

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Полацкі дзяржаўны універсітэт”

Д. У. ДУК

АРХЕАЛОГІЯ

Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў спецыяльнасці
1-21 03 01 “Гісторыя”

Наваполацк
ПДУ
2009

УДК 902/904(075.8)

ББК 63.4я73

Д81

Рэкамендавана да выдання метадычнай камісіяй
гісторыка-філалагічнага факультэта ў якасці
вучэбна-метадычнага комплекса (пратакол № 8 ад 11.03.2008)

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

д-р гіст. навук, кіраўнік Цэнтра археалогіі дайндуstryяльнага грамадства
ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” В. М. ЛЯЎКО;
канд. гіст. навук, дац. каф. айчыннай і ўсеагульной гісторыі УА “Полацкі
дзяржаўны універсітэт” У. А. ЛОБАЧ

Дук, Д. У.

Д81   Археалогія : вучэб.-метад. комплекс для студэнтаў спец. 1-21 03 01
“Гісторыя” / Д. У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2009. – 156 с.

ISBN 978-985-418-818-8.

Змяшчае лекцыйны матэрыял па дысцыпліне, контрольныя пытанні і
заданні да семінарскіх заняткаў, тэмы рэфератаў для самастойнай работы.
Складзены ў адпаведнасці з базавай праграмай дысцыпліны “Археалогія” і
спалучае ўласны досвед беларускіх археолагаў і сусветную практыку ў справе
археалагічнага вывучэння старажытнага грамадства.

Прызначаны для студэнтаў спецыяльнасці “Гісторыя”, выкладчыкаў.

УДК 902/904(075.8)

ББК 63.4я73

ISBN 978-985-418-818-8

© Дук Д. У., 2009
© УА “Полацкі дзяржаўны
універсітэт”, 2009

УВОДЗІНЫ

Археалогія з'яўляецца важнай часткай гісторычнай навукі, з дапамогай якой чалавечства спасцігае большаю частку сваёй “дапісмовай” гісторыі. Археалагічная навука ў Рэспубліцы Беларусь развіваецца ў рэчышчы агульнасусветнай практыкі. Рэчавыя помнікі чалавечай дзейнасці захаваліся ў выглядзе адкладанняў культурнага пласта, асобных рэчаў, пабудоў і іншых катэгорый помнікаў. Матэрыяльная спадчына незваротная. Разбураны курган ці знішчанае гарадзішча падобныя на стражаныя старонкі летапісу пэўнага народа і чалавечства ў цэлым. Таму вывучэнне археалогіі спрыяе вялікай выхаваўчай задачы: фарміраванню ў будучых прафесійных гісторыкаў пачуцця адказнасці за захаванне гісторыка-культурнай спадчыны. А дзеля гэтага вельмі актуальным з'яўляецца папулярызацыя археалогіі як навукі.

Нягледзячы на вялікую сацыякультурную значнасць дысцыпліны “Археалогія” метадычнае забяспячэнне курса ў айчыннай гуманітарыстыцы вельмі сціплае. На сённяшні дзень адстунае комплекснае метадычнае выданне, якое б адпавядала праграме курса, зацверджанай для студэнтаў спецыяльнасці 21 03 01 “Гісторыя” гісторычных факультэтаў ВНУ Беларусі. Дадзены вучэбна-метадычны комплекс складзены на аснове базавай праграмы дысцыпліны “Археалогія” і спалучае ўласны досвед беларускіх археолагаў і сусветную практыку ў справе археалагічнага вывучэння старажытнага грамадства.

Мэты дысцыпліны: авалоданне студэнтамі ведамі аб прадмеце археалогіі, набыццё ўмення і першасных навыкаў па методыцы археалагічных даследаванняў, азнямленне з асноўнымі праблемамі вывучэння археалагічных помнікаў свету.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

1. Даць уяўленне аб археалогіі як галіне гісторычнай навукі, якая адлюстроўвае гісторычны працэс шляхам вывучэння рэчавых крыніц.
2. Разгледзець этапы станаўлення вытворчай дзейнасці чалавека.
3. Прасачыць працэсы ўтварэння і эвалюцыі археалагічных культур.
4. Даць уяўленне аб працэсах этнагенезу на дагісторычным этапе.
5. Асвятліць праблему ўзаемадзеяння культуры і прыроднага асяроддзя на аснове археалагічных звестак.

Аптымальнае вывучэнне дысцыпліны “Археалогія” прадугледжвае самаадукацыю студэнта пад кіраўніцтвам выкладчыка. Дзеля гэтага ў вучэбна-метадычны комплекс закладзены лекцыйны матэрыял па

дисцыпліне, контрольныя пытанні да тэм курса, заданні да семінарскіх заняткаў са спісам літаратуры, а таксама тэмы рэфератаў для самастойнай работы. Тэрміналагічны слоўнік з'яўляецца абязвязковым для засваення зместу лекцый. Належнае выкананне ўсіх заданняў да семінарскіх заняткаў, вольнае валоданне адказамі на контрольныя пытанні да лекцый, своечасовае вырашэнне тэст-заданняў і контрольных работ пасля кожнай з тэм гарантуюць студэнту высокую адзнаку па выніках самастойнай работы.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ДЫСЦЫПЛІНЫ

№ тыдня	№ тэмы	Пытанні, якія вывучаюцца на лекцыях	Заняткі (нумары)		Наглядныя і метадычныя сродкі навучання	Самастойная работа студэнта пад кіраўніцтвам выкладчыка	Форма контролю
			семі- нап.	лабар.		змест	гадзі- ны
1, 2	1	Археалогія як навука. Вызначэнне археалогіі і яе месца сярод гістарычных навук. Станаўленне археалогіі як навукі. Асноўныя тыпы гістарычных крыніц. Віды археалагічных помнікаў. Асноўныя заканадаўчыя палажэнні аб ахове археалагічных помнікаў. Віды археалагічнай разведкі. Адкрытыя лісты. Археалагічныя раскопкі. Культурны пласт і археалагічная стратыграфія. Крыніцы і методы датавання ў археалогії. Абсолютная і адносная	1		Падручнікі, дапаможная літаратура		Апыта- не ў вуснай (пісьмо- вой) форме, тэсціра- ванне
3, 4			2				

№ тыдня	№ тэмы	Пытанні, якія вывучаюцца на лекцыях	Заняткі (нумары)		Наглядныя і метадычныя сродкі навучання	Самастойная работа студэнта пад кіраўніцтвам выкладчыка	Форма кантролю
			семі- нар.	лабар.		змест	гадзі- ны
		храналогія. Паняцце “археалагічная культура”.					
5, 6	2	Палеаліт. Алдувайская эпоха. Эпоха ашэль. Мусцье. Верхні палеаліт.	3		Падручнікі, дапаможная літаратура, археалагіч- ныя карты		Апыта- не ў вуснай (пісьмо- вай) форме, калок- віўм
7, 8	3	Мезаліт. Культурныя зоны і культуры мезаліту.			Падручнікі, дапаможная літаратура, археалагіч- ныя карты		Кантроль- ная работа
9, 10, 11, 12	4	Неаліт. “Неалітычная рэвалюцыя” і распаўсюджванне вытворчай гаспадаркі	4		Падручнікі, дапаможная літаратура, археалагіч- ныя карты		Апыта- не ў вуснай (пісьмо- вай) форме, калок- віўм
13, 14	5	Энеаліт і бронзавы век. Перыядызацыя і храналогія энеаліту і бронзавага веку. Развіццё вытворчых гаспадарак. Трыпольская культура. Стара жытна-ямная, катакомбная і зрубная культуры. Крыта-мінойская цыivilізацыя. Мегалітычныя культуры ў Еўропе. Лужыцкая культура.	5		Падручнікі, дапаможная літаратура, археалагіч- ныя карты		Міні- кантроль- ная работа

№ тыдня	№ тэмы	Пытанні, якія вывучаюцца на лекцыях	Заняткі (нумары)		Наглядныя і метадычныя сродкі навучання	Самастойная работа студэнта пад кіраўніцтвам выкладчыка	Форма кантролю
			семі- нар.	лабар.			
		Індаеўрапейская праблема. Узнікненне першых цыivilізацый.					
15, 16	6	Жалезны век. Металургія жалеза. Гальштат. Кельты і латэнская цыivilізацыя. Антычная археалогія і стараражытнарымская археалогія. Скіфы і сарматы. Культуры балцкіх плямёнаў і фіна-угры. Праблемы пошукаў прарадзімы славян. Балты, славяне, фіна-угры, германцы: праблема этнічнай інтэрпрэтацыі.	6		Падручнікі, дапаможная літаратура, археалагіч- ныя карты		Апытан не ў вуснай (пісьмо- вой) форме, калок- віўм
17, 18	7	Стараражытная Русь. Праблема ўзнікнення гарадоў Еўропы. Шляхі станаўлення гарадскіх цэнтраў. Роля гандлю ва ўтварэнні першых гарадоў. Рамёствы.	7		Падручнікі, дапаможная літаратура, археалагіч- ныя карты		Апытан не ў вуснай (пісьмо- вой) форме, праверка планаў- канспек- таў да семінар- скіх заняткаў

Прыкладныя тэмы контрольных работ для студэнтаў завочнага аддзялення

1. Станаўленне археалогіі як навуки.
2. Археалагічна храналогія і перыядызацыя.
3. Віды археалагічнай разведкі.
4. Ранні палеаліт.
5. Эпоха мусцье.
6. Позні палеаліт.
7. Асноўная харектарыстыка мезаліту.
8. Тыпы каменных прылад працы ў каменным веку.
9. Неалітычная рэвалюцыя.
10. Мастацтва верхняга палеаліту.
11. Проблема паходжання гародоў па археалагічных даных.
12. Агульная харектарыстыка энеаліту.
13. Агульная харектарыстыка эпохі бронзы.
14. Мегалітычныя культуры ў Еўропе.
15. Проблема паходжання індаеўрапейцаў.
16. Жалезны век Еўропы.
17. Гальштат.
18. Кельты і латэнская цывілізацыя.
19. Кімерыйцы, скіфы і сарматы па археалагічным даным.
20. Проблема паходжання славян.
21. Узнікненне Русі паводле археалагічных даных.
22. Усходнеславянскі горад па археалагічных даных у XI–XIII стст.
23. Вікінгі, нарманы, варагі на Русі па археалагічных даных.

Прыкладныя пытанні да экзамену

1. Станаўленне археалогіі як навуки.
2. Месца археалогіі сярод гісторычных навук.
3. Віды археалагічных помнікаў.
4. Культурны пласт і археалагічна стратыграфія. Паняцце адкрытага і закрытага комплексаў.
5. Віды археалагічнай разведкі.
6. Археалагічныя раскопкі.
7. Камеральная апрацоўка археалагічнага матэрыялу.
8. Археалагічна храналогія і перыядызацыя.
9. Крыніцы і методы датавання ў археалогіі.
10. Паняцце культуры ў археалогіі.
11. Агульная харектарыстыка эпохі палеаліт.
12. Алдувайская і ашэльская эпохі.
13. Каменная індустрыв эпохі палеаліт.
14. Эпоха мусцье і верхняга палеаліту.
15. Мастацтва верхняга палеаліту.
16. Агульная харектарыстыка эпохі мезаліт.
17. Мастацтва мезаліту.
18. Агульная харектарыстыка эпохі неаліт. Неалітычна рэвалюцыя.
19. Мастацтва неаліту.
20. Агульная харектарыстыка эпохі энеаліт. Асноўныя культуры энеаліту Еўропы.

21. Мегалітычныя культуры ў Еўропе. Стонхендж.
22. Агульная характарыстыка эпохі бронзы.
23. Стражытна-ямная, катакомбная і зрубная культурна-гістарычныя супольнасці.
24. Культуры шарападобных амфар, шнуравой керамікі. Тышнечская і сосніцкая культуры.
25. Індаеўрапейская проблема.
26. Культура палёў паходжання. Лужыцкая культура.
27. Мастваства бронзавага веку.
28. Агульная характарыстыка жалезнага веку.
29. Гальштацкі перыяд.
30. Кельты і латэнская цывілізацыя.
31. Кімерыйцы, скіфы і сарматы па археалагічных даных.
32. Культуры балтаў ва Ўсходняй Еўропе.
33. Культуры фіна-ўграў ва Ўсходняй Еўропе.
34. Заходніеўрапейская сярэдневякоўе па археалагічных даных.
35. Проблема паходжання славян. Першыя славянскія культуры.
36. Узнікненне Русі па археалагічным даных. Гнёздаўскі курганны могільнік.
37. Стражытнаруская вёска.
38. Стражытнарускія гарады (паходжанне, забудова, рамяство, гандаль).
39. Манументальнае дойлідства гарадоў Стражытнай Русі.
40. Пісьменнасць паводле археалагічных даных.

1. АРХЕАЛОГІЯ ЯК НАВУКА, ЯЕ ПРАДМЕТ, МЕТАДЫ І ЎЗАЕМАСУВЯЗЬ З СУМЕЖНЫМІ ДЫСЦЫПЛІНАМІ

- 1.1. Вyzначэнне археалогіі як навукі.
- 1.2. Гісторыя археалогіі.
- 1.3. Помнікі археалогіі як гістарычна крыніца. Віды археалагічных помнікаў.
- 1.4. Заканадаўчыя палажэнні аб ахове археалагічных помнікаў.
- 1.5. Археалагічныя разведкі і раскопкі.
- 1.6. Культурны пласт і стратыграфія.
- 1.7. Камеральная апрацоўка археалагічнага матэрыялу.
- 1.8. Археалагічная культура.
- 1.9. Метады датавання ў археалогіі.
- 1.10. Тэорыя развіцця грамадства ў археалогіі.

1.1. Вyzначэнне археалогіі як навукі. Археалогія – навука, якая вывучае гістарычнае мінулае чалавецтва па рэчавых помніках. Археалогія – гэта раздзел гістарычнай навукі. Асаблівую роль археалогія мае ў навуковай рэканструкцыі дапісьмовай гісторыі (99,998% усёй гісторыі чалавецтва). Паводле прадмета даследавання археалогія можа падзяляцца на першабытную (дапісьмовую) і протагістарычную (пісьмовую), а таксама античную, сярэднявечную, індустрыяльную і інш. [10, с. 14 – 15]. Пры гэтым вызначэнне мяжы паміж “дагісторыяй” і “гісторыяй” вызначаецца вучонымі розных краін па-рознаму ў залежнасці ад часу з’яўлення пісьмовых крыніц.

Важнае значэнне ў вывучэнні першабытнай гісторыі мае этнаграфія. Прынцып рэканструкцыі мінулага з дапамогай этнаграфіі заснаваны на перакананні, што некаторыя рысы гаспадарскі, грамадскага ладу, матэрыяльнай і духоўнай культуры, засведчаныя ў традыцыйных грамадскіх супольнасцях сучаснасці, у далёкім мінулым былі характэрны для ўсяго чалавецтва. Археолаг выкарыстоўвае даныя этнаграфіі пасля глыбокага аналізу з улікам канкрэтнага гістарычнага кантэксту старажытнай эпохі. Акрамя этнаграфіі, важнымі крыніцамі вывучэння першабытнай гісторыі з’яўляюцца даныя лінгвістыкі, палеантрапалогіі [11, с. 62 – 64].

1.2. Гісторыя археалогіі. Узнікненне археалогіі пачалося з эпохі, калі людзі сталі разглядаць рэчавыя помнікі як сведчанні гісторыі чалавецтва. Першым народам, які звярнуў увагу на помнікі мінулага, былі грэки. Герадот апісвае егіпецкія піраміды і пасяленні на палях на возеры Празіас ў Македоніі, матэрыяльную культуру скіфаў і старажытныя пахаванні кімерыйскіх цароў. У “Археалогіі” Фукідзіда (першыя 23 главы кнігі I) зроблена спроба шляхам аналізу старажытных звычаяў і рэчавых помнікаў рэканструяваць старажытную гісторыю Грэцыі [11, с. 10].

У эпоху элінізму шырокое распаўсюджванне атрымаў асаблівы від літаратуры – “перыэгесіс”, альбо апісанне вучонымі вандроўнікамі краін, гарадоў і галоўных помнікаў мінулага. Класічным творам перыэгетычнай літаратуры з’яўляецца “Апісанне Эліады” Паўсанія (II ст. н. ч.). Зварот да мінулага выклікаў цікаўнасць да узору старажытнай культуры. Пачалося калекцыянаванне старажытных рэчаў. Страбон (66 г. да н. ч. – 24 г. н. ч.) паведамляе, што ў яго час адбывалася разрабаванне старажытных грабніц ў Карынфе з мэтай здабычы прадметаў для продажу калекцыянерам. Ёсьць звесткі аб збіранні ў Сярэднявеччы франкамі старажытнага рымскага посуду. Свецкія і царкоўныя дзеячы займаліся зборам калекцый старажытнага начыння, каштоўных камянёў, манет і інш. [11, с. 10].

У эпоху Адраджэння захапленне Антычнасцю ахапіла шырокія кругі грамадства. Імкненне да калекцыянавання асабліва прайвілася ў Італіі ў апошніх дзесяцігоддзях XV ст. і асабліва ў XVI ст. Пачатак гэтаму захапленню паклалі папы Сікст IV і Юлій II. У 1506 г. папа Юлій II пабудаваў у Бельведэры ў Ватыканскім палацы спецыяльны двор для антычных статуй. У 1515 г. Леў X выдаў дэкрэт, які абавязваў кожную знойдзеную падчас раскопак рэч прадстаўляць папскаму ўраду. Папа Павел III заснаваў камісарыят старажытнасцяў і распачаў раскопкі ў церамах Каракалы. Апошнім папай-збіральнікам быў Юлій III, які памёр у 1555 годзе. Пасля яго антычнае мастацтва было прызнана заганнім [11, с. 11].

Першыя спробы сістэматызацыі археалагічнага матэрыялу былі зроблены ў эпіграфіцы. Эпіграфіка, як вобласць археалогіі, першай аформілася як самастойная навука. У 1603 г. гейдэльбергскі професар галандзец Грутэр выдаў зборнік, які ўтрымліваў 12 тысяч надпісаў, пераважна на латыні. Бернард дэ Манфакон (1655 – 1741) надрукаваў шмат навуковых прац, сярод якіх найважнейшая – “Старажытнасці, прадстаўленыя і растлумачаныя ў малюнках” (у 15 тамах). У гэтай працы Манфакон аб’яднаў уесь разнастайны антыкварны матэрыял, абагульніў вынікі навуковых даследаванняў антыквараў розных краін і ўпершыню прадставіў грэчаскія і рымскія старажытнасці ў адзінстве [11, с. 11].

У 1711 г. пачаліся раскопкі Геркуланума, а ў 1748 г. – Пампеяў. Нягледзячы на тое, што спачатку яны насліў варварскія характеристар і суправаджаліся разбурэннем помнікаў, менавіта тут зарадзіліся ідэі навуковага падыходу да раскопак.

Больш за ўсё садзейнічалі прагрэсу класічнай археалогіі ў XVIII ст. сачыненні двух класікаў – графа Кэлюса (1692 – 1765) і Іагана Йоахіма Вінкельмана (1717 – 1768). Сямітомная праца Кэлюса “Зборнік егіпецкіх, этрускіх, грэчаскіх і рымскіх старажытнасцяў” утрымлівае класіфікацыю

старажытных рэчаў па матэрыялу, мастацкіх формах і адметнасцях. Асноўная праца Вінкельмана – “Гісторыя мастацтва старажытнасці” паклала пачатак навуковаму даследаванню помнікаў антычнага мастацтва. Вінкельмана называлі “бацькам археалогіі”, паколькі пад археалогій тады разумелі вывучэнне помнікаў мастацтва [11, с. 12].

У 1753 – 1756 гг. быў заснаваны і адчынены Брытанскі музей у Лондане, які стаў адным з самых вялікіх збораў археалагічных знаходак. У 1804 г. у Парыжы была заснавана Кельтская акадэмія (у 1814 г. Нацыянальнае таварыства антыквараў Францыі). У 1834 г. Грэцыя абвесціла ўсе знайдзенія на яе тэрыторыі старажытнасці нацыянальнай спадчынай усіх элінаў [11, с. 15].

У XIX ст. была навукова аргументавана “сістэма трох вякоў”. Зрабіў гэта дырэктар музея ў Капенгагене Крысціян-Юргенс Томсэн (1788 – 1865). Томсэн не вызначаў ніякіх дат, ён паказаў змену розных стадый развіцця ў вытворчасці прылад. “Сістэма трох вякоў” прадстаўлена ў 1816 – 1819 гг. Томсэн падзяліў прылады па матэрыялу, з якіх яны былі зроблены, і вызначыў адносную храналогію рэчаў. Атрымалася тры стадыі развіцця прылад працы – ад каменных да бронзавых і жалезных [11, с. 17].

Перыядызацыя “трох вякоў” аказала вялікі ўплыў на развіццё археалагічнай навукі ў Еўропе, у тым ліку на тэрыторыі Беларусі. Яе прыхільнікамі з’яўляліся заснавальнікі Віленскага музея старажытнасцяў браты Тышкевічы, у прыватнасці Яўстафій Тышкевіч, які ў 1843 г. з мэтай археалагічнага даследавання наведаў Данію, Швецыю, Фінляндыю. Пералік калекцыі Віленскага музея дазваляе сцвярджаць, што прыярытэтным накірункам з’яўлялася не толькі збіранне ўласна літоўскіх і беларускіх старажытнасцяў, але і старажытнасцяў іншых краін – традыцыя, якая цалкам упісваецца ў сусветную практыку [3].

Сэр Джон Леббак (лорд Эвбюры) (1834 – 1913) аказаў значны ўплыў на развіццё археалогіі каменнага веку. У кнізе Леббака “Дагістарычны час” (1865) упершыню былі выкарыстаны тэрміны “палеаліт” і “неаліт”.

Верхні палеаліт як асобную эпоху ў развіцці чалавечтва ўпершыню вылучыў Эдуард Лартэ (1801 – 1871). Перыядызацыю каменнага веку зрабіў вучань Лартэ Габрыэль дэ Марцілье (1821 – 1898). Паводле Марцілье, эпохі палеаліту атрымалі назму шэль, ашэль, мусце, салютрэ, мадлен. У 1875 г. Марселіно дэ Саўтуола пачаў раскопкі пячоры Альтамір у Іспаніі, было распачата вывучэнне палеалітычнага наскальнага жывапісу. Напрыканцы XIX ст. актыўна пачалі раскопвацца помнікі антычнасці [11, с. 24 – 27].

Важныя адкрыцці былі зроблены падчас раскопак сталіцы старажытнай Асірыі – Нінэвіі – сэрам Осцінам Генры Лэйярдам (1817 –

1894), дзе было знайдзена больш 20 тыс. клінапісных таблічак [1, с. 143]. Адкрыццё бронзавага веку належыць шведскаму археолагу Оскару Мантэлеусу (1843 – 1921) [1, с. 163].

У 1871 г. Генрых Шліман (1822 – 1890) пачаў раскопкі старажытнай Троі на пагорку Гікарлык (Турцыя). Тут ён правёў чатыры палявыя экспедыцыі (1871 – 1873, 1879, 1882 – 1883, 1889). Паміж кампаніямі ён праводзіў раскопкі ў Мікенах і на Ітаке (1874 – 1876), у Архамэне (1880 – 1881), Цірынфе (1884 – 1885). У выніку 20-гадовых раскопак Шліман адкрыў невядомы дагэтуль Эгейскі свет дагамераўскай Грэцыі. Дзякуючы Шліману, археалогія стала самай папулярнай тагачаснай навукай у Еўропе [11, с. 28].

Англійскі археолаг сэр Артур Эванс (1851 – 1941) пачаў свае даследаванні на в. Крыт у 1900 г. Ён адкрыў рэшткі вялікага палаца, які назваў палацам Мінаса [11, с. 28]. Навуковец даказаў, што ў эпоху бронзавага веку Крыт з'яўляўся цэнтрам Эгейскай цывілізацыі.

У XX ст. былі зроблены важныя адкрыцці агульначалавечай спадчыны, сярод якіх варта вылучыць стаянкі першабытных людзей, даследаваных сям'ёй Лікі ва Ўсходняй Афрыцы (з 1959 г.) [10, с. 118 – 119]. Помнікамі археалогіі сусветнага значэння з'яўляюцца: адкрытая ў 1922 г. грабніца фараона канца XVIII дынастыі Тутанхамона (археолаг Г. Картэр); “падземнае войска” імператара Шы-Хуана, заснавальніка дынастыі Цынь, якое раскопваецца з 1974 г.; грабніца македонскіх цароў, у tym ліку Філіпа II (археолаг Маноліс Андранікас, 1977 г.); адкрыцце “лёдавага чалавека” у аўстрыйскіх Альпах, які жыў 3300 гадоў да н. ч. (1991 г.) і шматлікія іншыя [6]. Вялікія поспехі дасягнуты ў вывучэнні античнай, кельтскай, славянскай і іншай археалогіі. Археалагічныя даследаванні праводзяцца ў зоне вечнай мерзлоты, у пустынях, пад вадой, на горных плато і паўсюдна робяцца важныя гістарычныя адкрыцці.

1.3. Помнікі археалогіі як гістарычнае крыніца. Віды археалагічных помнікаў. Асноўныя тыпы гістарычных крыніц – гэта пісьмовыя і рэчавыя. Паводле Л. М. Пушкарова, існуюць таксама этнографічныя, фальклорныя, моўныя, кінафотадокументы і фонадокументы [2, с. 277]. Археалогія мае справу з рэчавымі крыніцамі, паводле якіх вызначаецца тэхналагічны ўзровень равіцца грамадства. Уявіць гэтае грамадства ў цэлым магчыма толькі шляхам навуковай рэканструкцыі, дзеля чаго неабходна выкарыстоўваць розныя віды гістарычных крыніц. З дапамогай адных рэчавых крыніц можна высветліць толькі важнейшыя змены ў развіцці прадукцыйных сіл, агульную карціну міжплемянных сувязяў і адносін. Аднак канчатковая мэта археолага – аднаўленне гісторыі па археалагічных даных, таму археолаг – гэта ў першую чаргу гісторык [11, с. 61].

Археалагічныя помнікі вельмі шматлікія. Розныя і іх класіфікацыі. Агульнапрызнаным з'яўляецца іх раздзяленне на два асноўных віды: *пасяленні і пахавальныя збудаванні*. Да іншых відаў належаць *вытворчыя збудаванні і помнікі духоўнага жыцця*. Яны могуць знаходзіцца як у рысе пасяленняў (рамесныя майстэрні, храмы, алтары), так і за іх межамі (горныя выпрацоўкі, каменаломні, арашальныя сістэмы, капішчы, наскальныя выявы, каменныя стэлы і інш.).

Пасяленні. “Пасяленне” – вельмі шырокое паняцце. Ім пазначаюць любое больш-менш працяглое пражыванне людзей на адным месцы. Па спосабу ўладкавання яны падзяляюцца на *неўмацаваныя і ўмацаваныя*. Першыя – гэта стаянкі і селішчы. Стаянкі – гэта, як правіла, месцы жыцця і дзейнасці першабытных людзей (палаеалітычныя стаянкі, пячорныя стаянкі, неалітычныя стаянкі, стаянкі эпохі бронзы). Селішчы – гэта неўмацаваныя пасяленні больш позніх эпох, у тым ліку Сярэднявечча.

Да ўмацаваных пасяленняў належаць *гарадзішчы*. Паняцце “гарадзішча” дастаткова шырокое. Спачатку гарадзішчамі называліся рэшткі старажытнарускіх гарадоў, зараз пад тэрмінам разумецца больш шырокое кола помнікаў (руіны антычных гарадоў, сярэднеазіяцкіх крэпасцей, замкаў і інш. помнікаў). Галоўнай асаблівасцю гарадзішчаў з'яўляюцца рэшткі абарончых умацаванняў (валоў, ірвоў, і іншых фартыфікацыйных збудаванняў). Часам сустракаюцца пасяленні змешанага характеру. Напрыклад, старажытнабеларускія гарады мелі *дзяцінец*, антычныя – *акропаль*, сярэднеазіяцкія – *цытадэль*. Усё гэта – умацаваныя часткі. Вакол гэтых цэнтраў размяшчаліся неўмацаваныя часткі (напрыклад, для старажытнабеларускага горада звычайна сістэма дзяцінец-пасад) [9, с. 5 – 6].

Стаянкі. Большасць палаеалітычных пасяленняў – гэта стаянкі, напрыклад, Тэра Амата (Францыя, эпоха ашэль), Кіік-Коба і Шайтан-Коба (Крым, Украіна, эпоха мусцье), Бердыж і Юравічы (Беларусь, верхні палеаліт).

Селішчы. З эпохі мезаліту адбываецца дыферэнцыяцыя пасяленняў, што звязана з умовамі развіцця асобных культур. На Блізкім Усходзе і поўдні Сярэдняй Азіі ў эпоху мезаліту з'яўляюцца пасяленні з глінабітнымі дамамі – Чатал-Хююк (Турцыя), Джэйтун (Туркменія) і інш. Для жалезнага веку Беларусі звычайны падзел: умацаванае гарадзішча – неўмацаванае паселішча. У антычную эпоху і сярэдневякоўе практична паўсюль з'яўляюцца выразныя адрозненні паміж сельскім пасяленнем (селішча) і гарадскім (гарадзішча, град).

Гарадзішчы. Некаторыя старажытныя гарадзішчы з'яўляюцца пачатковымі пасяленнямі на месцы будучых гарадоў (Полацк, Віцебск, Браслаў і

інш.). Гэтыя гарадзішчы нярэдка захоўвалі сваю назуву і пасля станаўлення горада. Больш складаным з'яўляецца справа з гарадамі разбуранымі і закінутымі яшчэ ў старажытнасці. Многія з іх ідэнтыфікуюцца з пісьмовымі крыніцамі. Але ёсць выпадкі, калі адкрытае археолагамі гарадзішча існуе пад назвой сучаснага паселішча, паблізу якога яно размешчана, напрыклад, гарадзішча Свіла 1 (Беларусь), гарадзішча на востраве Беразань (Украіна, магчымы старажытны Барысфен) і інш.

Пахавальныя збудаванні. Старажытныя могілкі (некропалі ці могільнікі), калі яны належалі аседлай культуры, заўсёды размяшчаюцца побач з пасяленнямі. Качавыя культуры, як правіла, вывучаюцца па могільніках, таму што сляды стаянкі (зімніка) выявіць вельмі складана. Формы пахавальных збудаванняў вельмі разнастайныя.

Грунтovыя пахаванні не маюць якіх-небудзь выразных прыкмет на паверхні: яны ўпершыню з'яўляюцца ў мусцьеўскі час у пячорах і гротах (Цешык-Таш, Узбекістан; Шанідар, Ірак і інш.), вядомы ў верхнім палеалітце (Мальта, Сунгір і інш.) і шырока распаўсяджены ў эпоху бронзы. Магчыма, пасля пабудовы грунтovыя могільнікі мелі нейкія прыкметы на паверхні, аднак да нашага часу яны не захаваліся [9, с. 8].

Курганы. Пачатковое значэнне цюркскага тэрміна “курган” – “гарадзішча”, а дакладней – крэпасць. У гэтым значэнні яно сустракаецца ў летапісах да XV ст. З тых часоў і да нашых дзён яно мае значэнне “магільны холм”.

Курганы – гэта вельмі вялікае кола помнікаў, таму археолагі дэталізуюць назуву: “доўгія курганы”, “круглыя курганы”, “каменныя курганы” і інш. Памеры курганоў вельмі розняцца: ад 60 – 70 м у дыяметры і 8 – 10 м вышинёй, да 2 – 3 м дыяметра і 0,3 – 0,5 м вышинёй. Адзінкавыя курганы сустракаюцца рэдка, звычайна яны ўтвараюць *могільнікі*.

Дальмены, менгіры і кромлехі. З гэтих трох груп помнікаў дакладна вядома, што толькі дальмены (ад брэтон. tol – стол, men – камень) з'яўляюцца пахавальнымі збудаваннямі. Дальмены ўяўляюць сабой вялікія збудаванні з буйных (да 2 – 3 м) камянёў, якія нагадваюць скрыню, зверху перакрытую плоскай каменнай плітой. Яны з'явіліся ў эпоху бронзы і сустракаюцца шырока на Атлантычным узбярэжжы Еўропы, Паўночнай Афрыцы, на Каўказе і ў Крыме [9, с. 9].

Адносна менгіраў (брэтон. men – камень, hir – доўгі) і кромлехаў (брэтон. krom – круглы, lech – камень) дакладна не высветлена іх прыналежнасць да пахавальных помнікаў. Менгіры – гэта высокія (3 – 4 м) каменныя стэлы, якія нярэдка аздабляліся выявамі. Кромлехі – круглыя агароджы з камянёў. Менгіры і кромлехі распаўсяджены шыроки ў эпоху

неаліту і бронзы. Вядомы на Атлантычным узбярэжжы, Каўказе, у Сярэдняй Азіі, Паўднёвой Сібіры і інш.

Кенатафы. Кенатафам у археалогіі называецца курган з усімі знешнімі прыкметамі пахавальнага збудавання, але без усялякіх слядоў пахавання. Верагодна, кенатафы будаваліся ў тым выпадку, калі чалавек загінуў далёка ад дома.

Грабніцы, маўзалеі і склепы. Гэтая катэгорыя помнікаў з'яўляюцца рэдкімі. Іх будавалі для асоб, якія займалі адметнае сацыяльнае становішча. Самыя вядомыя з іх – піраміды фараонаў у Егіпце, грабніцы ханьскіх і мінскіх імператараў у Кітаі, усыпальні інкскіх правадыроў і інш.

Помнікі вытворчай дзейнасці. Гэта ў першую чаргу старажытныя шахты, арашальныя сістэмы, закінутыя майстэрні і інш.

Скарбы. У археалогіі скарб – гэта не толькі каштоўныя рэчы, закапаныя ў зямлі, схаваныя ў мурах і інш. Скарб – гэта ў тым ліку і бронзавыя, шкляныя, каменныя рэчы, якія мелі вялікую каштоўнасць у эпоху свайго абарачэння.

Архітэктурныя і выяўленчыя помнікі. Іх вывучэнне палягае на сутыку археалогіі і мастацтвазнаўства. Аднак любое рэстаўрацыяне даследаванне помнікаў архітэктуры немагчыма без археалагічных раскопак.

Каменныя стоды і петрогліфы. Каменныя стоды нярэдка не маюць адрозненняў ад менгіраў. Тым не менш, у шэрагу выпадкаў гэта асобная група помнікаў. Петрогліфы (лат. petros – камень, glyphos – знак) сустракаюцца шырока.

Падводныя помнікі. Да іх належалаць затонулыя караблі, старажытныя хвалярэзы, гарады, якія ў сілу розных абставін апынуліся пад вадой. Даследаванне і ахова такіх помнікаў рэгламентуюцца ЮНЭСКА [9, с. 11 – 13].

1.4. Заканадаўчыя палажэнні аб ахове археалагічных помнікаў. Заканадаўчыя палажэнні аб ахове археалагічных помнікаў у Рэспубліцы Беларусь у сферы аховы культурнай спадчыны вызначаюцца комплексам норматыўных актаў. Сярод галоўных Канстытуцыя РБ, Крымінальны кодэкс і Кодэкс аб адміністратыўных правапарушэннях, законы “Аб культуры” (1991), “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны” (1992), “Аб унісенні зменаў і дапаўненняў у Закон Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны” (1998, 2002) [8, с. 8].

Канвецыя ЮНЭСКА “Аб абароне культурных каштоўнасцяў ў выпадку ўзброенага канфлікту” (1954 г.) пад паняццем “культурныя каштоўнасці” пазначае вельмі шырокое кола помнікаў. “Рэкамендацыі аб ахове культурных каштоўнасцей, якім пагражае небяспека ў выніку правядзення грамадскіх і прыватных работ” (1968) вызначаюць пад паняц-

цем “культурныя каштоўнасці” помнікі, якія былі выяўлены падчас работ, дапасоўваюць да іх сучасныя ландшафты, архітэктурныя аб’екты, якія маюць мастацкую каштоўнасць [8, с. 9].

У адпаведнасці з Канвецыяй аб ахове сусветнай культурнай спадчыны (1972 г., ратыфікавана ў РБ ў 1988 г.) у паняцце “культурная спадчына” уваходзяць тры катэгорыі аб’ектаў: помнікі, ансамблі, славутыя месцы. Пад “археалагічнай спадчынай” разумеюцца “нерухомыя і рухомыя аб’екты матэрыяльнай культуры, для даследавання і захавання якіх патрабуюцца спецыяльныя метады археалагічнай навукі” [8, с. 9].

У мэтах прапаганды і аховы гісторыка-культурнай спадчыны ў Рэспубліцы Беларусь была прынята Пастанова Савета Міністраў № 651 ад 22 мая 2002 г. аб зацвярджэнні “Палажэння аб ахове археалагічных аб’ектаў падчас правядзення земляных і будаўнічых работ”. Гэтае пастаноўленне рэгламентуе абавязковыя мерапрыемствы па ахове археалагічных аб’ектаў на любой стадыі земляных і будаўнічых работ (пракладка нафта- і газапровадаў, камунікацый, будаўніцтва дамоў, гідратэхнічных і іншых пабудоў, дарог, распрацоўка кар’ераў) [8, с. 13]. На практыцы гэта азначае, што ўсім гэтым работам папярэднічаюць археалагічныя раскопкі ці яны супраджаюцца археалагічным наглядам.

1.5. Археалагічныя разведкі і раскопкі. *Археалагічна разведка* – навуковае даследаванне помнікаў археалогіі з мэтай выяўлення і першаснага вывучэння новых, а таксама асэнсавання на сучасным узроўні ужо вядомых літаратурных і архіўных звестак аб іх. Праводзіцца паводле Дазволаў (Адкрытых лістоў) у маршрутных умовах колькасцю не менш за 2 чалавекі, сумесна з мясцовымі жыхарамі. Адкрытыя помнікі фатаграфуюцца, наносяцца на планы маштабам 1 : 500 см ці 1 : 1000 см. Афармляюцца пашпарты, у якіх указываюцца мясцовыя назвы ўрочышчаў, рэк, азёр, прыводзяцца прывязкі да бліжэйшых населеных пунктаў. Апытанне мясцовых жыхароў мае вялікае значэнне, паколькі на тэрыторыі Беларусі многія старожытныя помнікі, у прыватнасці курганы, маюць мясцовыя назвы “французскія могілкі”, “шведскія могілкі”, “валатоўкі”, “капцы” і інш., гарадзішчы нярэдка фігуруюць пад назвамі “княжая гара”, “царкавішча”, “гарадзішча” і інш. Усе яны маюць легенды і паданні, звязаныя з гэтымі назвамі. У выніку археалагічнай разведкі ствараюцца археалагічныя карты пэўных тэрыторый з мэтай уліку, аховы і даследавання адкрытых помнікаў.

Візуальныя разведкі ставяць мэтай вызначэнне найбольш тыповых знешніх прыкмет археалагічных помнікаў. Так, на тэрыторыі Беларусі стаянкі эпохі палеаліту і мезаліту знаходзяцца, як правіла, на другой над-

поймавай тэрасе на вышыні 10 – 30 м над летнім узроўнем вады ў рэках, больш познія помнікі – на першай тэрасе вышынёй да 10 м [12, с. 49]. Могільнікі могуць знаходзіцца ў розных месцах, іх фіксацыя магчыма па знешніх прыкметах ці з дапамогай іншых метадаў археалагічнай разведкі.

Візуальная разведка дазваляе вызначыць размяшчэнне паселішчаў жалезнага веку і Сярэднявежча на месцы ўзараных палёў. Культурны пласт паселішчаў, як правіла, мае колер, які адразніваецца ад агульнага фону ўзараных палеткаў. На паверхні ворыва можна знайсці рэчы, пераважна фрагменты керамічных вырабаў. Гарадзішчы жалезнага веку, як правіла, размешчаны на пагорку, і маюць плоскую, як бы зрезаную вяршыню, цёмны, амаль чорны культурны пласт і рэшткі абарончых валоў па краю пляцоўкі.

Аэрафотаздымка – гэта першаснае даследаванне мясцовасці з паветра пры дапамозе фота- ці відэакамеры. Падчас аэрафотаразведкі праводзіцца фотаздымка ландшафта ў трох вымірэннях (стэрэаздымка). З вышыні птушынага палёту бачна тое, чаго нельга заўважыць з паверхні зямлі. Напрыклад, старажытныя аб'екты можна заўважыць па колеру расліннасці. Так, вышыня травянога покрыва на розных участках поля неаднолькавая, там, дзе пад зямлёй знаходзіцца засыпаная гумусам яма – вышыня травянога покрыва будзе большая, наадварот, яма, запоўненая цагляным друзам, на паверхні будзе адлюстравана меншай па вышыні расліннасцю. Метад вельмі важны ў г. зв. аграрнай археалогіі пры даследаванні старажытных меліярацыйных сістэм, палёў і інш. З дапамогай гэтага метаду ў 1956 г. быў адкрыты этрускі горад Спіна, без правядзення раскопак быў зняты план рымскай віллы у Дытчлэй каля Шэрбюры (Оксфардшыр, Велікабрытанія), з 1945 г. у Італіі было адкрыта звыш 200 неалітычных пасяленняў, дзесяткі сярэднявежчных пахаванняў, старажытныя палі, дарогі і інш. [11, с. 74].

Электраразведка і магнітаразведка. Дазваляюць вызначыць аб'екты, якія знаходзяцца ў пласці глебы і нават ніжэй яго. Тым самым значна эканоміцца час на пошук макрааб'ектаў (рэшткаў абарончых муроў, падмуркаў будынкаў, розных прадметаў і інш.).

Метад электраразведкі заснаваны на ўласцівасці зямлі праводзіць электрычны ток. Аднак кожная структура праводзіць ток па-рознаму (горныя пароды, гліна, пясок, глеба). Гэта залежыць ад удзельнага супраціўлення рэчыва. Электраразведавальная апаратура вымярае супраціўленне тока, які прапускаецца паміж уведзенымі ў зямлю электродамі. Калі паміж электродамі ў зямлі няма ніякіх інародных уключэнняў, то супраціўленне будзе адпавядаць харектару глебы. Калі супраціўленне больше ці меншае,

значыць у зямлі схавана іншае плотнае цела (напрыклад, рэшткі каменнай ці цаглянай муроўкі) [9, с. 45 – 46].

Прынцып магнітаразведкі заснаваны на добра вядомым эфекце адхілення магнітнай стрэлкі пры судакрананні з металічным прадметам. Прыборы для магнітаразведкі зробленыя такім чынам, што яны вымяраюць не адхіленні магнітнай стрэлкі, а велічыню напружанасці магнітнага поля зямлі ў канкрэтным месцы. У розных месцах планеты напружанне магнітнага поля рознае, яно вызначана для кожнага рэгіёна. Аднак на яго фоне могуць узнікаць аномаліі, менавіта там, дзе на рознай глыбіні залягаюць прадметы, рэшткі вогнішчаў, засыпаныя ямы і інш. Гэтая розніца фіксуецца магнітометрам і дазваляе іх выявіць [9, с. 47].

Падводная разведка і падводная археология – гэта галіна археалогіі, якая займаецца вывучэннем старажытных аб'ектаў, затопленых вадой. На тэрыторыі Беларусі знаходзяцца каля 100 гідраархеалагічных помнікаў. Асаблівую цікавасць прадстаўляюць месцы пераправы войскаў праз рэкі. Вада выдатна кансервуе арганіку і металічныя рэчы, дзякуючы гэтаму са дна вадаўмаў нярэдка выпадкова падымаюцца розныя старажытныя рэчы: ад костак маманта эпохі палеаліту да сярэдневяковай зброі. Сусветны вопыт даследавання падводнай археалагічнай спадчыны даволі вялікі. Распрацаваны методыкі пошуку затанулых караблёў, гарадоў, якія апынуліся ў вадзе, асобных артэфактаў. Вядомы прыклады, калі на паверхню падымаліся цэлыя караблі, напрыклад, шведскі карабель XVII ст. “Ваза”, які зараз экспануецца ў музеі Стокгольма [7, с. 76 – 79].

Вынікі археалагічных разведак прадстаўляюцца ў археалагічных справаздачах і навуковых публікацыях. Інфармацыя аб археалагічных помніках сістэматызуецца і, па меры накалення матэрыялаў, публікуецца ў зводах археалагічных помнікаў, археалагічных картах. Найбольш поўны і сістэматизаваны даведнік культурнай і гістарычнай спадчыны Беларусі пабачыў свет у 1984 – 1988 г. у Мінску пад назвай “Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі”. Выданне налічвае 7 тамоў (8 кніг) і ўключае 14322 артыкулы, у тым ліку 131 карту археалагічных помнікаў. У кнігах серыі “Памяць” (выдаецца з 1985 г.) утрымліваюцца звесткі аб найбольш значных помніках археалогіі па кожнаму раёну Рэспублікі Беларусь.

На жаль, многія выдадзеныя археалагічныя карты з’яўляюцца даведнікамі для г. зв. “чорных” археолагаў, якія наўмысна разбураюць помнікі археалогіі з мэтай здабычы рэчаў для продажу і калекцыянавання. Таму кожны прафесійны гісторык павінен усведамляць сваю адказнасць па захаванню археалагічнай спадчыны, якая з’яўляецца незваротнай, і неадкладна рэагаваць на факты разбурэння культурнага пласта. Пры выяўленні фактаў

несанкцыяnavаных раскопак неабходна тэрмінова звярнуцца ў мясцовыя органы ўлады (адзелы культуры гарвыканкамаў, райвыканкамаў, сельскія саветы) ці ў міліцыю. Падчас сустрэч з людзьмі, зваротаў да сродкаў масавай інфармацыі, неабходна ўсяляк папярэджваць аб недапушчальнасці самавольных раскопак, пропагандаваць ідэю захавання археалагічнай спадчыны.

Дазвол, альбо Адкрыты ліст – гэта афіцыйны дакумент, які выдаецца Інстытутам гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі на права правядзення археалагічных раскопак і разведак. Усе самавольныя раскопкі без Дазвола забаронены. У залежнасці ад харектару і маштабу работ Дазволы бываюць чатырох форм. Форма № 1 дазваляе даследчыку праводзіць любыя віды археалагічных раскопак і тапаздымку плана аб'ектаў на вызначаным археалагічным помніку (ці некалькіх пазначаных у Дзволе помніках). Форма № 2 дазваляе праводзіць археалагічную разведку з частковым раскрыццём невялікіх участкаў культурнага пласта (не больш 24 m^2). Форма № 3 дае права разведак без правядзення раскопак, дазваляеца паверхневы збор пад'ёмнага матэрыяла, здымкі плана і фатаграфаванне аб'ектаў. Форма № 4 выдаецца найбольш вопытным археолагам на права правядзення экстранных выратавальных работ у зоне будаўніцтва, пабудовы ГЭС, пракладкі дарог, траншэй і інш. Дзвол выдаецца на адзін календарны год. Археолаг мае права атрымання Дзволу па форме № 1 толькі пасля правядзення работ па форме № 3 і № 2, г. зн. фактычна толькі пасля абароны справаздач на трэці год паспяховай самастойнай працы.

Археалагічныя раскопкі праводзяцца на падставе Дзволаў (Адкрытых лістоў), выдадзеных Інстытутам гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і зарэгістраваных ва Ўпраўленні па ахове гісторыка-культурнай спадчыны пры Савеце міністраў РБ. Дзвол выдаецца на імя аднаго даследчыка (Дадатак 1). Даследчык не мае права перадачы правоў па Дзволу іншым асобам. Парадак правядзення і выбар метадаў археалагічных раскопак рэгламентаваны Інструкцыяй (гл. падрабязны разгляд методыкі і паслядоўнасці ўсіх этапаў раскопак у дадатку 2). Фінансаванне археалагічных раскопак ажыццяўляе арганізацыя, супрацоўнік якой атрымаў на сваё імя Дзвол.

Археалагічная справаздача аб раскопках утрымлівае наступныя раздзелы: першасная інфармацыя аб помніку, сістэматызацыя матэрыялаў археалагічнага даследавання асобы, якая атрымала Дзвол, лабараторная апрацоўка матэрыялаў. Складанне навуковай справаздачы ў Рэспубліцы Беларусь рэгламентавана Інструкцыяй (Дадатак 2). Справаздача абмяркоўваецца спачатку на пасяджэнні адпаведных адзелаў Інстытута гісторыі,

пасля зацвярджаеца Палявым камітэтам Інстытута гісторыі. Палявы камітэт складаецца з найбольш аўтарытэтных і дасведчаных спецыялістаў-археолагаў з ліку супрацоўнікаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Справаздача можа быць вернута аўтару на дапрацоўку. Дазвол на правядзенне археалагічных даследаванняў у бягучым годзе можа быць выдадзены толькі пасля належнага афармлення справаздачы і выпраўленні ўсіх заўаг. Навуковая справаздача перадаецца на захаванне ў архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі і з'яўляеца важнай гістарычнай крыніцай.

1.6. Культурны пласт і стратыграфія. Культурны пласт – гэта прынятая ў археалогіі і геалогіі назва пласта зямлі, які ўтварыўся ў выніку жыцця і дзейнасці чалавека. Культурны пласт мае сваю кансістэнцыю (гліна, гумус, вуголле, пясок, трэскі, гной, будаўнічы друз і інш.), структуру (шчыльную, рыхлую, камкаватую і інш.), часам спецыфічны пах. У культурным пласце захоўваюцца рэшткі жытлаў, гаспадарчыя пабудовы, помнікі манументальнага дойлідства, прадметы матэрыяльнай культуры. На фарміраванне пласта паўплывае інтэнсіўнасць жыцця і род дзейнасці людзей, працягласць пражывання, знешнія абставіны (войны, надвор’е) і іншыя фактары [5, с. 356].

Стратыграфія. Вывучэнне культурных напластаванняў стварыла асобую группу метадаў, якія называюцца стратыграфічнымі (лац. stratum – пласт). Стратыграфія – гэта метад вызначэння адноснай храналогіі помніка па размяшчэнні яго культурных напластаванняў.

Існуе вертыкальная і гарызантальная стратыграфія. Вертыкальная стратыграфія – гэта вызначэнне храналогіі прапластак ад больш ранній да больш позній у вертыкальным разрэзе культурнага пласта. Гарызантальная – вызначэнне, якая частка аднапластнага пасялення ўзнікла раней, а якая пазней. Пры пабудове адноснай храналогіі і перыядызацыі выкарыстоўваецца “стратыграфічная калонка” – паслядоўнасць пластоў з “ніжнім” датай (самай старажытнай) і “верхнім датай” – самай позній [9, с. 16 – 17].

1.7. Камеральная апрацоўка археалагічнага матэрыялу. Камеральная апрацоўка археалагічнага матэрыяла – важны этап археалагічнага даследавання. Пачынаецца ў працэсе раскопак. Пасля раскопак усе рэчы пераглядаюцца, групіруюцца паводле матэрыялу, з якога яны выраблены, асобна апрацоўваюцца масавыя і індывідуальныя знаходкі. Складаецца ці ўдакладняецца вопіс масавых і індывідуальных знаходак (гл. Дадатак 2). Замалёўваюцца ўсе найбольш цікавыя артэфакты, усе індывідуальныя знаходкі. Адбіраюцца рэчы, якія патрабуюць кансервацыі ці рэстаўрацыі. Напрыклад, жалезныя вырабы апрацоўваюцца рэстаўратарамі і пасля кан-

сервацыі адмысловыімі хімічнымі рэчывамі перадаюцца на захоўванне ці экспанаванне ў музей. Працэс рэстаўрацыі супраджаеца фотафіксацыяй усіх асноўных стадый працэсу. Рэчавы комплекс апісваецца (гл. Дадатак 2), пасля чаго робяцца археалагічныя класіфікацыі і тыпалогіі артэфактаў. Паколькі археолаг, як правіла, мае справу з вялікай колькасцю матэрыялаў, то працэс яго класіфікацыі з'яўляецца вельмі важным. Напрыклад, пасля аднаго сезона раскопак у Полацку даводзіцца мець справу з 10 – 30 тыс. масавых знаходак. Пасля правядзення камеральнай апрацоўкі археалагічнага матэрыялу археолаг можа зрабіць гістарычныя высновы аб ступені развіцця тэхналогій, стадыі развіцця грамадства, культурных сувязях і г. д. у вывучаемы час.

Трасалогія і мікраструктурны аналіз дазваляюць высветліць асаблівасці ўжывання тых ці іншых прылад працы, склад матэрыялу, асаблівасці тэхналогій яго ўтварэння. Трасалогія вывучае сляды ўздзеяння іншародных прадметаў на матэрыял, а мікраструктурны аналіз дазваляе вызначыць склад матэрыялаў. Гэтымі метадамі ўсебакова даследаваны многія унікальныя артэфакты.

Мадэляванне ў археалогіі залежыць ад метадалагічнай асновы. Яно прысутнічае на ўсіх этапах археалагічнага даследавання. Вельмі важным з'яўляецца вызначэнне прычыны назіраемай з'явы. Археолаг стварае мадэлі, якія тлумачаць тыя ці іншыя з'явы. Падчас археалагічнага мадэлявання трэба ўлічыць усе дробныя факты, каб стварыць агульную карціну. Бывае, маленькае неўлічанае звяно інтэрпрэтацыі перакрэслівае ўсю логіку пабудовы мадэлі [9, с. 223 – 225]. Мадэляванне неабходна для стварэння гістарычных высноў.

1.8. Археалагічная культура. Археалагічная культура – гэта гістарычная агульнасць археалагічных помнікаў, якія існавалі на акрэсленай тэрыторыі прыкладна ў адзін час і аднастайныя па сваёй матэрыяльнай культуры, але істотна адрозніваюцца ад адначасовых помнікаў суседніх абласцей [4, с. 47].

Археалагічная культура і этнас – гэта паняцці, якія не заўсёды супадаюць. Падчас гістарычных рэканструкцый археолаг звяртаецца да этнаграфічнага матэрыялу. Заўважана, што мяжа рассялення эскімосаў Амерыкі цалкам супадае з межамі гаспадарча-культурнай арктычнай вобласці. Эскімосы адзіныя ў расавых адносінах. Дыялектнае чляненне мовы не перашкаджае камунікаваць прадстаўнікам эскімосаў з Аляскі і Грэландыі. Адвартны прыклад: індэйцы пуэбло. Іх культура да дробязяў падобная на ўсім арэале пражывання: ад паўднёва-заходніх штатаў ЗША да Паўночнай Мексікі. Аднак гавораць яны на чатырох мовах юта-ацтэскай

групы. У многіх сучасных этнасаў падобная матэрыяльная культура, але мовы – розныя (латышы і эстонцы, узбекі і таджыкі, чуваши і марыйцы і інш.) [11, с. 80].

Для разумення харектару першабытнага грамадства археолагі звязаўца да даных этнографіі, каб вызначыць спосаб жыцця і асаблівасці матэрыяльнай культуры этнасаў, якія існавалі ў старажытнасці ў падобных умовах. Гэта заканамерна, паколькі асноўныя рысы гаспадарчай дзейнасці, адносіны ўласнасці, сваяцкія сувязі, правілы шлюбу і некаторыя ідэалагічныя універсаліі аўстралійцаў, афрыканцаў ці амерыканскіх індэйцаў былі калісці ўласцівы і народам першабытнай Еўропы [9, с. 230]. Антрапалагічныя даныя дазваляюць дэталізаваць перыядызацыю першабытнага грамадства, вызначыць працоўнае і сацыяльнае жыццё продкаў, узнікненне і развіццё мыслення і мовы. Метады антрапалагічнай навукі дазваляюць вызначыць палеадэмографію старажытнага насельніцтва, вытокі развіцця чалавечтва, судносіны біялагічных і сацыяльных супольнасцей, аўтаконнасць насельніцтва і інтэнсіўнасць міграцый [9, с. 232].

Даныя лінгвістыкі дазваляюць вызначыць сувязь археалагічнай культуры з этнічнай прыналежнасцю старажытнага насельніцтва – стваральнікам гэтай культуры. Лінгвіст і археолаг выкарыстоўваюць рэтраспективны падыход. Археолаг найчасцей мае справу не з канкрэтнай мовай (вызначыць якую паводле даных археалогіі ў дапісмовы перыяд проста немагчыма), а з арэаламі распаўсюджвання моўных сем'яў (індаеўрапейская, фіна-угорская, алтайская і інш.) [9, с. 234].

1.9. Метады датавання ў археалогіі. Метады датавання археалагічных аб'ектаў падзяляюцца на трох групах: гісторыка-філалагічныя (сведчанні пісьмовых і выяўленчых крыніц), археалагічныя (стратыграфічны, тыпалагічны і інш.) і прыродазнаўча-навуковыя (археамагнітны, тэрмалюмінісцэнтны і інш.) [9, с. 178].

У археалогіі выкарыстоўваюцца дзве сістэмы датавання: адносная і абсолютная.

Адносная храналогія – гэта вызначэнне якая з двух і больш рэчаў з'яўляецца найбольш старажытнай. Адносная храналогія выкарыстоўвае некалькі метадаў, важнейшыя з іх – гэта тыпалогія і стратыграфія. Тыпалогія асноўных рэчаў дазваляе супаставіць кожную знайдзеную рэч з ужо вядомымі і вызначыць, такім чынам, час яе адноснага датавання. Стратыграфічны метад дазваляе вызначыць датаванне рэчы па пласту, у якім яна знайдзена. Пласт звычайна ўтрымлівае ніжнюю і верхнюю даты, якія і вызначаюць інтэрвал існавання заходкі.

Існуюць і іншыя метады адноснага датавання.

Астронамічны. Гэты метад з'яўляеца пераходным ад адноснай да абсолютнай храналогіі. Паводле астронамічнага метаду вызначаюца перыяды кліматычных зменаў у залежнасці ад актыўнасці сонца, накірунка арбіты Зямлі і іншых прычын. Напрыклад, нямецкі метэаролаг В. Коппэн зрабіў адкрыццё, што перыяды павелічэння сонечнай актыўнасці звязаны з міжледавіковымі перыядамі, такім чынам, робяцца спробы датавання ледавіковых перыядоў палеаліту [11, с. 66].

Метад пылковага аналізу. Некаторыя глебы (торф, пясок) добра захоўваюць пылок раслін. Мікраскапічным аналізам магчыма вызначыць віды раслін і склад флоры той ці іншай эпохі. Вучоныя вызначаюць, да якой эпохі належыць той ці іншы пласт торфа. Паводле пылковага аналізу вызначаны змены клімату ў Еўропе ў пасляледавіковы перыяд [11, с. 66].

Метад хімічнага датавання. Косткі, якія захоўваюцца ў зямлі, успрымаюць з глебавых вод фтор. Чым больш старажытная костка, tym больш яна захоўвае фтора. Косткі, узрост якіх 1,5 – 2 тыс. гадоў, маюць 0,3 – 0,5% фтора. Верхнепалеалітычныя – каля 1%, ніжнепалеалітычныя – 2%.

Метад па сапастаўленні ўзроста костак з дапамогай хуткасці гука. Косткі, якія праляжалі ў зямлі больш 500 гадоў, удвая запавольваюць хуткасць праходжання праз іх гуку [11, с. 68].

Метад вымярэння ўзроўня марской паверхні быў прапанаваны геолагамі. Заснаваны на ўласцівасці розных участкаў зямной паверхні павышацца альбо паніжацца над узроўнем мора ў ледавіковы і пасляледавіковы час. Прыйстасаванне чалавека да гэтых змен фіксуецца археолагамі [11, с. 68].

Абсолютная храналогія – гэта вызначэнне ўзроста помніка ў каляндарных датах (дзень, год, стагоддзе, тысячагоддзе). Тут выкарыстоўваюцца шмат метадаў.

Важнейшы метад абсолютнага датавання – **дэндрахраналагічны**. Заснаваны на вызначэнні ўзросту помніка па гадавых колцах дрэў. Паводле дэндрахраналогіі можна дакладна (да 1 года) вызначыць час, калі дрэва было зрублены [11, с. 68]. Метад актыўна выкарыстоўваецца ў Еўропе, у прыватнасці, расійскімі археолагамі вызначаны дакладны час існавання драўляных ярусаў забудовы Ноўгарада. Наўгародскі вопыт у справе датавання помнікаў археалогіі вельмі багаты, распрацаваныя інтэрвалы датавання асобных рэчаў з'яўляюцца этalonнымі для шматлікіх помнікаў Паўночнай Русі.

Метад **палеамагнетызма** заснаваны на ўласцівасці гліны захоўваць намагнічанасць. Гліна захоўвае інфармацыю аб магнітным полі Зямлі ў час аблізу. Вызначаецца магнітнае поле керамікі, якое супастаўляецца з магнітным полем Зямлі ў той ці іншы час.

Метад датавання па радыёактыўнаму вугляроду C14. Ізатоп вуглярода з атамнай вагой 14 утвараеца ў атмасфери ў выніку ўдзейння касмічных промняў. Існаванне вугляроду ў мёртвай тканіне пастаянна паніжаеца. Працягласць існавання ізатопа вялікая, паколькі паўраспад вугляроду роўны 5730 ± 40 гадоў ці 5568 ± 30 (“перыяд Ліббі”, які з’яўляеца эталонным). Метад мае абмежаванне – вызначэнне ўзросту, старэйшага за 60 тыс. гадоў [11, с. 71]. Гэты метад з поспехам ужываеца ў датаванні помнікаў бронзавага і жалезнага веку Беларусі, паколькі культурны пласт гэтага часу ўтрымлівае вялікую колькасць арганічных рэчываў. Метадам радыёкарбоннага аналізу ў 2007 г. было вызначана датаванне ніжняга пласта полацкага гарадзішча VII ст. да н. ч. – III ст. н. ч.

Для старажытнага палеаліту, дзе датаване па C14 немагчыма, прымяняеца датаванне *па калій-аргонаваму, торыеуваму-230 і рыдзій-акцініеваму метадам*. Распад радыёактыўнага калія-40 у аргон-40 складае $1,3 \times 10^9$ гадоў з папраўкай 10%. Калій утрымліваюць многія горныя мінералы, у прыватнасці базальт і вулканічны туф. Даты ніжняга плейстацыона цясніны Алдувай вызначаны гэтым метадам у 1,75 млн. гадоў, Францыі – 1,6 млн. гадоў [11, с. 72].

1.10. Тэорыі развіцця грамадства ў археалогіі. У працэсе станаўлення археалагічнай наука выпрацавала некалькі тэорый развіцця грамадства. Важнае месца сярод тэарэтычных канцепцый займае дыфузіянізм (прасторавае перамяшчэнне культурных з’яў і працэсаў). У археалогіі тэорыю распрацаваў аўстрыйскі археолаг і этнограф О. Менгін у работе “Сусветная гісторыя каменнага веку” (1930). Паводле Менгіна, гісторыя першабытнага грамадства – гэта вынік перасялення асобных племён, якія належаць да розных “культурных колаў”. Некаторыя вучоныя бачылі у “культурных колах” адлюстраванне пачатковых уласцівасцяў рас і народаў, а ў гістарычным працэсе – толькі распаўсюджванне гэтих уласцівасцяў шляхам заваёў, міграцый, перайманняў. Важнейшай задачай школы “культурных колаў” з’яўлялася проціпастаўленне іх вучэння “эвалюцыянізму”, г.зн. уяўленню аб развіцці ад простых да больш высокіх культур і формаў жыцця. Дыфузіяністы лічаць, што ўсе вялікія адкрыцці і вынаходніцтвы былі зробленыя толькі аднойчы і распаўсюджваліся з адных цэнтраў шляхам пераймання, міграцый ці дыфузій элементаў культуры ці цэльых культур. Так, Г. Чайлд (1892 – 1957), Э. Сміт (1871 – 1937) і У. Д. Перры (пам. у 1949 г.) называлі толькі адзін цэнтр цывілізацыі – Старожытны Егіпет [11, с. 42 – 43].

Археалагічнае даследаванне павінна будавацца на аснове ўліку гістарычных заканамернасцяў развіцця грамадства. Напрыклад, у тэорыі

дыфузіянізму адбываецца перабольшванне ролі міграцый і культурных перайманняў як гістарычных фактараў і памяньшаецца такім чынам магчымасць канвергентнага (ад лац. *convergere* – сыходзіцца, набліжацца) развіцця роднасных элементаў культуры ў розных грамадствах. Парушэнне універсальных законаў гістарычнай навукі прывядзе да скажэння гістарычных высноў, паколькі археолаг – гэта перш за ўсё гісторык.

Тэорыя канвергентнага развіцця прадугледжвае, што ўсе грамадствы развіваюцца па шляху набліжэння, набыцца агульных альбо падобных прыкмет і зліцца ў нейкае адзінае грамадства, якое пераймае асобныя рысы папярэдніх грамадстваў.

Важнае месца займае канцэпцыя Арнольда Тойнбі (1889 – 1975) – англійскага мысліцеля, аднаго з класікаў філасофіі гісторыі. А. Тойнбі з'яўляецца аўтарам 12-томнай фундаментальнай працы “Спасціжэнне гісторыі”. Імкнуўся пераасэнсаваць ўсё грамадска-гістарычнае развіццё чалавечства ў святле тэорыі кругазвароту лакальных цывілізацый. Цывілізацыі разглядаюцца як замкнёныя грамадствы, якія характарызуюцца наборам вызначальных прыкмет. Вылучаю 21 цывілізацыю і каля 650 прымітыўных грамадстваў. Да цывілізацый адносіў заходнія грамадствы, праваслаўнае хрысціянскае грамадства, іранскае і арабскае грамадствы, сірыйскае і інш. Да рэліктавых цывілізацый адносіў мінойскае, шумерскае, хецкае, вавілонскае, андскае, юкатанскае, мексіканскае і майянскае, егіпецкае грамадствы [13].

Культурная антрапалогія – раздел антрапалогіі, які даследуе культурныя аспекты чалавечага грамадства. Гэты тэрмін шырока распаўсюджаны ў заходній гістарычнай навуцы ў супрацьвагу “фізічнай антрапалогіі” (біялагічная антрапалогія, якая даследуе выкапнёвыя рэшткі чалавека, яго генетыку, прыматаў і роднасных груп) [14, с. 262, 268].

“Культурныя мадэлі”, створаныя ў сучасных археалагічных даследаваннях, паказваюць, што некаторыя ранейшыя тлумачэнні былі занадта спрошчаныя (напрыклад, тлумачэнне пераходу да земляробства на Блізкім Усходзе, звязанае з недахопам ежы). Тлумачэнне культурных змен патрабуе больш складаных даследчыцкіх мадэляў. Яны заснаваны на ідэі, што чалавечыя культурныя сістэмы складаюцца не толькі са шматлкіх элементаў (рэлігійных вераванняў, тэхналогій, сродкаў існавання і г. д.), але і самі культурныя сістэмы таксама ўзаемадзейнічаюць са сваім натуальным асяроддзем і з іншымі складанымі сістэмамі [14, с. 220].

Літаратура

1. Брей, У., Трамп Д. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.
2. Грыцкевіч, В. Крыніцы гістарычныя / В. Грыцкевіч // Энцыклапедыя гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. – Мінск : БелЭн, 1997. – С. 277 – 288.
3. Дук, Д. У. Да пытання гістарыяграфіі метадалогіі археалагічнага даследавання Беларусі ў XIX ст. / Д. У. Дук // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2005. – № 7. – С. 31 – 39.
4. Ісаенка, У. Ф. Археалагічна культура / У. Ф. Ісаенка // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 47 – 48.
5. Калядзінскі, Л. У. Культурны пласт / Л. У. Калядзінскі // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 356.
6. Крывальцэвіч, М. Археалагічныя адкрыцьці съвету / М. Крывальцэвіч. – Мінск : Atheneum, 2000.
7. Ланитцки, Г. Амфоры, затонувшие корабли, затопленные города (Очерки о подводной археологии) / Г. Ланитцки. – М. : Прогресс, 1982.
8. Левко, О. Н. Практическая археология : учеб. пособие / О. Н. Левко. – Могилёв : МГУ им А.А. Кулешова, 2006.
9. Мартынов, А. И. Методы археологического исследования: учеб. пособие / А. И. Мартынов, Я. А. Шер. – М. : Высш. шк., 2002.
10. Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.
11. Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 1: Каменный век / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1973.
12. Побаль, Л. Д. Археалагічна разведка / Л. Д. Побаль // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 49.
13. Тойнби, А. Дж. Постижение истории: пер. с англ. / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991.
14. Фэйган, Б. Уводзіны ў археалогію / пер. з англ. В.Мірончык, А. Сашкевіч; Пад навук. рэд. С. Тарасава. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1996.

Кантрольныя пытанні да тэмы 1.

1. Дайце вызначэнне навукі “археалогія”.
2. З якімі навукамі археалогія мае найбольшыя сувязі? Чаму?
3. Дайце харктарыстыку першаснага этапу станаўлення археалогіі як навукі (антычнасць, элінізм, сярэднявечча, Адраджэнне).
4. Ахарактарызуйце працэса сістэматызацыі археалагічных ведаў у XVII – XVIII стст.
5. Дайце харктарыстыку перыядызацыі “трок вякоў”.
6. Якія асноўныя ахеалагічныя адкрыцці былі зроблены ў XIX ст.?
7. Назавіце асноўныя вынікі дзейнасці Г. Шлімана, А. Эванса і Г. Картэра.
8. Пералічыце асноўныя ахеалагічныя адкрыцці XX ст.
9. Назавіце асноўныя тыпы гістарычных крыніц.
10. Назавіце асноўныя віды пасяленняў, якія даследуе археолаг.
11. Пералічыце асноўныя віды пахавальных помнікаў.
12. Дайце харктарыстыку асноўных відаў пасяленняў.
13. Назавіце іншыя ахеалагічныя помнікі, акрамя пахавальных збудаванняў і пасяленняў.
14. Назавіце асноўныя заканадаўчыя палажэнні аб ахове археалагічных помнікаў у Рэспубліцы Беларусь.
15. У чым сутнасць Пастановы Савета Міністраў РБ № 651 ад 22 мая 2002 г.?
16. Зрабіце вызначэнне паняцця “археалагічная разведка”.
17. Назавіце асноўныя віды ахеалагічнай разведкі.
18. Вызначце сутнасць падводнай археалогіі.
19. Назавіце асноўныя даведнікі ахеалагічных помнікаў Беларусі.
20. Пералічыце віды Дазволаў на права правядзення ахеалагічных раскопак. Якія паўнамоцтвы мае ўладальнік Дазволаў па кожнай з форм?
21. Вызначце паняцце культурнага пласта.
22. Назавіце асноўныя метады ахеалагічных раскопак пасяленняў і могільнікаў.
23. У чым заключаецца адказнасць археолага, які атрымаў Дзвол?
24. Назавіце асноўныя этапы камеральнай апрацоўкі ахеалагічнага матэрыялу.
25. Пералічыце этапы напісання ахеалагічнай справаўдачы. Дзе яна захоўваецца?
26. Вызначце сутнасць стратыграфічнага метаду.

- 27.Што такое трасалогія і мадэляванне ў археалогії?
  - 28.Пазначце праблемы суаднясення археалагічнай культуры і этнаса.
  - 29.Пералічыце метады адноснай храналогіі, раскрыйце іх сутнасць.
  - 30.Пералічыце метады абсалютнай храналогіі, раскрыйце іх сутнасць.
- 31.Вызначце сутнасць дыфузіянізму ў археалогії.
  - 32.Вызначце сутнасць тэорыі канвергентнага развіцця.
  - 33.У чым сутнасць канцэпцыі А. Тойнбі?
  - 34.Вызначце сутнасць паняццяў “культурная антрапалогія”, “культурныя мадэлі”.

2. ПАЛЕАЛІТ

- 2.1. Агульная характеристыка палеаліту.
- 2.2. Алдувайская эпоха.
- 2.3. Ашэльская эпоха.
- 2.4. Эпоха мусье.
- 2.5. Верхні палеаліт.
- 2.6. Верхні палеаліт на Беларусі.
- 2.7. Мастацтва верхняга палеаліту.

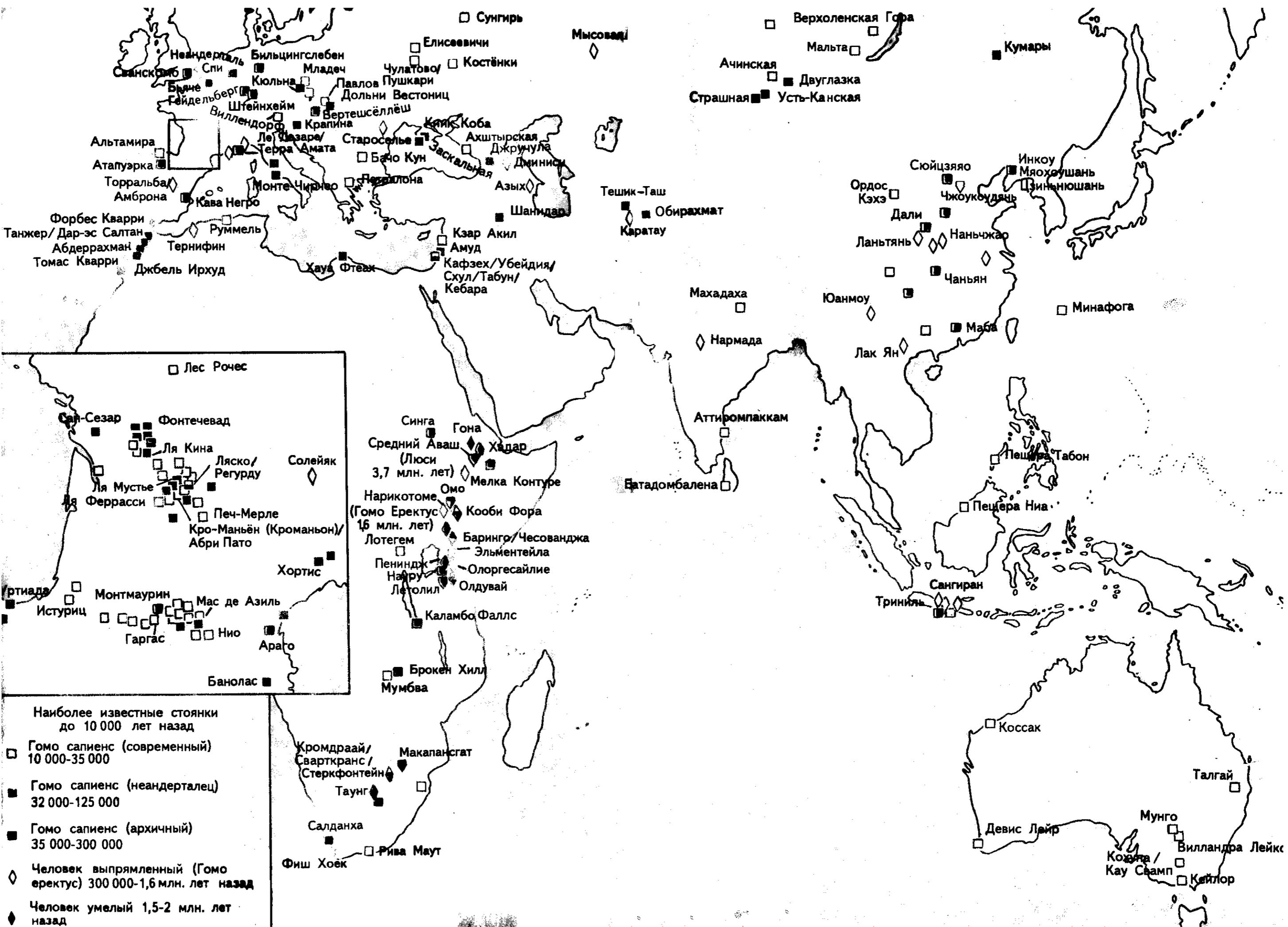
2.1. Агульная характеристыка палеаліту. Палеаліт (грэч. *palaíos* (старожытны) + *líthós* (камень)) – старожытннакаменны век. Пачынаеца прыкладна 2,6 млн. год таму¹. Існаваў на працягу большай часткі ледавіковага перыяду – плейстацэна да канчатковага адступлення ледавікоў каля 8300 г. да н. э. Падзяляеца на ніжні (ранні) палеаліт, перыяд найстарожытнейшых людзей (аўстралапітэк, *Homo habilis* (чалавек умелы), *Homo erectus* (чалавек прамаходзячы)) і перавагай галечных прылад, ручных рубіл і чопераў; сярэдні палеаліт (мусье), альбо эру неандэртальскага чалавека і перавагай прылад на адшчэпах; верхні палеаліт – распаўсюджванне культуры *Homo sapiens sapiens*, пласцінчата-разцовых індустрый і пячорнага мастацтва ў Еўропе. Падчас верхняга палеаліту чалавек засяліў Амерыку і Аўстралію [1, с. 185 – 186]. Храналогія асноўных падзей эпохі палеаліту выглядае наступным чынам:

7 – 3 млн. гадоў таму, аўстралапітэкі, першыя вядомыя прамаходзячыя гамініды жылі ва Ўсходняй Афрыцы, у зоне вялікіх афрыканскіх разломаў, і ў Паўднёвой Афрыцы. Каля 3,5 млн. гадоў таму – першыя звесткі пра аўстралапітэка афарэнсіс ва Ўсходняй Эфіопіі. Каля 3–2 млн. гадоў таму аўстралапітэк афрыканус засяляе Паўднёвую Афрыку.

Першыя сведчанні з'яўлення чалавека ўмелаага ў Паўднёвой Афрыцы датуюцца 2,6 млн. гадоў таму. Чалавек умелы мог вырабляць прылады працы. Каля 2 млн. гадоў таму аўстралапітэк магутны з'яўляецца ў Паўднёвой Афрыцы. Знойдзены сляды пражывання аўстралапітэка бойсэй у Алдувайской цясніне (Танзанія). Чалавек прамаходзячы з'яўляецца ў Афрыцы каля 1,6 млн. гадоў таму. Першыя гамініды трапілі ў Еўропу з Афрыкі 850 000 гадоў таму. У гэты ж час Азія засяляецца гамінідамі. Каля 500 – 250 тыс. гадоў таму паляўнічыя-збіральнікі жылі ў часовых пасяленнях, адно з якіх было выяўлена ў Більцынгслебене ў Германіі. Людзі прамаходзячыя выкарыстоўвалі агонь, напрыклад, у пячоры Тэра Амата (Паўднёва-Заходняя Францыя). Пячору Джоўкоўдзянь у Кітае засяляюць людзі, якія карыстаюцца агнём для прыгатавання ежы. Першбытныя паляўнічыя яшчэ не авалодалі спосабамі здабычы агню, але яны ведалі як яго зберагчы. Ёсьць сведчанні, што вогнішчы падтрымлівалі на працягу стагоддзяў.

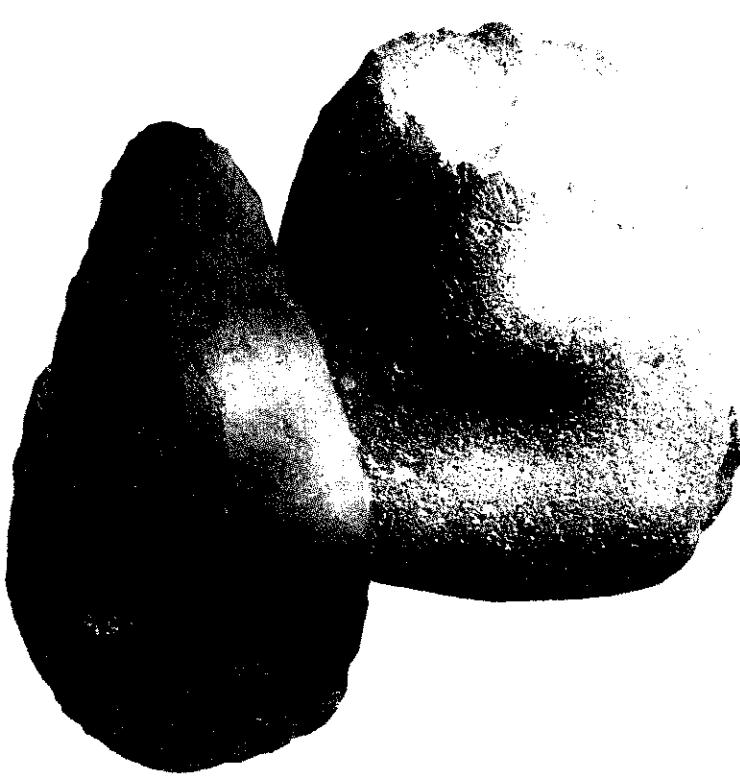
¹ Існуе некалькі розных дат пачатку палеаліту: ад 2,7 млн. г. да 1,7 млн. г. таму

Найбільш відомі стоянки палеоліту (паводле Г. М. Мацошіна)

Справа: першае ручное рубіла,
якому 1,8 млн. гадоў, злева -
больш вытанчаная прылада,
узрост якой каля 800 тыс. гадоў

Чалавек умелы і старажытныя ландшафты цяніны Алдувай

Каля 300 тыс. гадоў таму у Паўночнай Афрыцы пражывалі неандэртальцы (*homo neandertalensis*), альбо палеантрапы (старажытныя людзі). Паступова яны засяляюць тэрыторыю ад Леванта да Цэнтральнай Азіі. У Еўропе неандэртальцы з'яўляюцца каля 100 тыс. гадоў таму. У гэты час адкрыты першыя сведчанні існавання чалавека разумнага, анатамічна сучаснага тыпу. Чалавек разумны з'яўляецца ў Еўропе каля 40 тыс. гадоў таму, гэтым жа часам датуюцца першыя сляды чалавека ў Паўднёвой Амерыцы (пячора Пэдро Фурада ў Бразіліі), людзі дасягаюць берагоў Аўстраліі. У Аўстралію яны трапілі на лодках, прыплывшы з Інданезіі.

Каля 30 тыс. гадоў таму адбываеца росквіт пячорнага мастацтва (размалёўка сценаў пячор рэалістычнымі малюнкамі), з'яўляюцца “палеалітычныя венеры” (скульптурныя выявы жанчын, зробленыя з каменю). 15 – 10 тыс. гадоў таму ў Егіпце і Нубіі людзі карыстаюцца каменнымі зернацёркамі для расцірання злакаў і атрымання муки. Першае гліняне начынне знайдзена ў пячоры Фукуі ў Японіі [3, с. 164 – 167].

Чопінг

Такім чынам, за эпоху палеаліту чалавецтва наблізілася да стварэння асноў цывілізацыі, перажыўшы некалькі стадый змянення віда Homo.

Храналогія палеалітычных індустрый выглядае наступным чынам: алдувайская эпоха, ранні, сярэдні і позні ашэль, мусцье і верхні палеаліт.

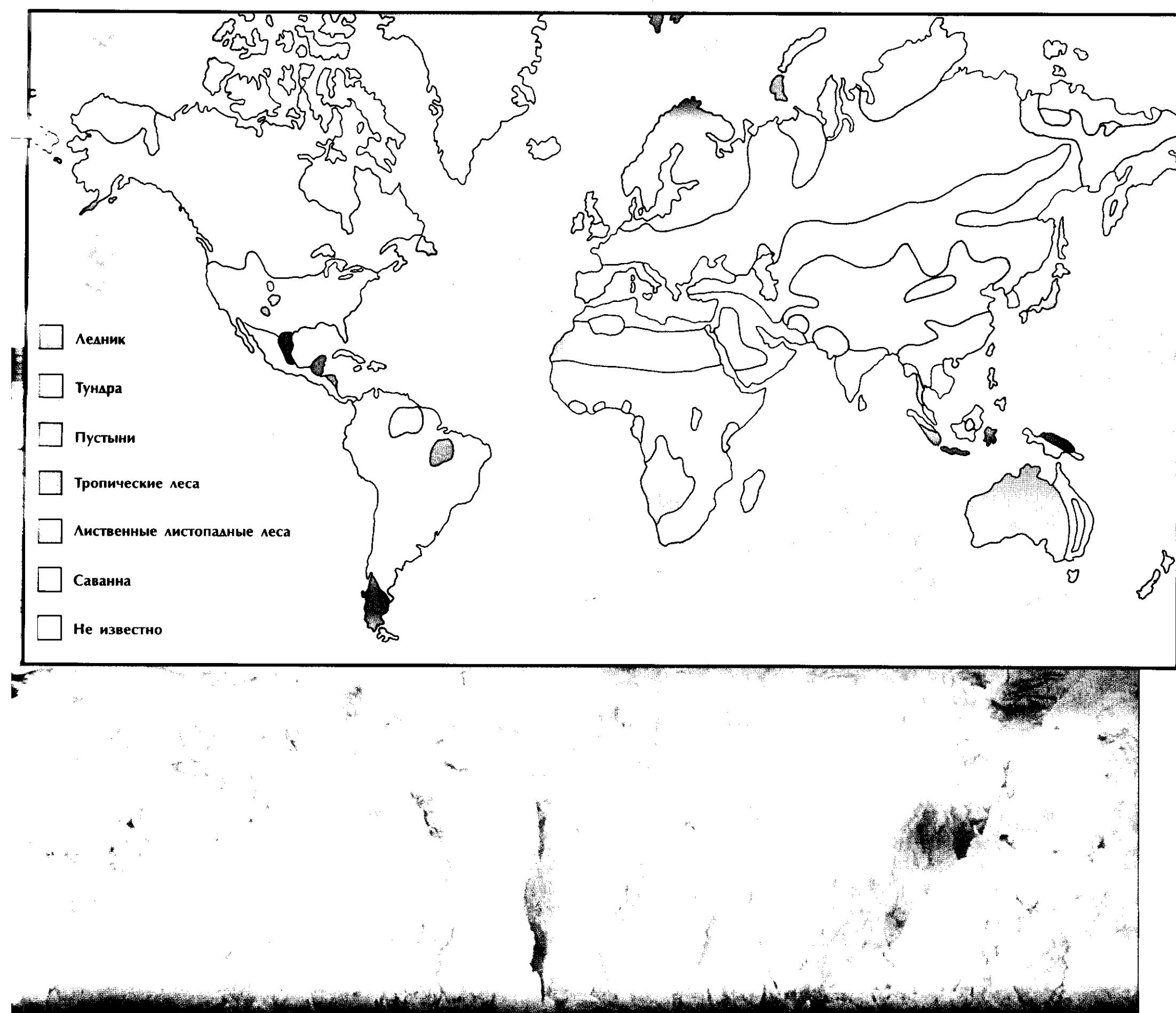
Эпоха палеаліту супадае з геалагічнай эпохай – плейста-

цэнам. Гэта эпоха ледавіковых перыядоў, якая папярэднічала сучаснай геалагічнай эпосе – галацэну. У плейстацэне адбыліся чатыры ледавіковых перыяды, названыя па перыядызацыі альпійскіх адкладаў гюнц, міндэль, рыс, вюрм [5, с. 208]. Дата пачатку плейстацэна дакладна не высветлена і вагаеца ад 3,5 да 1 млн гадоў таму, храналагічныя межы асобных перыядоў абледзянення таксама дакладна не вызначаны.

Дакладна вядома, што апошні вюрмскі ледавік дасягнуў найвышэйшай кропкі каля 16 тыс. гадоў таму. Сярэдняя тэмпература ў Еўропе і Амерыцы была на 18°C ніжэй за сучасную. Да трэці сучаснай сушки пакрываў ледавік, таўшчыня якога на асобных участках дасягала 3 км. За год ледавік праходзіў ад 600 да 1200 м.

Паколькі льды скоўвалі вялікую колькасць вады планеты, геаграфія і клімат Зямлі значна змяніліся: узровень мора панізіўся на 125 м. Гэта ўтварыла новыя кантыненты і выспы. Сярэдняя колькасць ападкаў значна панізілася.

Тундравыя ланшафты займалі цяперашнюю зону хваёвых лясоў, зону сучасных лісцевых лясоў займалі стэпы. Менавіта ў стэпавай зоне размяшчаліся паляўнічыя на маманта і на т. зв. мамантавую фаўну [3, с. 38].

Ландшафты Вюрмскага зледзянення

2.2. Алдувайская эпоха. Алдувайская эпоха (2,6 млн гадоў таму – 700 тыс. гадоў таму) атрымала назvu ад цясніны Алдувай у Танзанії. У алдувайскі час людзі цалкам залежалі ад прыроды. Таму яны не маглі існаваць у краінах з халодным кліматам. Людзі вымушшаны былі жыць у зоне тропікаў (тагачасная Паўднёвая Еўропа, Паўночная і Ўсходняя Афрыка). Людзі вынайшлі першыя прылады – чоперы (спалучалі рэжучыя і рубячыя функцыі).

Чоперы рабілі з галькі, у якой некалькімі ўдарамі аддзялялі вяршыню альбо край. Часам адбівалі два края, тады ўтвараліся чопінгі.

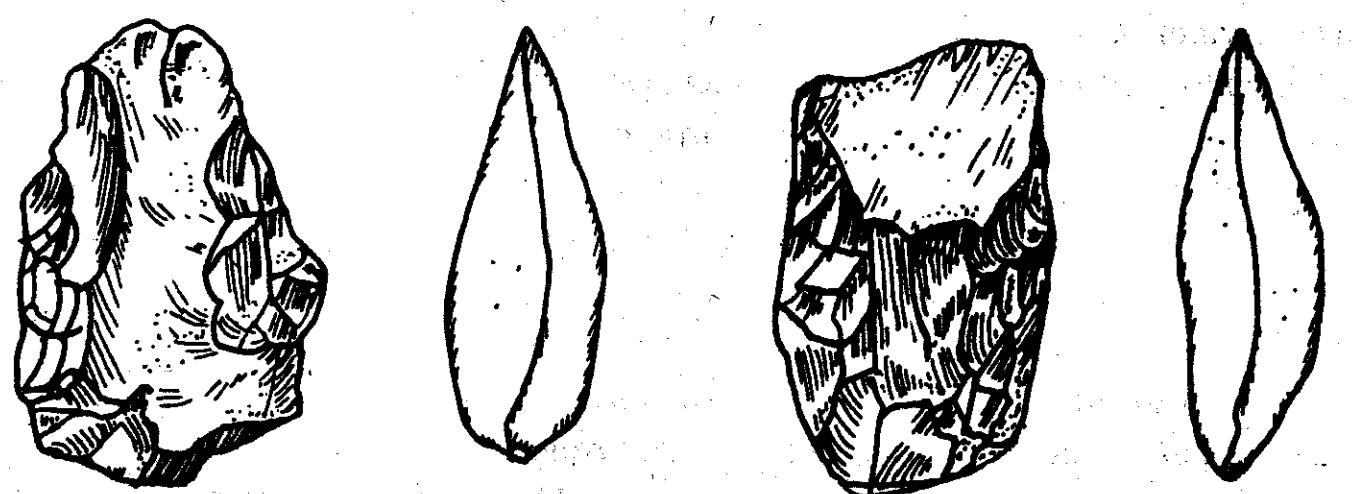
Прылады каменнага веку: а – адшчэп; б – нуклеўс; в – ручное рубіла

Прылады другога віду былі зроблены на адшчэпах. Рабочы край адшчэпаў падпраўляўся дробнымі ўдарамі. Гэтая тэхніка называецца рэтушшу. Першыя рэтушаваныя прылады яшчэ не мелі вызначаных формы і памераў. Сустракаюцца вельмі дробныя выпадковыя адшчэпы. Адшчэпы выкарыстоўвалі для раздзелкі скур жывёл [2, с. 83 – 85].

Нягледзячы на простую форму, чоперы былі даволі эфектыўнай прыладай. Луіс Лікі экспериментальна даказаў, што з дапамогай чопераў можна было за 20 хвілін забіць барана, зняць з яго скuru і разабраць тушу на часткі [5, с. 182].

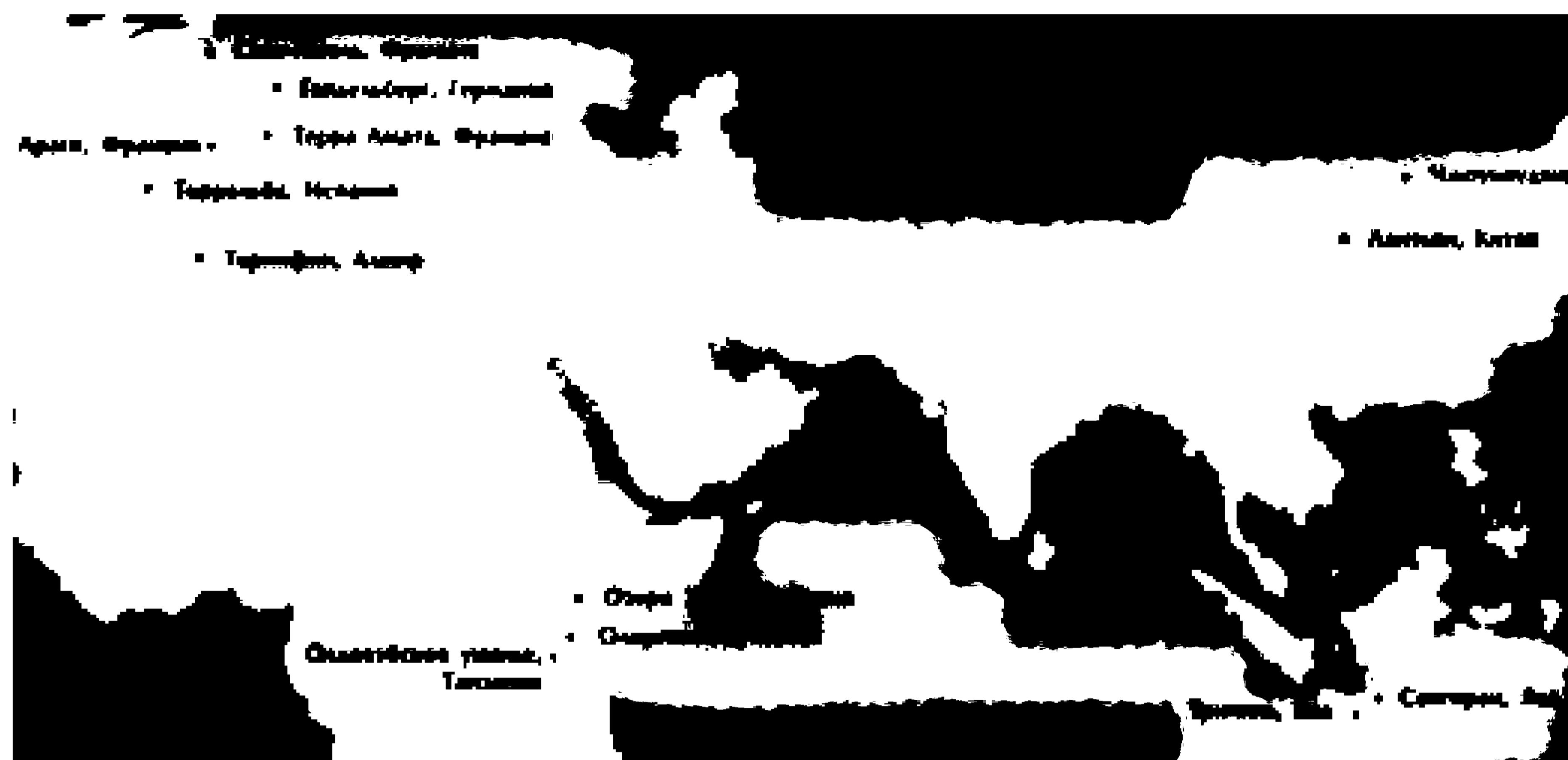
Трэці від алдувайскіх прылад – гэта шматграннікі ці сфероіды. Гэта груба абабітая камяні акруглай формы з мноствам граняў. Іх выкарыстоўвалі ў якасці ўдарнай прылады пры апрацоўцы расліннай ці жывёльнай ежы. У алдувайскую эпоху з'явіліся нуклеўсы (ядрышча). Першыя нуклеўсы ўяўлялі сабой жэлвакі ці кускі каменю нявызначанай формы са слядамі некалькіх адшчэпаў. На адной са стаянак цясніны Алдувай археолагі знайшлі круг, выкладзены з кавалкаў базальта. Яго памер у папярочніку складае 4 м. Існуе думка, што гэта раскапаныя рэшткі першага жытла, якое было зроблены ў выглядзе шалаша ці ветравой заслоны з галінак. Магчыма, домабудаўніцтва зарадзілася ў найстарајытнейшую эпоху [2, с. 83 – 85].

2.3. Ашэльская эпоха. Ашэльская эпоха ранняга палеаліту датуецца 700 тыс. г. таму – 150 – 120 тыс. гадоў таму. Названа па прадмесцю г. Ам’ен (Францыя) Сэнт Ашэль. У гэты час жылі архантрапы, напрыканцы эпохі з'явіліся неандэртальцы (палеантрапы) [2, с. 86 – 87]. У Еўропе Ашэль падзяляецца на ранні (700 – 400 тыс. г. таму), сярэдні і позні (400 – 120 тыс. г. таму). Характарызуецца распаўсюджваннем новых прылад – ручных рубіл. У познім ашэле вылучаюць культуру клектон (без выкарыстання рубіл) [5, с. 17].

Ручныя рубілы

Культуру ашэль утварыў чалавек умелы, а далей развіваў чалавек прамаходзячы. Напрыклад, універсальная прылада чалавека ўмелага – ручное рубіла, актыўна выкарыстоўвалася людзьмі прамаходзячымі.

Арэал распаўсяджвання чалавека прамаходзячага

Геаграфія стаянак чалавека прамаходзячага ахоплівае тэрыторыі Усходняй Афрыкі, Заходняй Еўропы, Усходняга Кітая, в. Ява. Чалавек прамаходзячы з'явіўся каля 1,6 млн гадоў таму ў Афрыцы, каля 800 тыс. г. таму айкумена дасягае да вострава Ява. Рэшткі прылад працы гамінідаў фіксуюцца ў Еўропе каля 1 млн гадоў таму, а самы ранні чэррап з Араго і сківіца з Гейдэльберга датуецца каля 400 тыс. гадоў таму [3, с 50].

У пачатку ашэля з'явіліся новыя прылады – ручное рубіла і кліверы. Іх памеры перавышаюць алдувайскія. Сыравінай з'яўляўся крэмень, таму што гэты камень мае унікальныя уласцівасці: цвёрдасць, рэжучы востры край, здольнасць расшчапляцца на тонкія пласціны, шырокое распаўсядженне.

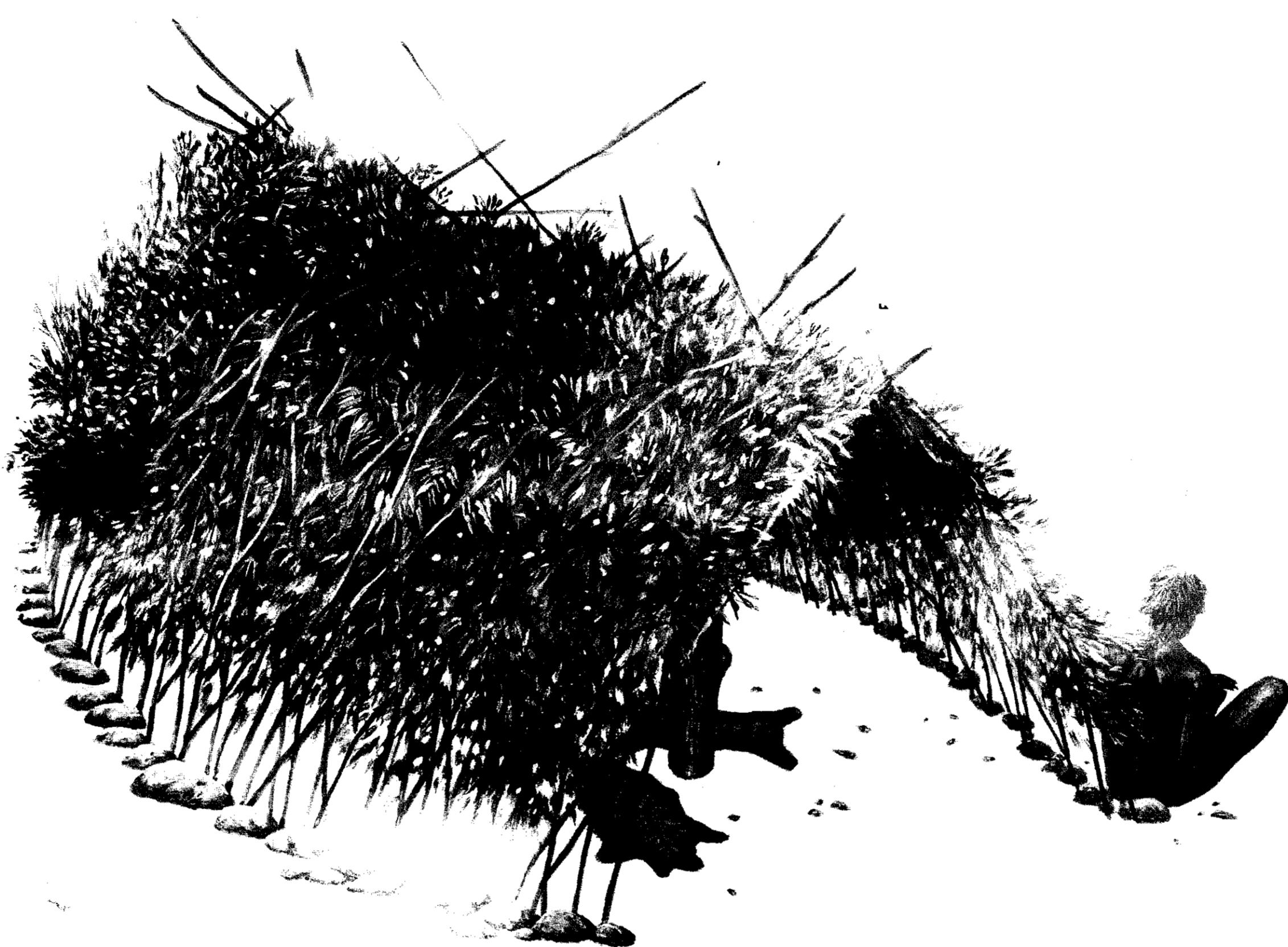
Акрамя крэменю выкарыстоўваўся кварц, абсідыян, сланец.

Ручное рубіла – гэта масіўная прылада міндалявіднай ці авальнай формы, даўжынёй ад 10 да 20 і нават 35 см і вагой 0,5 – 1 кг [2, с. 86 – 87; 5, с. 17]. Рубіла вырабляліся шляхам двухбаковай аббіўкі. Ручное рубіла мела універсальнае прызначэнне.

Клівер (калун) – прылада з паралельнымі краямі падоўжанай трапецыядобнай ці трохвугольнай формы. Лязо не апрацавана рэтушу.

Разам з рубіламі і кліверамі выкарыстоўвалі адшчэпы, колькасць якіх была непараўнальна большай. Адшчэпы выкарыстоўваліся як колючыя, рэжучыя і скрабільныя прылады. У эпоху ашэль выкарыстоўваліся і драўляныя інструменты – дубіны, палкі і коп’і. Працягвалі выкарыстоўвацца чоперы [2, с. 86 – 87].

Рэканструкцыя жытла чалавека прамаходзячага ў Тэра Амата

У ашэльскую эпоху людзі прамаходзячыя маглі будаваць жытлы. На стаянцы Тэра Амата паблізу г. Ніцы ў Францыі захаваліся сляды лёгкіх шалашападобных жытлаў, а на пячорной стаянцы Лазарэ на паўднёвым узбярэжжы Францыі – своеасаблівы намёт, пакрыты скуромі. Узрост стаянак каля 400 тыс. гадоў. Такія жытлы будаваліся ў тых мясцінах, дзе клімат быў больш цёплы. Жытлы мелі выгляд шалаша, галінкі дрэў абапіраліся на цэнтральны слуп. У Тэра Амата выяўлены рэшткі адзінаццаці авальных жытлаў. Цяжкія камяні прыціскалі ніжні край галінак. Прыкладна ў цэнтры жытла размяшчалася вогнішча. Паляўнічыя спалі на скурах жывёл, магчыма, размалёўвалі свае целы вохрай. Людзі карысталіся драўлянымі чашамі. Людзі стаянкі Тэра Амата ўжывалі мяса сланоў, высадародных аленяў, насарогаў, коз і дзікоў. Знайдзены ракавіны вустрыц, мідзій і іншых малюскаў [3, с. 55].

На стаянках у Торальба і Амброне (Іспанія) выяўлены рэшткі жытлаў, выкладзеных каменем [5, с. 18]. У пячоры Чжоўкоўдзянь у Кітаі пака-

ленні чалавека прамаходзячага жылі на працягу 460 – 230 тыс. гадоў. Людзі пячоры Чжоўкоўдзянь жылі ў халодным клімаце і актыўна карысталіся агнём для ацяплення і прыгатавання ежы [3, с. 56].

2.4. Эпоха мусцье. Эпоха мусцье (100 – 80 – 40 – 35 тыс. г. таму) супадае з апошнім (рыс-вюрмскай, на Беларусі – паазерскай) ледавіковай эпохай. У эпоху мусцье ў Еўразіі абіталі неандэртальцы (*homo sapiens neanderthalensis*). Скелеты неандэртальцаў адкрыты археолагамі на вялізных абшарах: на Блізкім і Далёкім Усходзе, Паўночнай Афрыцы, большай частцы Еўропы, не закранутай ледавіком [1, с. 173]. Неспрыяльны халодны клімат, нават на тэрыторыі Сярэдняга Усходу, абумовіў развіццё ў неандэртальцаў моцнага касцяка і развітай мускулатуры.

Адрозненні мусцьерскіх прылад ад папярэdnіх былі прынцыпавыя: раней прылады прадстаўлялі сабой па-сутнасці праста падпраўлены камень. Неандэртальцы вынайшлі новы спосаб вытворчасці двух-трох акуратных, сапраўды аднолькавых адшчэпаў ад аднаго каменю, ад якога раней атрымаўся бы толькі адзін скол [3, с. 57]. Гэтая тэхніка атрымала назvu левалуа (фр. Levallois). Яна была вядома ў познім ашэле, але шырокое выкарыстанне знайшла менавіта ў эпоху мусцье. Гэта спосаб рашчаплення крэменю, які атрымаў назvu ад Левалуа-Перрэ, прыгарада Парыжа, дзе былі знайдзены такія прылады. Спачатку з круглага каменю здымалі верхавіну, як зразаюць верхавіну ў зваранага яйка. Атрымоўвалася роўная паверхня ў форме дыска. Пасля майстар каменем наносіў удары ад краёў дыска ўніз, каб адкалоць некалькі адшчэпаў правільнай формы. Гэтыя адшчэпы далей пераўтвараліся ў нажы ці ручныя рубілы, да іх прымацоўвалі драўляныя дзяржанні. Астаткавае ядро (нуклеўс) мела чарапахападобную форму, адна паверхня плоская, другая – купалападобная [1, с. 136; 3, с. 57].

Спосабам скола, а не аббіўкі як раней, асобных адшчэпаў, утварыліся асноўныя тыпы мусцьерскіх прылад працы: востраканечнікі, скрэблы, скobelі, рубільца [2, с. 92]. Галоўнай прыладай з'яўляўся востраканечнік і скрэбл. Востраканечнік прызначаўся для палявання і рэзання, а скрэбл выкарыстоўвалася ў побыце для апрацоўкі скур. Набор інструментаў налічваў каля 60 тыпаў. З'яўляюцца грубыя наканечнікі коп'яў, што сведчыць пра з'яўленне складовых прылад. Аднак шырокое распаўсюджванне складовых прылад адносіцца да наступнай эпохі [2, с. 92].

Адзін са спосабаў працы адціскальнікам, замацаваным у драўляным стрыжні

З'явілася і ўдасканальвалася аджымная рэтуш. Рэтуш наносілі на выраб касцяным адціскальнікам (палкай ці косткай). З дапамогай адціскальніка ад прылады аддзялялі невялікую крамянёвую пласцінку. Звычайна рэтуш наносілі на край выраба, але часам рэтушавалі ўсю паверхню. Падчас апрацоўкі прадмет мог патрэскацца. Такія выбракаваныя прылады з'яўляюцца частай знаходкай на мусцьерскіх помніках. Яшчэ адным відам рэтушы з'яўляецца контрударная. Каб яе нанесці, трэба было пакласці крамянёвую прыладу на касцяную апору і моцна ўдарыць па ёй. У выніку ад прылады аддзялялася тонкая лустачка крэмэню. Мусцьерская прылада прызначалася для рэзання, скаблення, стругання, свідравання, а таксама для апрацоўкі дрэва і скур [2, с. 92].

Вырабы з косці былі рэдкія, знайдзены толькі вастры і шылы. Неандэртальцы выкарыстоўвалі кісьцяні (пляцёнкі з пясчанікамі шарам на канцы) і боласы (доўгую вяроўку з пясчанікамі шарамі на канцах). Боласы забрасывалі на жывёл і яны пад уласным цяжарам захвоствалі ногі, рогі ці шыю жывёлы [2, с. 93].

Методы палявання таксама ўдасканальваліся. Практыкаваўся буйнамаштабны загон дзічыны. Коні, маманты і іншыя буйныя млекакормячыя статкамі заганяліся ў багнавыя ўчасткі, дзе на іх бяспечна было нападаць з блізкай адлегласці. Такое паляванне прыносіла вельмі шмат мяса, што было недасягальнай марай для першых гамінідаў [3, с. 58]. Рэшткі мяса захоўвалі ў спецыяльных ямах, паколькі ў тагачаснай Еўропе на глыбіні паўметра знаходзілася вечная мерзлата.

У горнай мясцовасці (пячора Цешык-Таш) людзі заганялі горных казлоў у цясніны, адкуль яны не маглі выбрацца. Аб'ектам палявання з'яўляўся нават пячорны мядзведзь (сочынскае ўзбярэжжа) [2, с. 95]. Не змяншалася і роля збройніцтва, доказам чаго з'яўляюцца знайдзеныя археолагамі каменныя таўкачы і ступкі.

Неандэртальскі чалавек пераважна жыў у пячорах, што было абумоўлена неспрыяльным халодным кліматам. Аднак вядомы і адкрытыя стаянкі. Апошнія прадстаўлялі сабой адкрытыя лагеры паляўнічых. На тэрыторыі Крыма археолагі знайшлі рэшткі жытлаў, зробленых з костак мамантаў і буйных млекакормячых і абцягнутых скурамі. Асобныя жытлы мелі па некалькі пакояў і прызначаліся для дваццаці чалавек. На стаянцы Малдова 1 жылая пабудова была падзелена на два памяшканні, да якіх дамыкалі дзве прыбудовы з летнім і надворным вогнішчам [2, с. 94].

У неандэртальцаў сутракаюцца пахаванні, што сведчыць пра існаванне ў іх рэлігійных вераванняў. Вучоныя вылучаюць у іх культуры жывёл (пахаванні мядзvezжых чарапоў у Швейцарыі і Францыі). У адной

з пячор на тэрыторыі Лівана знайдзена рытуальнае пахаванне аленя. У мястэчку Ля Ферасі (дэпартамент Дардоны) раскапана сямейнае пахаванне неандэртальцаў (мужчына, жанчына, двое немаўляці і хлопчык пяцігадовага ўзросту). Разам з мужчынай ляжалі крамянёвыя прылады, на галаве была пакладзена плоская каменная пласціна. Пад суседнімі камяніямі таксама знаходзіліся дзіцячыя пахаванні. У пячоры Цешык-Таш (Узбекістан) знайдзена пахаванне хлопчыка, каля якога размешчаны косці горнага казла. У пячоры Шанідар (Паўночны Ірак) знайдзены шкілет неандэртальца, які памёр каля 45 тыс. гадоў таму. Ён вядомы як “стары з Шанідара”. Гэты чалавек быў інвалідам, але дажыў да састарэлага ўзросту (каля пяцідзесяці гадоў). За ім даглядалі члены групы, што сведчыць аб развітай сацыяльнай арганізацыі груп неандэртальцаў.

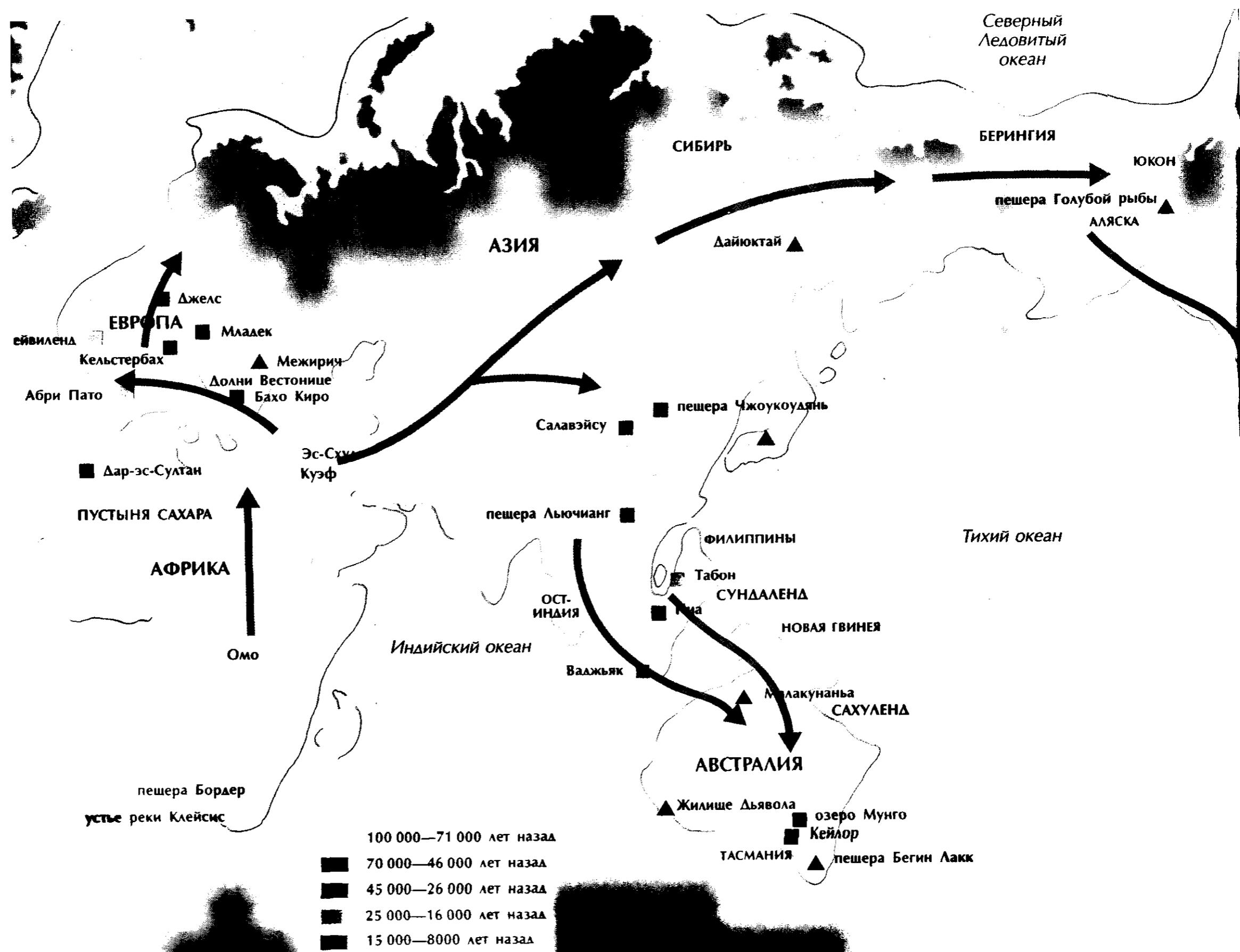
Тым не менш, нягледзячы на значныя тэхналагічныя дасягненні, неандэртальцы не стварылі мастацства, ім былі невядомы спосабы апрацоўкі косці. Таксама неандэртальцы не займаліся доўгімі вандраваннямі: камяні, знайдзеныя на стаянках неандэртальцаў, паходзілі з бліжэйшых ваколіц [3, с. 60 – 61].

На мяжы 40 – 35 тыс. г. да н. ч. неандэртальцаў выцясняе чалавек двойчы разумны (*homo sapiens sapiens*). Пытанне пра генетычную сувязь двух відаў чалавека разумнага – неандэртальскага і двойчы разумнага, з'яўляецца дыскусійным.

2.5. Верхні палеаліт. Позні (верхні) палеаліт датуецца часам 40 (35) – 10 тыс. г. да н. ч. У гэты час чалавек разумны (*homo sapiens sapiens*) засяліў Еўропу, што прывяло да знікнення неандэртальцаў. Людзі верхняга палеаліту маюць назуву неантрапы, альбо краманьёнцы (ад назвы Cro-Magnon – скальны навес у Дардані, Францыя) [1, с. 125].

Клімат эпохі верхняга палеаліту быў халодны і характарызаваўся наступлением апошняга ледавіка. У тэхніцы апрацоўкі каменю адбыліся новыя якасныя змены. Распаўсюдзілася тэхналогія вырабу прылад на пласцінах. Адываецца спецыялізацыя працоўнай дзейнасці [1, с. 46 – 47].

У верхнім палеаліце людзі засялілі вялізарныя абшары планеты. Каля 100 тыс. гадоў таму першыя людзі сучаснага аблічча з'явіліся ў Паўднёвай Афрыцы (пячора Бордэр, вусце ракі Клейсіс), пасля праніклі на тэрыторыю Блізкага Усходу (пячора Эс-Схул Куэф, каля 80 тыс. г. таму). У Еўропу людзі сучаснага антрапалагічнага тыпу праніклі 45 тыс. гадоў таму, у Аўстралію, Усходні Кітай – каля 40 тыс. гадоў таму. Амерыка была заселена каля 15 тыс. гадоў таму (выключэннем з'яўляецца стаянка Пэдро Фурада ў Бразіліі).

Крамянёвая індустрыву ў Заходняй Еўропе прайшла трох стадыі развіцця. Першая – *арыньек*, крамянёвая індустрыву Францыі, сустракаецца на Балканах, у Палестыне, Іране, Афганістане. Для ранняга арыньяка характэрны касцяныя наканечнікі з рашчэпленым аснаваннем, з'яўляеца пячорнае мастацтва. Датаванне культурнага пласта вызначана метадамі радыёугляроднага аналіза (каля 42 – 31 тыс. г. да н. ч. – 19 тыс. г. да н. ч.) [1, с. 182].

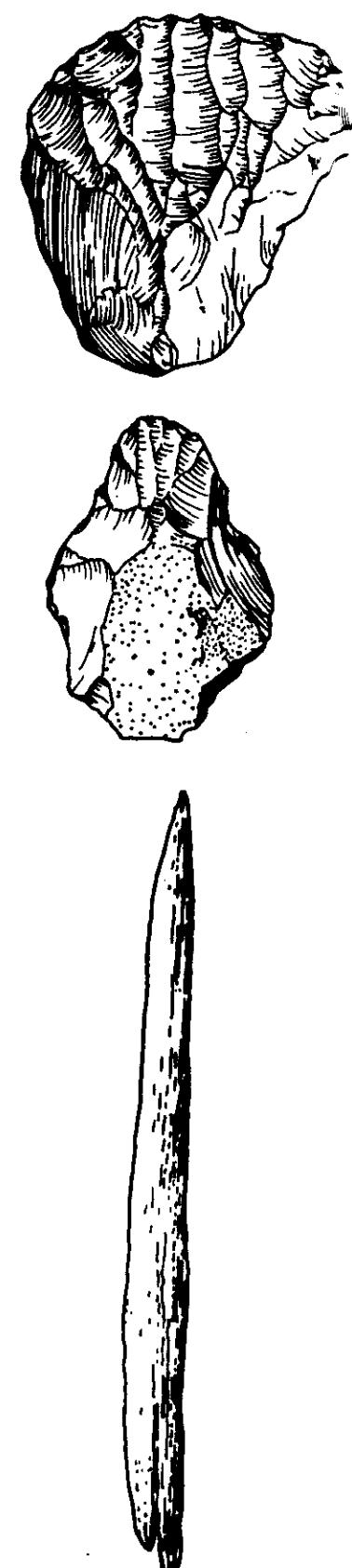
Салютрэ – каменная індустрыву, якая папярэднічае мадлену ў некаторых частках Францыі і Іспаніі (ад назвы Салютрэ бліз Масона, дэпартамент Сона-і-Луара, Францыя). Датуеца па радыёугляроду 19 – 18 тыс. г. да н. ч. – 15 тыс. г. да н. ч. Характарызуеца з'яўленнем вялікіх лістападобных наканечнікаў коп'яў і працягам развіцця аджымной рэтушы. У Паўднёва-Усходняй Іспаніі на фінальнай стадыі сустракаюцца нават наканечнікі стрэл, а значыць, прынцыпова новы тып зброі – лук і стрэлы – быў распаўсюджаны ўжо ў эпоху верхняга палеаліту [1, с. 228 – 229].

Мадлен – фінальная культура палеаліту большай часткі Заходняй Еўропы (ад назвы стаянкі Ла-Мадлен у Дардані, Францыя). Датуеца 15 – 10 тыс. г. да н. ч. Цэнтр культуры размешчаны ў Паўднёва-Заходняй Францыі, Усходняй Іспаніі, аднак элементы культуры прысутнічаюць у Брытаніі, Паўднёва-Заходняй Германіі, Польшчы. Характарызуеца адаптацыяй да вельмі халоднага клімату апошняга вюрмскага ледавіка. Галоўнай крыніцай ежы з'яўляўся паўночны алень. Адбываеца росквіт пячорнага мастацтва (пячора Альтамір), а таксама мастацтвам малых форм, вырабаў з косці. Адна з характэрных прылад позняга мадлена – касцяны гарпун [1, с. 145 – 146].

Мадленскія касцяныя прылады: а, б – гарпуны; с – “жэзл начальніка”

Салютрэйскі крамянёвы інвентар

Арынькскія прылады

Рэканструкцыя жытлаў верхняга палеаліту (арэал бязлесых стэпаў Украіны і Беларусі у ледавік)

нутых іклаў рабілі ўваход. Буйныя элементы злучаліся больш дробнымі косткамі. Гэтае жытло пакрывалася зверху скурамі і дзёрнам, колькасць скур рэгламентавалася ўмовамі надвор’я [3, с. 69].

Адной з найбольш даследаваных стаянак верхняга палеаліту з’яўляецца Долні Вестоніцэ на поўдні Чэхіі (каля 25 тыс. г. да н. ч.). Тут раскапана чатыры жытла, самае вялікае з якіх ацяплялася вогнішчам. У якасці паліва выкарыстоўвалі косткі маманта, з костак гэтай жывёлы рабілі таксама і каркас жытла. Плошча вялікай пабудовы дасягала 92 кв. м. Тут размяшчалася пяць вогнішчаў. Каля гэтых вогнішчаў людзі ляпілі з гліны фігуркі ільвоў, насарогаў і іншых звяроў, якія сустракаліся ім у ваколіцах. Фігуркі абпалівалі ў вогнішчы. Некаторыя фігуркі выразаліся з ікла маманта. Паляванне было загонным і сезонным. Падчас зімовай міграцыі мамантаў на поўдзень у даліну рак Дуная, Маравы і Дые паляўнічыя чакалі мамантаў каля адной ямы. Паляўнічыя забіралі такую колькасць мяса, якую маглі несці, мяса захоўвалі ў вырытых ямах-лядоўнях і высушивалі на сонцы.

Адзенне еўразійскіх паляўнічых-збіральнікаў нагадвала адзенне сучасных эскімосаў: доўгая накідка з капялюшам, сшытая з футра ці скury невялікімі сцяжкамі для ўтрымання цяпла, штаны, якія лёгка запраўляліся ў абутак са скуром. Ногі і рукі сагравалі футраныя шкарпэцкі і рукавіцы [3, с. 71].

Адной з крыніц ежы жыхароў Долне Вестоніцэ з’яўляўся ласось, які міграваў раз у год на нераст.

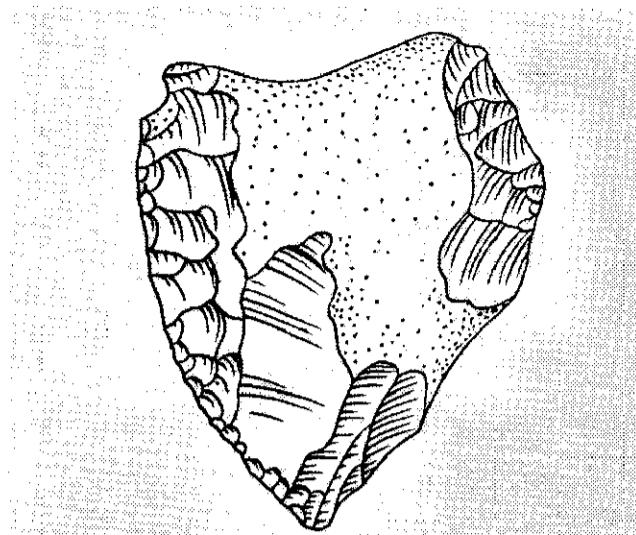

Рэканструкцыя жытлаў верхняга палеаліту (арэал бязлесых стэпаў Украіны і Беларусі у ледавік)

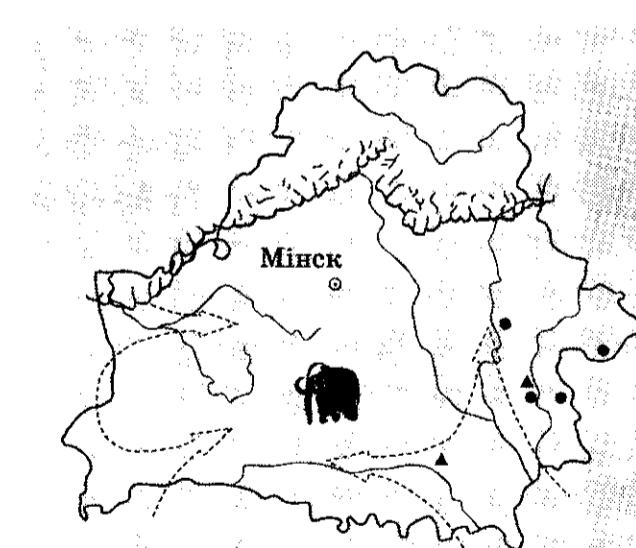
Жыхары Долне Вестоніцы карысталіся музичнымі інструментамі: прасцейшай флейтай, зробленай з полай птушынай косткі, ксілафонам са сцегнавай косткі маманта, барабанамі з лапатак ці чарапоў і трашчоткамі са сківіцы. Мастакі выраблялі рэчы з тэракоты. На стаянцы знайдзена першая вядомая печ для абпалу керамічных вырабаў. У керамічнае цеста дадавалі тоўчаную косць. Першыя скульптуры – гэта галовы жывёл: ліс, мядзведзя ў ільвоў, а таксама мініяцюрныя жаночыя фігуркі. Гэтыя скульптуры з'яўляліся не толькі творамі мастацтва, але і вялікім тэхналагічным дасягненнем: яны былі зроблены з ганчарнай гліны. Іх абпальвалі ў асобным, пятym жытле, якое было размешчана за парканам. У жытле была зроблена печ, сценкі якой былі акружаны зямлёй [3, с. 72].

Развіваліся рыбная лоўля. У верхнім палеаліце людзі вынайшлі першыя прататыпы рыбалоўных кручкоў. Гэта былі невялікія завостраныя стрыжні каля 5 см даўжыні з косці ці дрэва, якія мацаваліся да скуранога шнура ці жылы жывёлы. Калі рыба захоплівала нажыўку, завостраныя канцы ўтыкаліся ёй ў горла, што дазваляла рыбалову выцягнуць здабычу на бераг. У Паўднёвой Афрыцы ўпершыню зафіксаваны сляды выкарыстання сетак з валокнаў раслін ці рамянёў са скур. Да гэтых прылад прывешваліся каменныя грузікі цыліндрычнай формы. Такім чынам, марская і прэснаводная рыба ў верхнім палеаліце стала надзеяльнай крыніцай ежы [3, с. 70].

2.6. Верхні палеаліт на Беларусі. Верхні палеаліт Беларусі характарызуецца наступленнем апошняга паазерскага ледавіка, які спыніўся прыкладна на паўднёвай мяжы Віцебскай вобласці. Клімат быў суворы, у асноўным пераважалі тундравыя ландшафты. На Беларусі археолагамі адкрыты дзве стаянкі верхняга палеаліту – Бердыж (24 тыс. г. таму) і Юравічы (26 тыс. гадоў таму). Існаванне неандэртальцаў у сярэднім палеаліце на нашай тэрыторыі з'яўляецца верагодным, паколькі апошні ледавік знішчыў матэрыяльныя сляды іх прысутнасці [7, с. 11 – 30]. Археолагі знайшли на Беларусі толькі тры прылады мусцьеўскага тыпу: востраканечнік (каля в. Падлужжа Чачэр-

Востраканечнік, зроблены неандэртальцам

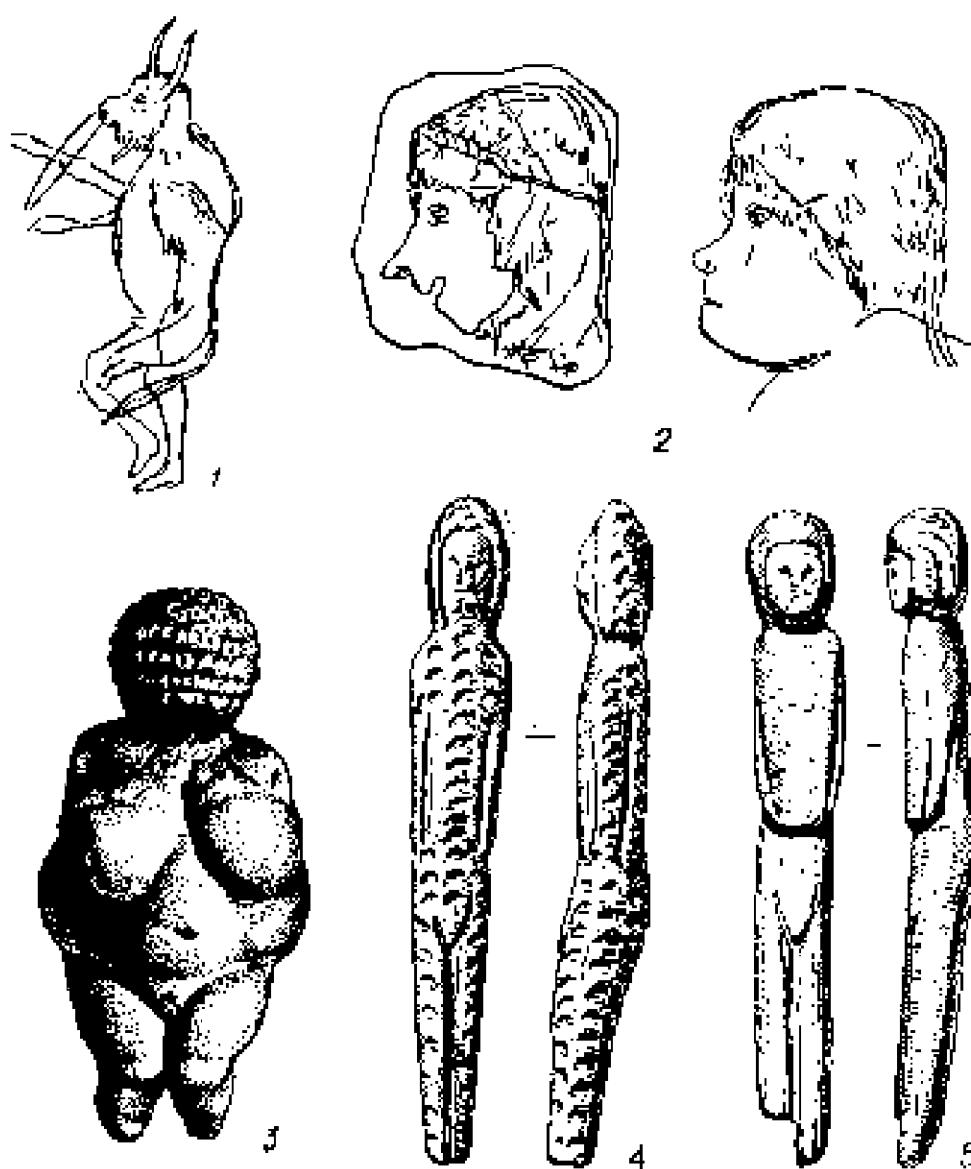

Першапачатковое засяленне Беларусі:

- месца находжанні крамянёвых вырабаў неандэртальца;
- ▲ Юравіцкая і Бердыжская палеалітычныя стаянкі;
- мяжа апошняга (Паазерскага) ледавіка;
- шляхі пранікнення ў канцы палеаліту плямёнаў паляўнічых на паўночных аленяў

скага раёна), скрэбла і скрэбла-нож (каля в. Абідавічы Быхаўскага раёна, пас. Свяцілавічы Веткаўскага раёна). З-за надыходу ледавіка каля 20 тыс. гадоў таму клімат на тэрыторыі Беларусі стаў настолькі неспрыяльным, што выключаў магчымасць існавання чалавека. Новае засяленне тэрыторыі Беларусі пачалося ў эпоху фінальнага палеаліту.

2.7. Мастацтва верхняга палеаліту. Да пачатку эпохі верхняга палеаліту мастацкая дзейнасць чалавека зводзілася выключна да ўпрыгожвання свайго цела і практычна выкарыстоўваемых прадметаў. Аднак каля 30 тыс. гадоў таму сітуацыя прынцыпова змянілася. Ва ўсім свеце тагачаснай айкумены адбываецца ўздым творчай актыўнасці. Шматлікі майстрамі вырабляюць шматлікія і разнастайныя гліняныя і каменныя фігуркі людзей і жывёл. Распаўсюджваюцца разнастайныя каралі, пацеркі і іншыя ўпрыгожванні, а таксама вялікія панарамныя карціны на сценах пячор. Дакладна не высветлена мэта, з якой рабіліся вялікія роспісы пячор (рэлігійная, адукацыйная, эстэтычна?). Мастакі наносілі роспіс пераважна правай рукой, так, у пячоры Гаргас у Францыі на сценах захаваліся 136 выяў левай рукі і 22 – правай. Адпаведна, выявы наносіліся вольнай рукой [3, с. 67].

Вобразы людзей і жывёл ў верхнепалеалітычным мастацтве Еўразіі: 1, 2 – гравіроўкі з Ла-Марш і пячоры Трох Братоў; 3 – статуэтка з Віліндорфа (Аўстрыя); 4, 5 – статуэткі з Бурэці і Мальты (Сібір)

Асаблівую ўвагу заслугоўваюць знаходкі статуэтак, якія перадаюць формы жаночага цела з пэўнай гіпербалізацыяй. Іх стваралі каля 35 – 8 тыс. гадоў таму ва ўсіх частках айкумены. Абагульняюць фігуркі абстрактная перадача галавы жанчыны, падкрэсленыя полавыя прыкметы. Гэта тлумачыць паважлівае стаўленне да жанчыны як асновы жыцця. Гэтыя фігуркі вышынёй ад 3,5 да 20 см названы “палеалітычнымі венерамі”. Дакладнае прызначэнне статуэтак у грамадскіх адносінах верхняга палеаліту застаецца дыскусій-

ным (Багіня-маці ці фециш для магічных практык) [3, с. 78]. Усяго вылучаюцца чатыры буйныя вобласці мастацтва: пірэнэйска-дардоўская, дунайска-мараўская, дзяснінска-донская і ангарская [4, с. 66].

Узоры першабытнага мастацтва былі адкрыты ў 1875 г. Марселіна дэ Саўтуолам, які пачаў раскопкі пячоры Альтаміра ў Іспаніі. Аналагічны роспіс пячор быў зафіксаваны вучонымі ў пячорах Ла-Мут, Цейяк (Дардоў) і інш. Сапраўднасць палеалітычнага мастацтва аспрэчвалася да 1901 г., калі былі адкрыты новыя серыі пячорных малюнкаў Камбарэль і Фон-дэ-Гом у Дардоні [6, с. 27].

Асобнай групай прадстаўлены выявы на плітках з косці і каменю. Графічныя выявы шматлікія і разнастайныя: ад абстрактных ліній да реалістычных выяў людзей. На некаторых плітках адлюстраваны выявы каляндарных знакаў, лічбавыя каляндарна-астранамічныя табліцы [4, с. 66].

Літаратура

1. Брей, У. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.
2. Гальперина, Г. А. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.
3. Заря человечества / пер. с англ. В. Федяиной. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 1998.
4. Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов – М. : Высш. шк., 1996.
5. Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.
6. Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 1: Каменный век. / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1973.
7. Чарняўскі, М. М. Ілюстраваная гісторыя старадаўняй Беларусі: Першабытны перыяд / М.М. Чарняўскі. – Мінск : Выд. Цэнтр БДУ, 2003.

Кантрольныя пытанні да тэмы 2

1. Назавіце перыядызацыю палеаліту.
2. Вызначце харктэрныя асаблівасці алдувайскай эпохі.
3. Вызначце харктэрныя рысы ашэльскай эпохі.
4. Ахарактарызуйце асноўныя прылады ашэльскай эпохі.
5. Ахарактарызуйце харктэрныя рысы мусцьеўскай эпохі.

6. Ахарактарызуйце асноўныя тэхнікі апрацоўкі каменю мусць-ерскага часу.
7. Назавіце метады і прылады для палявання мусцьерскага часу.
8. Дайце характеристыку жытла і пахавальных комплексаў мусць-ерскага часу.
9. Назавіце перыядызацыю верхняга палеаліту.
10. Вызначце накірункі пашырэння айкумены ў верхнім палеаліце.
11. Вызначце характэрныя рысы культур арыньяк, салютрэ і мадлен.
12. Зрабіце характеристыку жытлаў і адзення эпохі верхняга палеаліту.
13. Зрабіце характеристыку асноўных промыслаў верхняга палеаліту.
14. Назавіце характэрныя асаблівасці верхняга палеаліту Беларусі.
15. Ахарактарызуйце працэс зараджэння і асноўныя рысы мастацтва верхняга палеаліту.

3. МЕЗАЛІТ.

- 3.1. Агульная характеристыка мезаліту.
- 3.2. Культуры мезаліту.
- 3.3. Мезалітычныя індустрый.
- 3.4. Мастацтва мезаліту.

3.1. Агульная характеристыка мезаліту. Мезаліт (грэч. *mésos* (сярэдні) + *lithós* (камень)) – гэта пераходны перыяд ад палеаліту да неаліту (IX – VI (V) тыс. да н. ч.). Каля 10000 гадоў да н. ч. ледавікі адступілі да Паўночнага і Паўднёвага палюсоў. Да VII тыс. да н. ч. насельніцтва Зямлі складала ад 5 да 10 млн. чалавек.

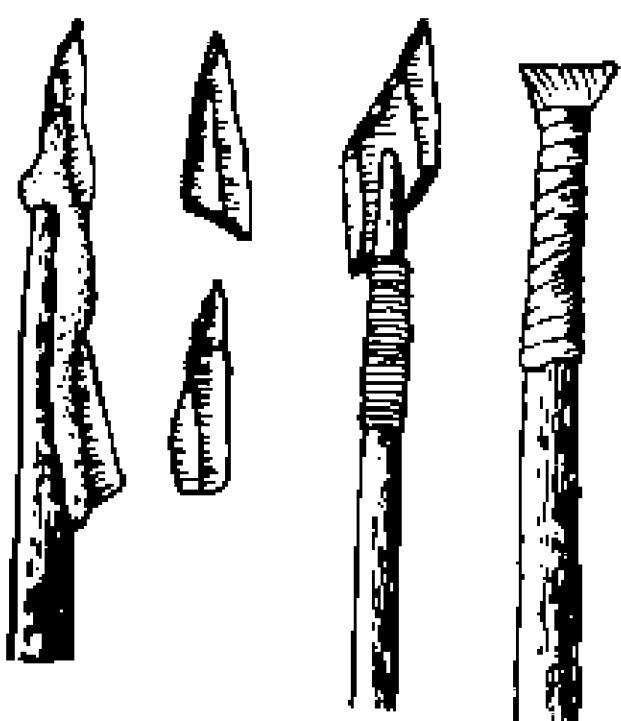
Пачатак мезаліту звязаны з геалагічнай эпохай – галацэнам (геалагічная сучаснасць) [3, с. 121]. Клімат мяняўся на працягу мезаліту некалькі разоў. У пачатку адступлення ледавіка (14 – 8,5 тыс. г. да н. ч.) ён быў субарктычным, халодным і мала чым адрозніваўся ад ледавіковага перыяду. Каля 8,5 – 5 тыс. г. да н. ч. ён стаў больш цёплы і сухі. Канчаткова вымірае мамантавая фаўна, жывёльны свет стаў падобны да сучаснага [6, с. 132]. Асноўны аб'ект палявання ў раннемезалітычны час – паўночны алень. Дзякуючы гэтай жывёле вялікія тундравыя абшары Еўропы зноў пачалі стала засяляцца людзьмі. У паляванні людзям дапамагаў сабака, які быў прыручаны менавіта ў эпоху мезаліту.

У мезаліце Еўропа паступова пакрылася лясамі з хваёвых і шырокалісцевых парод дрэў. Вялікія абшары лясной зоны Еўропы былі забалочаныя. Утварылася шмат дробных азёр. Гэта вымушала людзей да актыўнага рыбалоўства, якое стала займаць непараўнальная большае месца ў промыслах першабытнага насельніцтва. Рыбу здабывалі пры дапамозе гарпunoў, сесяў і рыбалоўных кручкоў [5, с. 70]. Таксама ў рацыёне людзей павялічвалася доля вадаплаваючых птушак, на якіх палявалі з дапамогай лука і стрэлаў. Лук і стрэлы становіцца асноўнай дыстанцыйнай зброяй. Шырока распаўсюджваюцца чоўны як сродак перамяшчэння па вадзе. Нярэдка яны былі зробленыя з цэльнага ствала дрэва (г. зв. монаксілы).

Тыпы мезалітычных жытлаў
з жэрдак, кары і скур.
Рэканструкцыя

Групы паляўнічых-збіральнікаў у колькасці 25 – 30 чалавек у эпоху адступлення ледавіка пачалі павялічвацца, што вымушала шукаць новыя спосабы сацыяльнай арганізацыі і здабычы ежы. Першымі выпрацавалі новую стратэгію адаптацыі паляўнічыя-збіральнікі Урадлівага Паўмесяца – паласы пагоркавай, але ўрадлівай зямлі, якая сярпом выгіналася на поўнач ад Персідскага заліва да прадгор’яў Малой Азіі і далей уздоўж рэк Тыгр і Ефрат у Месапатаміі [4, с. 95]. Тут упершыню людзі асвоілі селекцыю культурных раслін.

Спосабы замацавання
мікралітаў у якасці
наканечнікаў стрэл

Раннепершбытная абшчына мезаліту складалася з групы ці груп роднасных сем’яў, да якіх далучаліся сем’і сваякоў, сяброў. Калі такіх груп было некалькі, абшчына мае назыву шматродавай ці дысперсна-родавай. Абшчына вяла гаспадарку ў межах асобнай тэрыторыі. Вар’іравалася кааперацыя працы і парадак размерковання здабычы. Гэтая абшчына была вытворчым калектывам. Памеры першбытных абшчын на працягу верхняга палеаліту-мезаліту памяншаліся. Улада ў абшчыне належала сталым, паважаным людзям. Побач з “вялікімі мужчынамі” меліся і “вялікія жанчыны”, якія кіравалі жаночай часткай абшчыны. У абшчыне магло быць некалькі правадыроў, у залежнасці ад сезонных гаспадарчых груп. Размеркованне ўлады залежыла ад асабістага аўтарытэту [1, с. 178 – 179].

Мезалітычныя індустрыі харкторызу ў пашырэннem мікралітычных тэхнік. Переход ад верхняга палеаліту да неаліту быў непрацяглым на Блізкім Усходзе па прычыне ўстойлівага клімату. У Паўночнай Еўропе гэты працэс расцягнуўся на тысячагоддзі, што звязана з адступленнем ледавікоў [2, с. 155]. Гэты перыяд вывучаны адносна слаба, паколькі людзі большай часткай вандравалі і часта мянялі месцы стаянок. Па гэтай прычыне іх культурны пласт вельмі тонкі, утрымлівае невялікую колькасць рэшткаў. Па харкторы грамадскіх адносін гэта пераходная эпоха стаіць бліжэй да палеаліту, таму археолагі часта называюць гэты перыяд эпіпалеалітам (грэчаскае слова “эпі” азначае “на”, “пасля”, “звыш”) [3, с. 119].

У мезаліце ўпершыню склаліся рынкі абмену, якія ахоплівалі вялізныя тэрыторыі. Напрыклад, абсідыян з Турцыі і з Армянскага нагор’я шляхам абмену распаўсюдзіўся на ўесь Блізкі і Сярэдні Усход і пастаўляўся нават у Месапатамію і Індыю. На Паўднёвым Урале і іншых месцах з’яў-

ляюцца майстэрні па вытворчасці каменных прылад, з іх паходзяць шматлікія вырабы з яшмы, горнага крышталю і абсідыяну [6, с. 132].

Людзі ў эпоху мезаліту будавалі наземныя і паўзямлянкавыя жытлы плошчай 10 – 20 кв. м. Яны былі звычайна лёгкімі востраверхімі буданамі з невялікімі агнішчамі ў сярэдзіне для прыгатавання ежы і абагрэву.

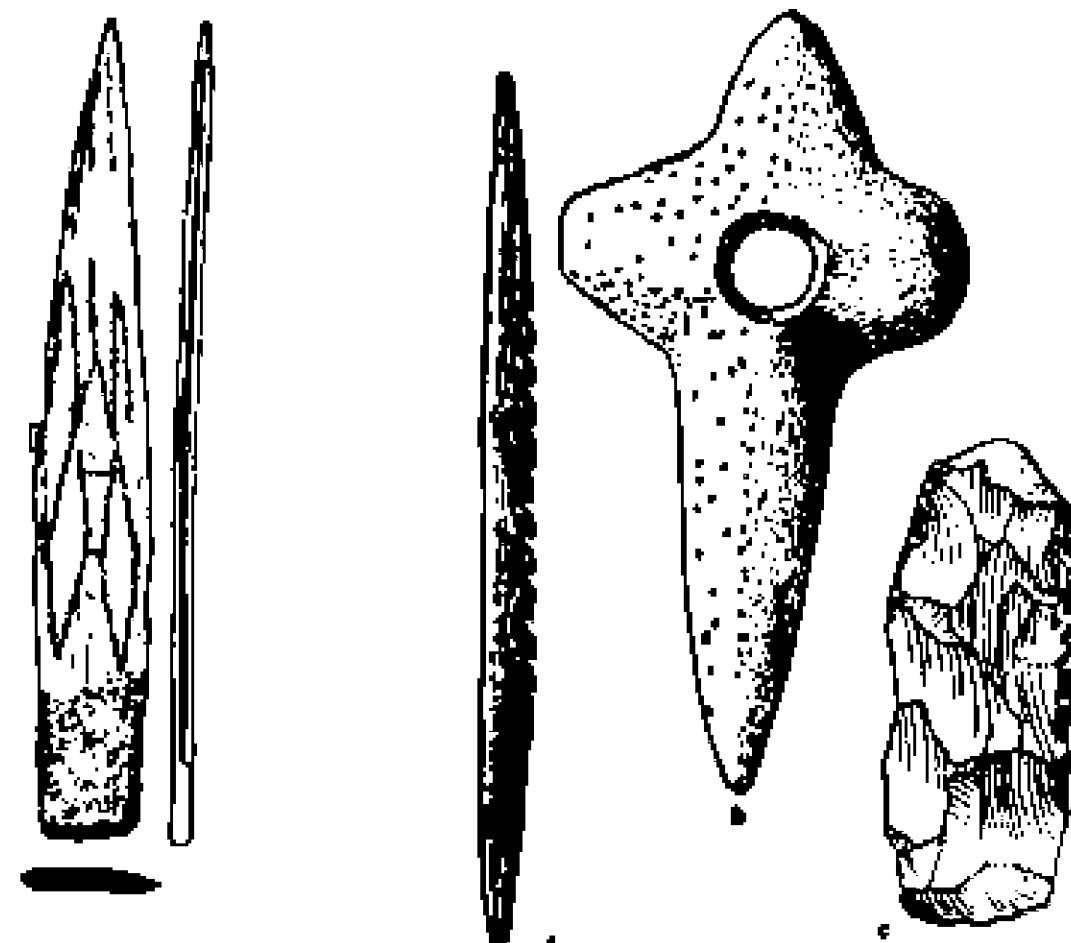
Пры цёплым надвор’і вогнішча палілі па-за межамі жытла. Пад канец мезаліту, калі чалавече жыццё стала больш асельм, а колькасць насельніцтва павялічвалася, стаянкі сталі гусцей пакрываць берагі рэк і азёр, а жытло будавалася больш надзеіным [8, с. 24].

Стаянкі былі каротка- і доўгатэрміновымі.

Асноўныя метады датавання мезалітычных помнікаў: радыёкарбонны, метад пылковага аналізу і параўнальна-тыпалагічны для асобных груп находак.

3.2. Культуры мезаліту. Найбольш даследаванымі мезалітычнымі культурамі Захоўнай Еўропы з’яўляюцца азільская і тардэнуазская. Азільцы, культура якіх вельмі блізкая да арыньякской, жылі пераважна ў пячорах і ўяўлялі сабой дробныя, з большага адасобленыя адна ад другой групы. Яркай асаблівасцю іх культуры з’яўляюцца размаляваныя ці гравіраваныя галькі. Гэтыя галькі выкарыстоўваліся для магічных мэтаў, і іх нярэдка параўноўваюць з аўстралійскімі чурынгамі.

Культура тардэнуаз (VIII (VII) – V (IV) тыс. да н. ч., рэгіён Іспанія, Францыя, Бельгія, Брытанія, ФРГ, Польшча, Чэхія і Славакія) харкторызуецца наяўнасцю мікралітаў, якія маюць 1 – 2 см у папяроchnіку. У гэты час адбываецца павелічэнне колькасці насельніцтва. Стаянкі размяшчаюцца па берагах рэк і азёр. Людзі жылі ў нетрывальных хіжынах,

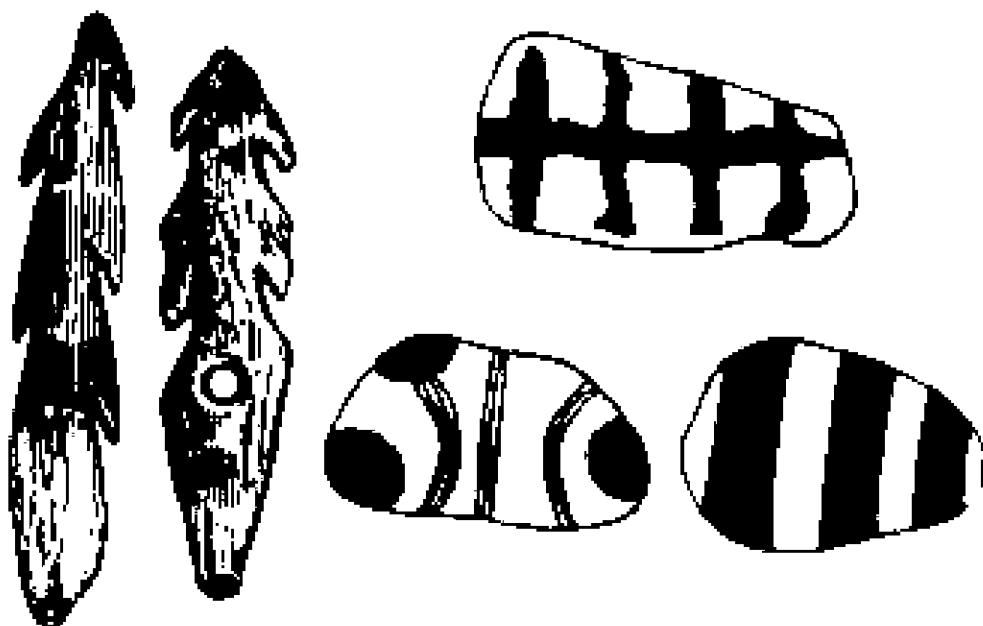

Касцяны кінжал з Пегана
(Курганская вобласць, Расія).

Бачна проразь для
ўкладышаў і адзін укладыш

Прылады культуры
Маглемозэ

часам у гротах. Некаторыя пасяленні размяшчаліся на прыморскіх берагах і адзначаны вялікай колькасцю ракавін малюскаў. У Партугаліі на р. Тахо вядомы некалькі пагоркаў, якія зроблены з ракавін. Пагоркі маюць даўжыню 100 м, шырыню 60 м, вышыню 7 м. Акрамя ракавін у пагорках знайдзены косткі аленяў, дзікоў, быкоў, птушак, рыб, а таксама вуглі, зала, каменныя і іншыя прылады. Нярэдка ў ракавінных пагорках знаходзяць пахванні ў дзесяткі і нават сотні магіл [7, с. 179].

Культура азіль. Гарпуны з рагоў аленя
і размаляваныя галькі

напрыканцы эпохі змяняе культура кёккенмэддзінгаў (кухонных рэшткаў) ці ракавінных куч. Пагоркі кухонных рэшткаў дасяглі даўжыні 140 м, шырыні 30 – 40 м і вышыні каля 1,5 м (Данія). Насельніцтва вырабляла керамічны посуд. Пабудоў не выяўлена, верагодна, людзі жылі ў шалашах ці чумах, ад якіх не захавалася слідоў. Зафіксаваны сляды канібалізму, які, магчыма, з'яўляўся рытуальным, ці быў звязаны з недахопам ежы [7, с. 18].

Першая земляробчая культура была адкрыта ў пячоры Эль-Вад у Палестыне. Яна атрымала назыву *натуфійскай* (ад назвы горнага патока Вадзі-эн-Натуф, які размешчаны ў 30 км на паўночны-захад ад Ерусаліма [3, с. 124]). Тут, на тэрыторыі Леванта, у познім мезаліце пражывалі абшчыны, якія па-ранейшаму займаліся збіральніцтвам і паляваннем, але сярод іх ужо пачалі існаваць асельня калектывы. З'яўляюцца сталыя пасяленні накшталт Эйнана, дзе раскапана каля 50 круглых дамоў. Найбольш вядомая стаянка каля тэля Іерыхона. Нашчадкі натуфійцаў пабудавалі першы неалітычны горад на гэтым помніку [2, с. 181].

3.3. Мезалітычныя індустрыі. Асноўная тэхніка апрацоўкі каменю ў эпоху мезаліту – мікралітычная. Мікраліты – гэта дробная прылада, выкананая на пласціне ці адшчэпе, памерам меныш за 2,5 см. Выкарыстоўваліся пераважна ў якасці наканечнікаў стрэл [2, с. 158]. Таксама мікраліты замацоўваліся ў рогавой ці касцянай аснове для атры-

У Паўночнай Еўропе вядома *культура маглемозэ* (ад Усходняй Англіі да Прыбалтыкі (7000 – 4600 гг. да н. ч.). Сезонныя пасяленні размешчаны па берагах балот і азёр. Людзі культуры маглемозэ паступова пераходзяць да аселага ладу жыцця [7, с. 186 – 187]. Гэтую культуру поўначы Еўропы

мання новых складовых прылад працы, такіх як нажы і кінжалы [6, с. 142]. Вучоныя даказалі, што мікраліты ў 100 разоў больш вострыя за сучасныя хіургічныя ланцэты. Мікралітычнымі вырабамі раней галіліся, у наш час вырабы з каменю выкарыстоўваюцца ў мікрахіургіі як інструмент.

Акрамя мікралітаў выкарыстоўваліся іншыя прылады: разцы, скрабкі, сякеры, скоблі, праколкі, нажы, вырабленыя з крэменю, дрэва, косці.

3.4. Маствацтва мезаліту. Маствацтва мезаліту прадстаўлена наскальнымі выявамі і малюнкамі на камені. Дробная пластыка на косці амаль не захавалася па той прычыне, што мезалітычныя пасяленні былі размешчаны на пясчаных пагорках, а ў пяску косць амаль не захоўваецца [3, с. 130]. Малюнкі эпохі мезаліту адкрыты на тэрыторыі Узбекістана (цясніна Зарайт-Сай і пячора Зараўт-Камар). Першабытныя мастакі выкарыстоўвалі розныя адценні чырвонай мінеральнай фарбы, а таксама чорную, зредку белую фарбу. На тэрыторыі Захадняй Еўропы наскальны жывапіс захаваўся ў прыбрэжных раёнах Усходняй Іспаніі ці Іспанскага Леванта. Цэнтральная фігура мезалітычнага мастацтва, у адрозненні ад палеалітычнага, – чалавек. Акцэнт зроблены на руху.

Цэнтральны сюжэт наскальнага жывапісу – сцэны палявання. У Валторзе была адкрыта цэлая серыя галерэй, якая ўключала ў сябе 15 выяўленчых ансамблёў. Асобныя з іх прысвечаны сцэнам барацьбы і ваенных сутыкненняў. Выявы жанчын сустракаюцца вельмі рэдка. На многіх наскальных роспісах жанчыны намаляваны статычна, яны апрануты ў строі: доўгія звонападобныя спадніцы з адкрытай верхняй часткай цела. Такія ж выявы адкрыты ў старажытным мастацтве Крыта і Паўночнай Афрыкі, таму існуе думка пра сувязь жаночых выяў з агульнымі рэлігійнымі ўяўленнямі [3, с. 132].

Існуе чатыры тыпы выяў людзей, якія адпавядаюць чатыром стадыям мезаліту:

- 1) натуралістычныя выявы з правільнымі прапорцыямі;
- 2) чалавечая фігура занадта вузкая ў таліі, галава круглай формы, верхняя частка цела ўтварае трохвугольнік, рукі вельмі тонкія, а ногі магутныя і доўгія;

Усходнеіспанская наскальныя выявы. Жывапіс цясніны Вальторга (Іспанія)

3) галава адлюстравана ў профіль, торс звужаны і ўкарочаны, ногі непрапарцыянальна вялікія;

4) уся фігура і канечнасці намаляваны тонкімі і аднастайнымі лініямі.

Жывёлы намаляваны рэалістычна [3, с. 134].

Літаратура

1. Алексеев, В. П. История первобытного общества: учеб. по спец. «История» / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – М. : Высш. шк., 1999.
2. Брей, У. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.
3. Гальперина, Г. А. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.
4. Заря человечества / пер. с англ. В. Федяиной. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 1998.
5. Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов – М. : Высш. шк., 1996.
6. Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.
7. Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 1: Каменный век / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1973.
8. Чарняўскі, М. М. Ілюстраваная гісторыя старадаўняй Беларусі: Першабытны перыяд / М.М. Чарняўскі. – Мінск : Выд. Цэнтр БДУ, 2003.

Кантрольныя пытанні да тэмы 3

1. Назавіце храналагічныя межы мезаліту.
2. Вызначце этапы кліматычных зменаў у эпоху мезаліту.
3. Назавіце сутнасць новай стратэгіі адаптацыі паляўнічых-збіральнікаў у эпоху мезаліту.
4. Дайце характеристыку раннепершабытнай мезалітычнай абшчыны.
5. Вызначце сутнасць тэрміна “эпіпалеаліт”.
6. Ахарактарызуйце асноўныя рынкі абмену мезаліту.
7. Ахарактарызуйце асноўныя тыпы жытлаў і стаянак мезаліту.
8. Назавіце асноўныя рысы азільскай і тардэнуазской культур.
9. Дайце вызначэнне культуры маглемозэ.
10. Дайце характеристыку першых земляробчых культур мезаліту.
11. Дайце характеристыку асноўных тэхнік апрацоўкі каменю эпохі мезаліту.
12. Вызначце асноўныя рысы мезалітычнага мастацтва.

4. НЕАЛІТ

- 4.1. Агульная характеристыка неаліту.
- 4.2. Прылады, асноўныя катэгорыі рэчаў і рамёствы неалітычнай эпохі.
- 4.3. Жытлы і пасяленні неалітычнай эпохі.
- 4.4. Гаспадарка неаліту.
- 4.5. Асаблівасці неаліту Еўропы.
- 4.7. Асаблівасці пахавальных помнікаў неаліту.
- 4.8. Мастацтва неаліту.

4.1. Агульная характеристыка неаліту. Неаліт (грэч. néos (новы) + lithos (камень)) – новы каменны век – ахоплівае цёплы і вільготны атлантычны кліматычны перыяд (5500 – 3000 гг. да н. ч.) і пачатак сухога і цёплага суббарэальнага перыяду (да 500 г. да н. ч.). У розных частках айкумены пачаўся ў розны час. Так, у Месапатаміі і Егіпце быў развіты бронзавы век і ўжо пачыналі складвацца першыя рабаўладальніцкія дзяржавы, у Паўночнай Еўропе адбываўся самы росквіт неаліту, а на Крайній Поўначы і паўночным усходзе Азіі людзі існавалі на палеалітычнай стадіі развіцця.

Агульныя храналагічныя рамкі неаліту – VI – IV тыс. да н. ч. – III тыс. да н. ч. З'явіліся новыя формы вядзення гаспадаркі – земляробства і жывёлагадоўля, людзі вынайшлі і шырокая выкарыстоўвалі штучныя матэрыялы – тэкстыль і кераміку [2, с. 134 – 135].

Тэрмін “неалітычная рэвалюцыя” упершыню уведзены ў 1950 г. англійскім археолагам Вірам Горданам Чайлдам (1892 – 1957) па аналогіі з “індустрыйнай рэвалюцыяй” Карла Маркса. Гэты тэрмін у археалогіі суіснуе разам з тэрмінамі “агарная рэвалюцыя”, “станаўленне вытворчай гаспадаркі”. Неалітычная рэвалюцыя – гэта пераход чалавецтва ад існавання за кошт збіральніцтва і палявання да вытворчай гаспадаркі (жывёлагадоўлі і земляробства) [6, с. 165].

Упершыню пераход да земляробства з высокаарганізаванага збіральніцтва адбыўся на Блізкім Усходзе, на тэрыторыі г. зв. Урадлівага Паўмесяца.

Пасмяротная маска жыхара
Іерыхона

Першыя дзікарослыя расліны, на якія звярнуў увагу чалавек, – эмер (пшаніца двузярнянка), эйнкор (пшаніца адназярнянка) і ячмень – давалі шмат зерня. Кожны гектар дзікарослых злакаў даваў каля 800 кг прыдатнага да ежы зерня. У перыяд выспявання зерня адна сем'я за трэх тыдні магла сабраць столькі злакаў, колькі ёй хапала на цэлы год. Пры гэтым людзі выкарыстоўвалі касцяныя сярпы з крамянёвымі ўкладышамі [3, с. 96].

Старая вежа Іерихона

Раней для групы паляўнічых-збіральнікаў з 25 чалавек патрабаваўся ўчастак зямлі плошчай каля 650 кв. км, зараз для 150 земляробаў – усяго толькі 15 кв. км.

Першыя даместыканыя (ахатненыя) жывёлы былі авечкі (9 тыс. гадоў да н. ч., Шанідар, Ірак і Іерыхон, Ізраіль), козы (7 тыс. г. да н. ч., Алі-Кош, Іран і Іерыхон, Ізраіль), свінні (7 тыс. гадоў да н. ч., Чэйньюю, Турцыя), быкі і каровы (6,5 тыс. гадоў да н. ч., Аргос, Грэцыя і Чатал-Хююк, Турцыя) [3, с. 96 – 97].

Такім чынам, адрозненні развіцця неалітычных грамадстваў залежалі ад розных фактараў, у першую чаргу, прыродных. Там, дзе ўмовы жыцця былі спрыяльнымі, колькасць насельніцтва нязменна павялічвалася і людзі вымушаны былі пераходзіць да вытворчай гаспадаркі (краіны Урадлівага Паўмесяца, Паўночна-Ўсходні Егіпет, Паўднёва-Ўсходні Кітай). У лясной

зоне Еўразіі і Амерыкі неалітычныя традыцыі засвойваліся часткова, а тэмпы пераходу да вытворчай гаспадаркі былі значна замаруджаны. Дынаміка распаўсюджвання вытворчай гаспадаркі першых цывілізацый выглядае наступным чынам:

- каля 9 – 8 тыс. гадоў да н. ч. у Месапатаміі былі даместыкаваныя авечкі;
- каля 8 – 7 тыс. гадоў да н. ч. у Мексіцы культывуюцца некаторыя расліны, пшаніца, ячмень і бабовыя вырошчваюцца людзьмі ў краінах Урадлівага Паўмесяца;
- каля 7 – 6 тыс. г. да н. ч. на Балканах, у Заходнім і Цэнтральным Міжземнамор’і развіваецца сельская гаспадарка, акультуруваюцца збожжавыя, даместыкуюцца авечкі і козы, на тэрыторыі Перу пачынаецца культувацыя раслін. Пшаніца, ячмень і бабовыя з Анатоліі (сучасная Турцыя) трапляюць на тэрыторыю Пакістана, адамашваюцца свінні і быкі. У Анатоліі быў заснаваны Чатал-Хююк, першае сталае пасяленне;
- каля 6 – 5 тыс. гадоў да н. ч. сельская гаспадарка распаўсюджваецца на тэрыторыі Заходняй Еўропы да Нідэрландаў, былі адамашаны паўночна-афрыканскія быкі ў раёне Сахары, існуе першая вядомая ірыгацыйная сістэма ў Месапатаміі. Земляробчыя пасяленні ўзнікаюць на тэрыторыі Кітая. Тут вырошчваюць проса, разводзяць сабак і свіней. На ўсходнім узбярэжжы Кітая культувуецца рыс;
- каля 5 – 4 тыс. гадоў да н. ч. ў еўразійскіх стэпах былі даместыкаваны коні;
- каля 4 – 3 тыс. гадоў да н. ч. прости плуг выкарыстоўваўся ў некаторых абласцях Паўночнай і Заходняй Еўропы, адкрыты спосаб перамяшчэння на колах, на тэрыторыі Мексікі быў акультураны маіс, адамашаны гуанака і іншыя жывёлы з рода лам. На тэрыторыі Паўднёвой Месапатаміі ўзнікла першае ў свеце гарадская супольнасць. Вынайдзены ганчарны круг, узікае пісьмовасць. На тэрыторыі Карэі пачынае вырошчвацца проса [3, с. 166 – 167].

Класічнымі помнікамі раннеземляробчай культуры з'яўляюцца пасяленні Хаджылар (паўднёвы-ўсход Малой Азіі), Чэйннюнью-тэпэсі і Чатал-Хююк (Пярэдняя Азія) (7250 – 6750 гг. да н. ч.). Ранняя вытворчая гаспадарка зарадзілася і ў Заходнім Іране (культура тыпу Джармо, VII – VI тыс. да н. ч.) [5, с. 86 – 87].

З цягам часу былі адкрыты карысныя ўласцівасці тэхнічных культур: з насення ільну людзі здабывалі алей, а валакно раслін выкарыстоўвалі ў ткацтве. Жыхары Шумера і Месапатаміі вырошчвалі не менш восьмі відаў

зерня для атрымання соладу. У V тыс. да н. ч. вырошчваўся вінаград, вінаграднае віно з Паўднёвой Месапатамії ўвозілі ў Егіпет каля 3 тыс. гадоў да н. ч. [3, с. 100].

Неалітычныя сярпы

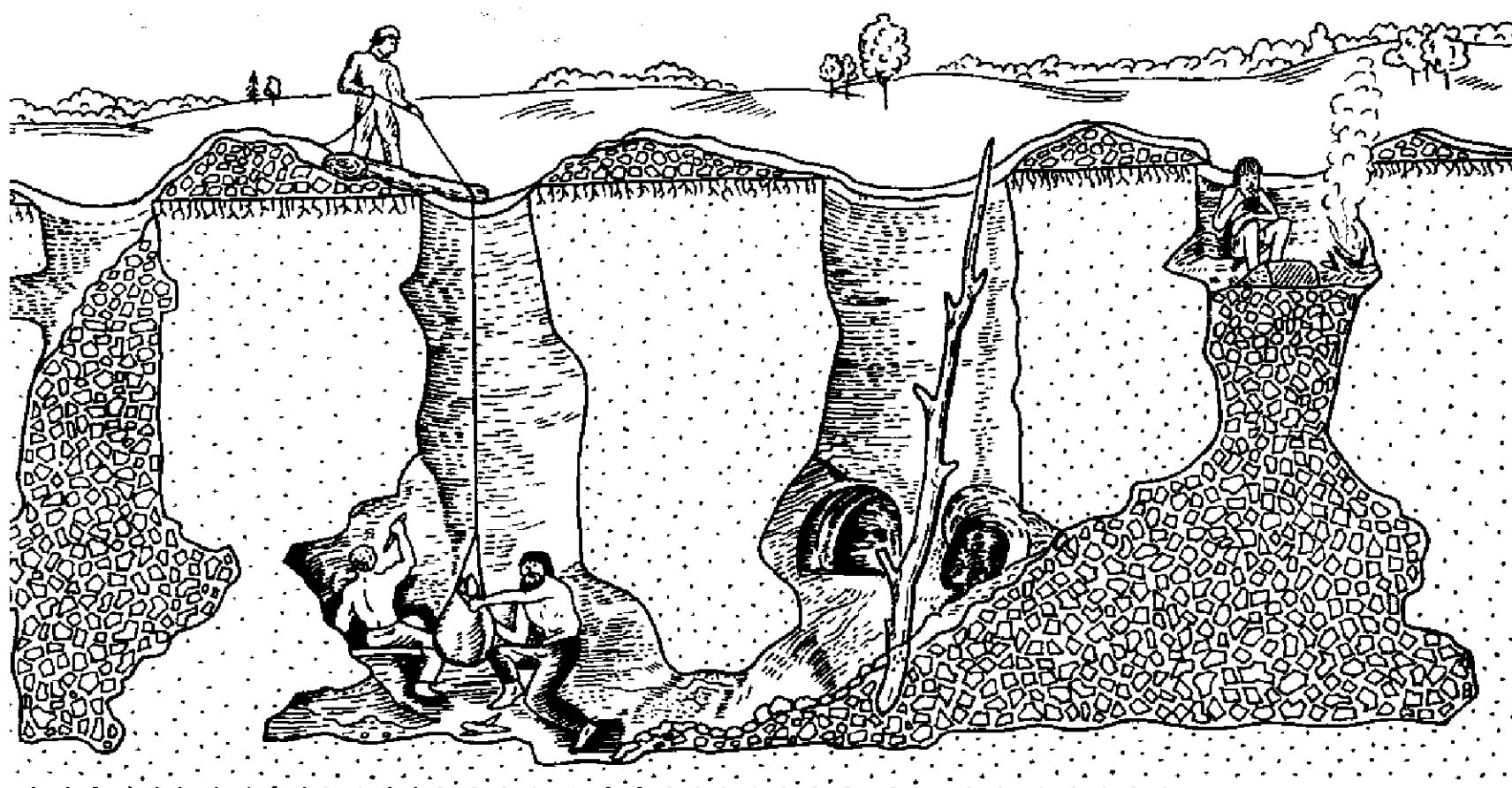
Традыцыі збиральніцтва і палівання доўжыліся да тых часоў, пакуль дзейнасць чалавека не прыводзіла да знікнення пэўных відаў жывёл. Напрыклад, жыхары пасялення Абу

Хурэйра (Паўночная Сірыя) прыстасаваліся да летніх міграцый газэляў. Для статкаў газэляў рабілі спецыяльныя пасткі з дзвюх каменных сцен, якія звужаліся на клін, замкнёны круглай тэррасай дыяметрам каля 150 м. Масавы забой газэляў прывёў да знікнення гэтага віду на Блізкім Усходзе каля 6300 гадоў да н. ч. [3, с. 100].

Відавочныя якасныя змены ў спосабах атрымання ежы абумовілі станаўленне протагарадоў. Адным з першых протагарадоў Урадлівага Паўмесяца з'яўляецца Іерыхон (VIII – VII тыс. да н. ч.), насельніцтва якога складала каля 3 тыс. чалавек. Гэтае пасяленне з'яўлялася не толькі цэнтрам земляробчай акругі, але і буйным менавым цэнтрам. Тут жыхары суседніх рэгіёнаў абменьвалі абсідыян, соль, паўкаштоўныя камяні і прадметы раскошы, напрыклад ракавіны каўры і зялёны малахіт [3, с. 99]. Першыя протагарадскія цэнтры Месапатамії забудоўваліся дамамі з цэглы-сырца. Плошча такіх пасяленняў была каля 4 – 5 га. У кожным доме было вогнішча. Побач з дамамі знаходзіліся свіраны для зерня. Каля дамоў маглі размяшчацца майстэрні і вытворчыя комплексы. Адбылася спецыялізацыя працы: адны майстры рабілі касцяныя прылады (зашпількі, пацеркі, каралі і інш.), другія апрацоўвалі камень, іншыя спецыялізваліся на мясной справе. У IV тыс. да н. ч. з'явілася высокатэмпературная печ для абпалу керамікі. У Месапатамії зарадзілася культура дойлідства: прататыпам храма зікуруата сталі вялікія дамы, раскопаныя археолагамі ў пасяленні Эрыду паблізу Ура [3, с. 104].

Побач з першымі выгодамі цывілізацыі з'явіліся і праблемы. Многія людзі жылі ў протагарадах, дзе была высокая шчыльнасць насельніцтва. Эпідэміі сталі насіць масавы характар. Колькасць насельніцтва ад эпохі

мезаліту да неаліту павялічылася стократна, а сярэдняя шчыльнасць насельніцтва – з 0,04 на кв. км да 1 чалавека на кв. км. Адбываецца першы ў гісторыі чалавецтва “дэмографічны выбух” [7, с. 200].

Крэмнездабыўныя шахты

Рост колькасці насельніцтва прыводзіў да павелічэння відаў прылад працы і зброі. Дэфіцит крэменю як асноўнай сырэвіны для вытворчасці прылад працы абумовіў з'яўленне вялікай колькасці касцяных вырабаў. З другога боку, попыт на крэмень павялічыўся да такой ступені, што пачалася яго здабыча шахтавым спосабам у так званых крэйдавых радовішчах. Крэмнездабыўныя шахты вядомы ў Еўропе пад Сісбуры, Граймз-Грэйвз (Вялікабрытанія), Мюр-дэ-Барэ і Шампіньёль (Францыя), Кшэмёнках Апатоўскіх (Польшча) і інш. [4, с. 64]. Крэмнездабыўныя шахты на тэрыторыі Беларусі былі адкрыты на ўзбярэжжы ракі Рось і ў наваколлі пасёлка Краснасельскі Ваўкавыскага раёна на Гродзеншчыне. Для здабычи крэменю ў крэйдзе выкопваўся вертыкальны калодзеж – ствол будучай шахты. Шырыня яго – да палутара, глыбіня – два-тры і больш метраў. Шахта распрацоўвалася не толькі вертыкальна, але і гарызантальна – падбоямі. Падбоі нярэдка злучаліся штрэкамі, невялікімі адтулінамі. Шахта распрацоўвалася завостранымі каламі, а падбоі – гарняцкімі кіркамі з рагоў высакароднага аленя, ці капачамі з рогавых адросткаў. Час распрацоўкі крэмнездабыўных шахтаў датаваны па радыёугляроду 3 – 2 тыс. да н. ч. [8, с. 68 – 69].

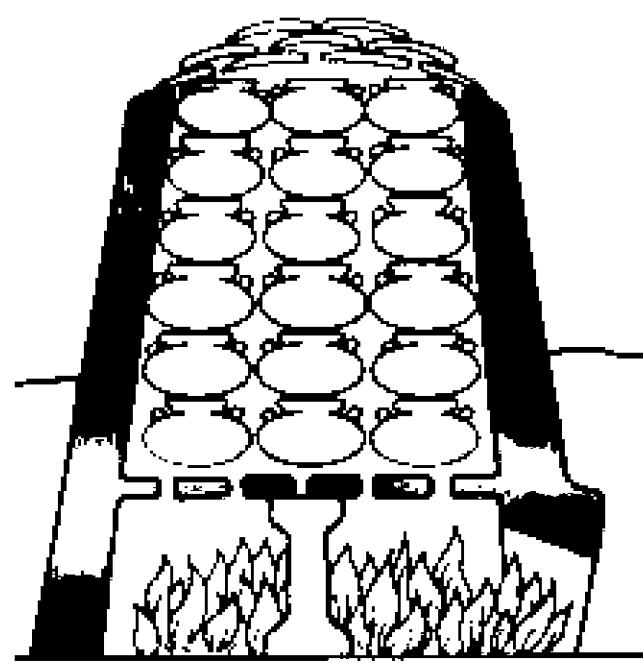

Рогавы капач і кірка
свідравання каменю [2, с. 138 – 139].

З'яўленне новых прылад было абумоўлена аселым ладам жыцця, патрэбай асвойваць лясныя прасторы. Вучоныя экспериментальным шляхам вызначылі, што неалітычнай сякера стала высокапрадукцыйная прыладай, з яе дапамогай сасна дыяметрам 25 см была зрублена за 15 хвілін [2, с. 138 – 139].

Аднак гэтыя спосабы апрацоўкі каменю былі надзвычай працаёмкімі і людзі па-ранейшаму карысталіся прыладамі, зробленымі з разнастайных парод каменю, але з перавагай крэменю. Старыя спосабы апрацоўкі каменю аббіўкай, сколваннем і аджымам па-ранейшаму пераважалі, а тэхніка адціскання дасягнула найвышэйшага росквіту [7, с. 196].

У лясной зоне Еўропы звычайнімі сталі зрубныя дамы-паўзямлянкі.

Печ для аблалу керамікі,
Блізкі Ўсход

4.2. Прылады, асноўныя катэгорыі рэчаў і рамёствы неалітычнай эпохі. Новымі каменнымі прыладамі неаліту сталі макрасы – сякера, кірка, далато, стамеска і цёслы. З'явілася тэхніка шліфавання, свідравання і пілавання каменю. У першую чаргу гэта датычылася прылад, зробленых з нефрыта і яшмы. Паступова шліфаванне сталі выкарыстоўваць і для крамянёвых вырабаў. Спачатку шляхам аббіўкі атрымлівалі неабходныя нарыхтоўкі, якія пасля апрацоўвалі на плоскім камяні. У якасці шліфавальніка выкарыстоўвалі вільготны пясок. Акрамя таго, яго падсыпалі і пад канец полай трубачкі падчас

дах падтрымліваўся слупамі, перакрыще даху рабілі са скур жывёл ці кары дрэў. У летні час людзі жылі каля адкрытых вогнішчаў [2, с. 139].

Неалітычныя сецы для лоўлі рыбы знайдзены на тэрыторыі Латвіі (Сарніцкі тарфянік). Сецы плялі з ніцяй, якія вырабляліся з лыка, дзікарослай каноплі ці крапівы. Для вязання сецый выкарыстоўвалі спецыяльныя іглы. Археолагі знайшлі каменныя грузілы, вялікія і маленькія складовыя рыбалоўныя кручкі. Рыбу вудзілі вудамі і перамётамі [2, с. 140].

Асноўным спосабам вырабу керамічнага посуду з'яўляўся жгутавы налеп. З вільготнай гліны рабілі жгуты даўжынёй да 0,5 м і таўшчынёй 3 – 4 см, якія затым па спіралі накладвалі на форму будучага гаршчка. Пасля гэтага выраб загладжвалі, высушвалі на паветры і абпальвалі ў спецыяльных печах. Першыя гаршчкі былі вострадонныя, іх усталёўвалі ў неглыбокіх ямах, а вакол раскладвалі вогнішча [2, с. 140]. Наяўнасць керамікі стала харктэрнай прыкметай неаліту да такой ступені, што археолагі часта называюць гэтую эпоху “керамічным стагоддзем” [7, с. 197]. Аднак ў асобных раёнах захоўваліся ўсе рысы неаліту, але кераміка не ўжывалася, таму ў археалогіі існуе тэрмін “бескерамічны неаліт” [7, с. 197].

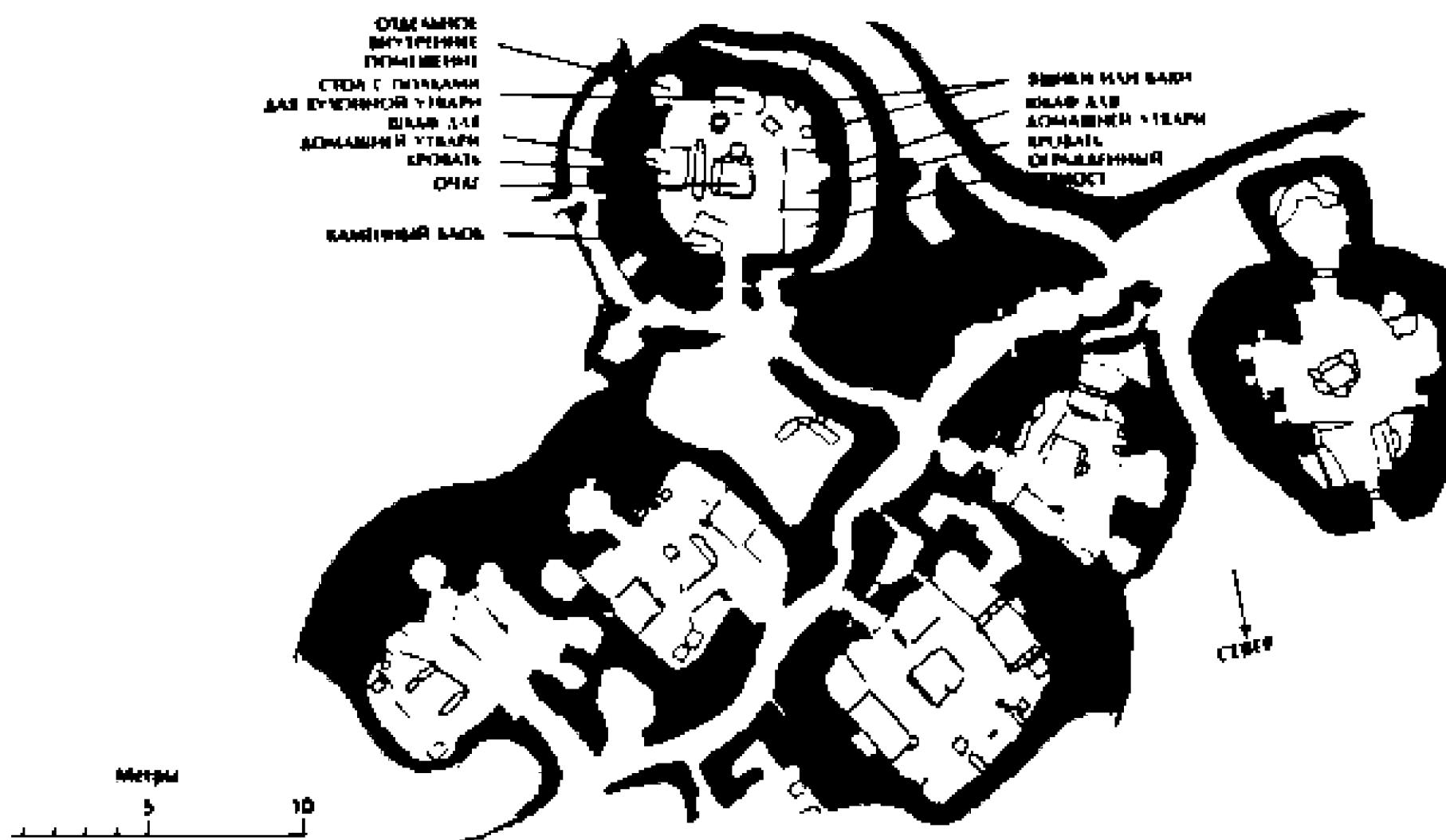
Прадзенне і ткацтва – яшчэ адна прыкмета неаліту. Валокны для прадзення ніцяў спачатку выраблялі з крапівы, дзікай каноплі і з лыка дрэў. Пасля сталі прасці з поўсці авечкі і валакна дзікарослага ільну. Ткалі доўгі час без ткацкага станка, г. зн. фактычна плялі [7, с. 199]. Рэканструкцыя ткацкага станка зроблена па знайдзеных фрагментах тканін ці іх адбіткаў на кераміцы, а таксама грузаў ад ткацкага станка. Г. зв. гарызантальны ткацкі станок быў больш распаўсюджаны ў Егіпце, вертыкальны – у Сірыі і Месапатаміі. У Еўропе карысталіся вертыкальным ткацкім станком. Грузікі розных тыпаў часта сустракаюцца на пасяленнях, пачынаючы з позняга неаліту і асабліва ў бронзавым веку. У Амерыцы існаваў рамянны ткацкі станок [1, с. 246].

4.3. Жытлы і пасяленні неалітычнай эпохі. У 1854 г. у Швейцарыі былі адкрыты пасяленні на палях. Дамы будаваліся ў прыбярэжнай зоне Цюрыхскага возера ў познім неаліце і бронзавым веку. Такія ж пасяленні былі адкрыты ў Паўночнай Італіі, Паўднёвой Германіі, Аўстрыі, Ірландыі, Вялікабрытаніі, Швецыі, Паўночнай Беларусі і Паўночнай Расіі. У дамах на палях з'явілася першая мэблі: сталы, крэслы і скрыні (пасяленне на Бодэнскім возеры каля вёскі Робенгаўзэн, Швейцарыя). Для перамяшчэння па вадзе людзі выкарыстоўвалі чоўны, зробленыя з цэльнага ствала дрэва [2, с. 143].

Неалітычны гаршчок з арнаментам дзэмон, Японія

Жыхары выспавага пасялення Скара-Брэй (Шатландыя) жылі ў дамах, зробленых з каменю. Такія дамы ў III тыс. да н. ч. размяшчаліся ў вялізных сметніцах з раслінных рэчываў, ракавін і камянёў. Унутры насыпу рабілі жылыя памяшканні, якія злучаліся праходамі. З усіх бакоў сцены выкладваліся пакладзенымі без рошчыны камянямі.

План дамоў пасялення Скара-Брэй (Шатландыя)

Пасяленні эпохі неаліту павялічваюцца па плошчы. Тыпы жытлаў разнастайныя: ад Галандыі да Дуная вядомы доўгія дамы з мноствам вогнішчаў. Гэтыя дамы з'яўляліся месцам жыхарства адной вялікай сям'і. У Цэнтральнай Еўропе і на Балканах вядомы жытлы індывідуальны аднапакаёвай структуры. Гэта былі прамавугольныя дамы (9,5 м у даўжыню і 5 м у шырыню) з астовамі з масіўных, замацаваных у зямлі слупоў. Сцены зроблены з лазняку ці рашчэпленых ствалоў дрэў і абмазаны глінай з гноем. Такія дамы часам былі падзелены на ганак (сені) і адзін пакой. Гаспадарка пасяленняў была абшчыннай. Магчыма, пераважаў матрыярхат [7, с. 199].

4.4. Гаспадарка неаліту. Гаспадарка ў неаліце з'яўлялася пераважна вытворчай. У Еўропе людзі вырошчвалі ячмень, пшаніцу, авёс, жыта, прычым апошняе з'яўлялася пустазеллем у пасевах пшаніцы і ячменю. Было вядома проса, бабовыя культуры: гарох, фасоль, віка,

чачавіца. На тэрыторыі Швейцарыі знайдзены сляды вырошчвання морквы, кмену, маку і лёну. Лён выкарыстоўваўся для атрымання алею, а пасля і для ткацтва. Вельмі старажытнымі з'яўляюцца фруктовыя дрэвы, яблыкі вядомы ў Швейцарыі і Англіі, інжыр і груши вырошчвалі ў Грэцыі [7, с. 203].

Невядома аднак, ці ўзнікла жывёлагадоўля і земляробства ў адзіным комплексе “змешанай” гаспадаркі ці развіліся ў розных плямён як самастойныя віды вытворчасці [7, с. 202].

4.5. Асаблівасці неаліту Еўропы. У неаліце Заходняй Еўропы ўжо былі прадстаўлены ўсе сучасныя антрапалагічныя тыпы еўрапейцаў. Археалагічныя культуры неаліту вельмі разнастайныя. Частка з іх, пераважна культуры лясной зоны, па-ранейшаму займаліся збіральніцтвам і паляваннем. Развіццё гаспадаркі крочыла па шляху ўдасканальвання прылад палявання і рыбнай лоўлі. Наканечнікі стрэл з косці і каменю, каменныя сякеры і цёслы становяцца разнастайнымі па тыпах. Толькі напрыканцы неаліту некаторыя плямёны пераходзяць да жывёлагадоўлі. Позні этап неаліту ў некаторых гаспадарках Паўночнай Еўропы і Сібіры датуецца III – сярэдзінай II тыс. да н. ч. [5, с. 94].

Кераміка сустракаецца на помніках некаторых еўрапейскіх культур, якія захавалі мезалітычныя рысы матэрыяльнай культуры. Такая культура мае назуву *кампінійская* (Францыя, Бельгія). Асноўны занятак насельніцтва – паляванне на аленяў, дзікіх коней і быкоў, а таксма рыбалоўства. Людзі вырошчвалі ячмень, аднак шырока гэтая культура не распаўсюдзілася. Адзінай хатній жывёлай заставаўся сабака [7, с. 203 – 204]

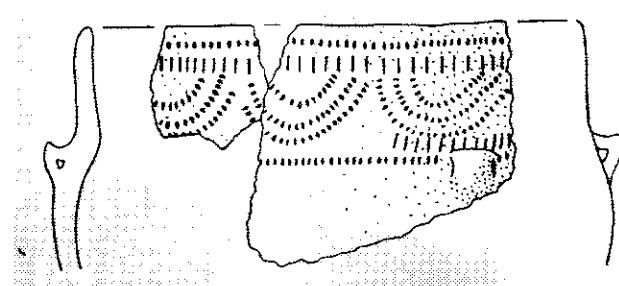
Жылі людзі ў невялікіх круглых (дыяметрам 5 – 6 м) паўзямлянках. Побыт насельніцтва быў паўаселым. Яны пераходзілі па сезонах на паляўнічыя ўгоддзі ці рыбалоўныя тоні [7, с. 204].

На тэрыторыі Грэцыі (Фесалія, Атыка) вядомы тэлі – штучныя пагоркі, утвораныя на месцы працяглага пражывання неалітычнага насельніцтва з дамамі, зробленымі з цэглы-сырца. Культурны пласт тэляў мае магутнасць 8,5 м, вядомы тэлі вышынёй 30,5 м і больш. Тэрмін “тэль” арабскага паходжання, сінанімічныя значэнні вядомы ў персідской мове: “тэпе” і турэцкай: “хююк” [1, с. 241]. Жытлы грэчаскіх тэляў рабілі з

Гаршчок з Чатал-Хююка

плятня, які абмазваўся глінай [7, с. 205]. Неалітычная культура Фесаліі і Атыкі была земляробчай і жывёлагадоўчай. Кераміка стала вядома ў сярэдзіне неаліту [7, с. 216].

Арнаментаваная частка амфары з пахавання шарападобнікаў каля в. Малыя Ёдкавічы

Амфара з пахавання каля Малых Ёдкавіч

Найбольш вывучана *культура лінейна-стужскавай керамікі* Заходнай і Цэнтральнай Еўропы (V тыс. да н. ч.). Яна распаўсюджана ад Белграда да Брусаля і ад Рэйна да Віслы і Днястра (Чэхія, Славакія, Германія, Паўднёвая Нідэрланды, тэрыторыі поблізу Парыжа ў Францыі, Валахія, паўночны-ўсход Румыніі). Плямёны займаліся жывелагадоўляй і матыжным земляробствам. Людзі жылі ў лясной зоне на паселішчах плошчай да 30 тыс. кв. м (Кёльн-Ліндэнталь, Германія). Грунтавыя могільнікі прадстаўлены пахаваннямі людзей ў скрученым стане, на баку, радзей выцягнутымі на спіне касцякамі. У могілках знойдзены кераміка і каменныя прылады: матыкі – ў мужчынскіх і жаночых пахаваннях, зернацёркі – толькі ў жаночых. У познім неаліце з'яўляецца абраад крэмацыі. Спаленыя косткі хавалі ў гаршках, а пахаванні з трупаспаленнем – пад падлогай жытлаў [7, с. 224 – 231].

Неаліт Беларусі ў цэлым адпавядаў развіццю неалітычных гаспадарак лясной зоны Еўропы. Асноўнымі культурамі гэтага часу з'яўляюцца *верхнедняпроўская, днепра-данецкая, нарвенская, нёманская*. Важна тое, што ўсе гэтыя культуры ўваходзілі ў зону распаўсюджвання цэнтральна- і ўсходне-еўрапейскіх культур грабеньчата-накольчатай керамікі. Пахавальных помнікаў гэтага часу на Беларусі не выяўлена. Магчыма, памерлых хавалі не ў зямлі, а нейкім іншым спосабам.

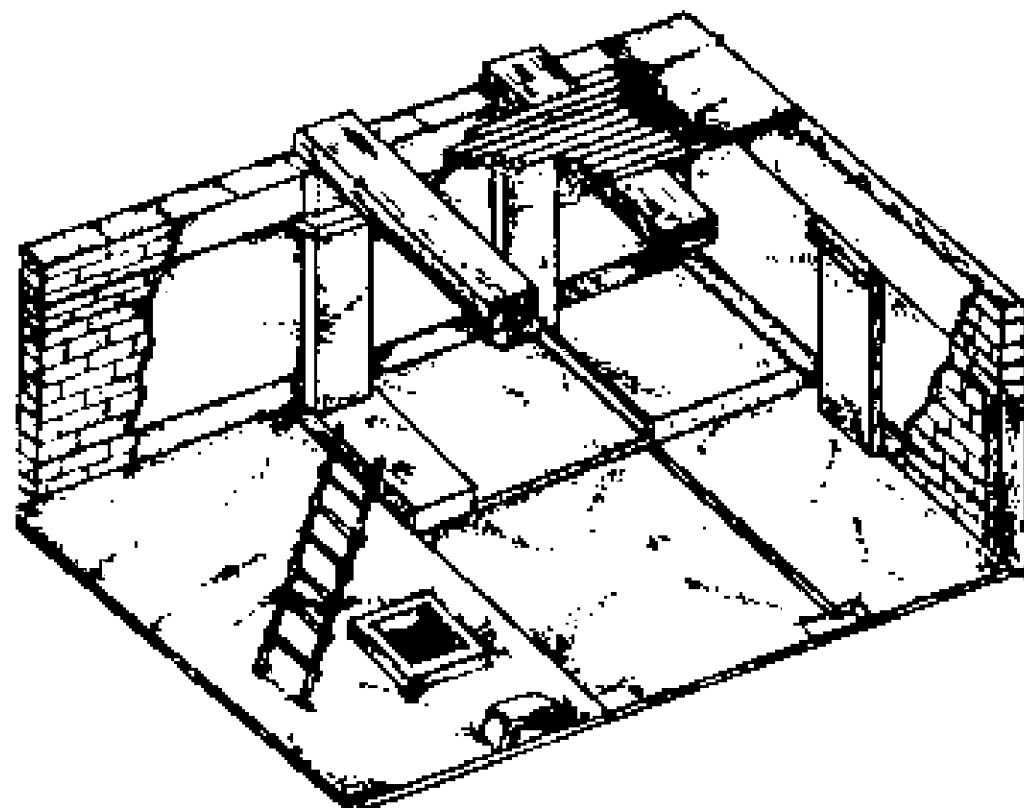
Першыя земляробча-жывёлагадоўчыя культуры Беларусі – гэта супольнасці плямён *шарападобных амфар*. Яны рассяліліся на Беларусі з тэрыторый Цэнтральнай Еўропы ў другой палове III тыс. да н. ч. Новае насельніцтва разводзіла кароў, свінняў, авечак, коз, коней і сабак. Насельніцтва культуры шарападобных амфар пачало здабываць крэмень шахтавым спосабам. У адрозненні ад культур грабеньчата-накольчатай керамікі, тут вядомы пахаванні культуры шарападобных амфар (каля в. Малыя

Ёдкавічы Бераставіцкага раёна на Гродзеншчыне). Нябожчыкаў хавалі ў доўгіх ямах з каменнымі плітамі ці каменнай вокладкай. Дно ямы выбрукоўвалі, зверху перакрываля каменем ці дрэвам. Атрымлівалася памяшканне для памерлага, дзе прыбудоўвалі нават калідор-уваход. Нябожчыка хавалі ў скрученым стане. Тут жа змяшчалі гліняны посуд, упрыгожванні, некаторыя прылады працы, запасы мяса і інш. [8, с 47 – 48].

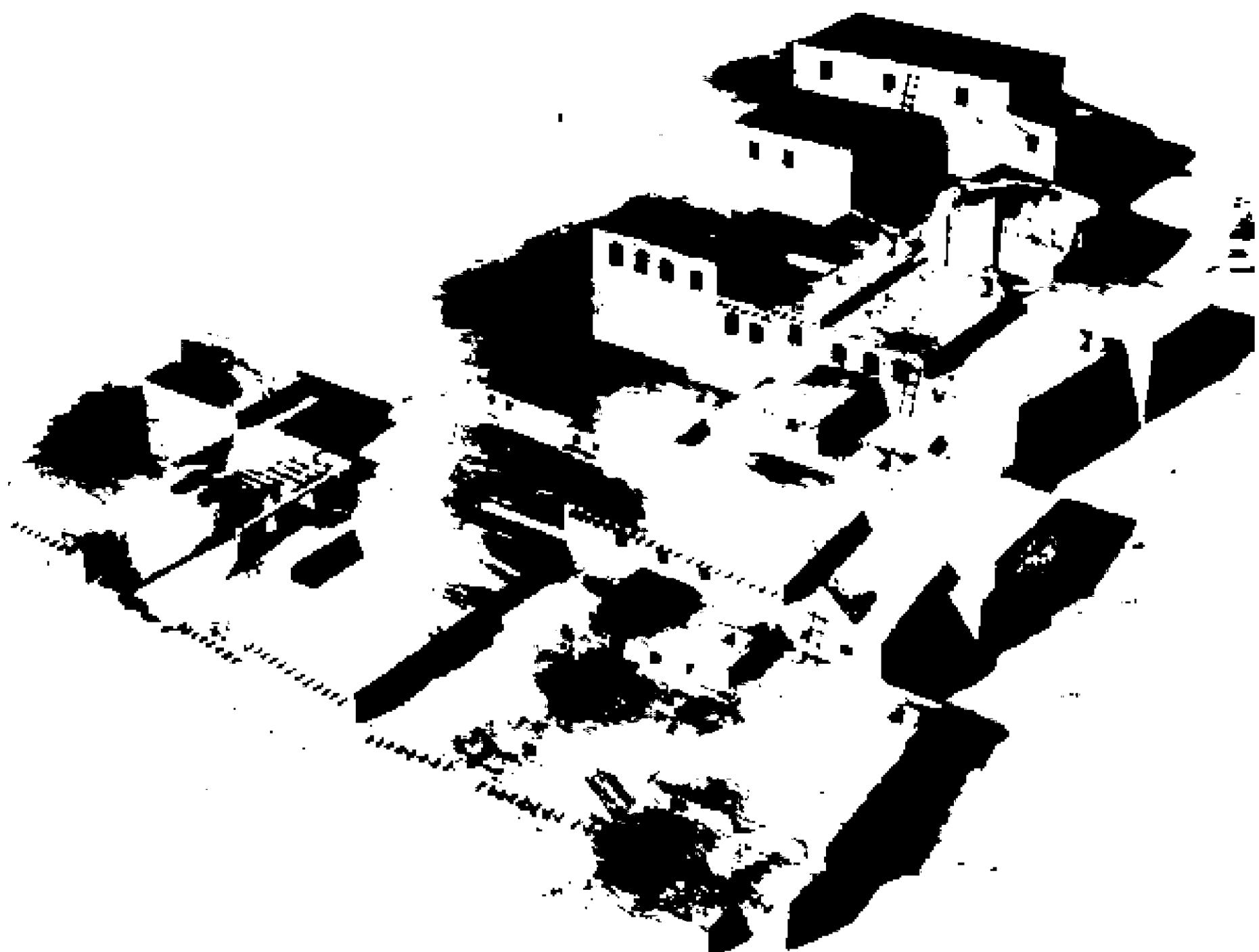
4.6. Асаблівасці паахавальных помнікаў неаліту. Статус паахаванага чалавека, акрамя ўласна інвентара, вызначала наяўнасць у паахаванні іншых асоб (жонак; магчыма, рабоў). Цэлыя шкілеты людзей сустракаюцца вельмі рэдка. Яшчэ да паахавання нябожчыка яго цела рассякалі на часткі, некаторыя косткі маюць сляды ўздзеянню агню. Гэта можа сведчыць як пра існаванне культу агню, так і пра магчымае канібальства [8, с 47 – 48].

Самым вялікім адкрытым познепалеалітычным могільнікам на тэрыторыі Ўсходняй Еўропы з'яўляецца *аленевостраўскі*, адкрыты на адным з востраваў Анежскага возера. Прыйзначэнне крамянёвага інвента-ра сведчыць, што асноўным заняткам насельніцтва было паляванне і збиральніцтва. Быў распаўся джаны культ жывёл, асабліва лася і мядзведзя [1, с. 181]. Другі най-вялікшы могільнік эпохі неаліту знаходзіцца на тэрыторыі Белуджыстана (горны раён, які падзяляе бязлюдныя плато Афганістана і Ірана) на месцы тэля Наль. Абрад прадугледжваў расчляненне целаў памерлых, у могілках знаходзіліся часткі шкілетаў з керамікай [1, с. 169].

Жыхары Чатал-Хююка хавалі памерлых пад падлогай дома. Шкілет загортвалі ў цыноўку і клалі пад месцам, дзе спала маці з дзецьмі. Калі хотебудзь паміраў, жыхары Чатал-Хююка адносілі труп на ўзвышша каля пасялення, каб грыфы і насякомыя аб'елі цела да костак. Пасля шкілет забіралі і хавалі падчас веснавых свят, калі рамантаваліся сцены і дахі дамоў [3, с. 125].

Разрэз неалітычнага дома Чатал-Хююка

Забудова Чатал-Хююка

4.7. Мастацтва неаліту. Мастацтва неаліту – гэта значная культурна-гістарычна з'ява. Неалітычнае мастацтва прадстаўлена арнаментам на керамічным посудзе, дробнай пластыкай (фігуркі жывёл, птушак і людзей) і наскальнымі выявамі. На звернутых да поўдня скалістых берагах рэк і азёр ствараліся цэлыя галерэі выяў – г. зв. петрогліфы, ці пісаніцы [7, с. 109].

Скалы з петрогліфамі, верагодна, з'яўляліся культавымі цэнтрамі неалітычных плямёнаў, свайго роду капішчамі. Асноўны матыў роспісу – сцэны палявання на жывёл, рыбная лоўля, паведамленні аб паходжанні рода і інш. Некаторыя выявы наносіліся цвёрдым каменным наканечнікам, ствараліся сапраўдныя рэльефы. Асаблівасць мастацкага стылю – плоскасныя профільныя выявы жывёл. Чалавечыя фігуры малявалі ў фас,

з павернутай у профіль галавой. Прапорцыі, як правило, не захоўваліся [5, с. 112 – 113].

Наскальны жывапіс Сахары (X – V тыс. да н. ч.)

Малюнак на сцяне дома пасялення
Чатал-Хююк з выявай пахвальнага
рытуала

Літаратура

1. Брей, У. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.
2. Гальперина, Г. А. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.
3. Заря человечества / пер. с англ. В. Федягиной. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 1998.
4. Крывальцэвіч, М. Археалягічныя адкрыцьці съвету / М. Крывальцэвіч. – Мінск : Atheneum, 2000.
5. Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов – М. : Высш. шк., 1996.
6. Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.

7. Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 1: Каменный век. / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1973.
8. Чарняўскі, М. М. Ілюстраваная гісторыя старадаўнай Беларусі: Першабытны перыяд / М.М. Чарняўскі. – Мінск : Выд. Цэнтр БДУ, 2003.

Кантрольныя пытанні да тэмы 4

1. Вызначце агульныя храналагічныя рамкі неаліту.
2. Пералічыце асноўныя формы вытворчай гаспадаркі неаліту.
3. Дайце характеристыку працэсу перахода да земляробства ў краінах Урадлівага Паўмесяца.
4. Назавіце першых адамашаных жывёл неалітычнай эпохі.
5. Назавіце асноўныя протагарады эпохі неаліту і першыя цэнтры вытворчай гаспадаркі.
6. Назавіце першыя культурныя расліны неаліту.
7. Дайце характеристыку домабудаўніцтву Месапатаміі ў неаліце.
8. Дайце характеристыку працэсу здабычы крэменю ў неаліце. Чым абумоўлена ўзрастанне попыту на крэмень?
9. Якія новыя каменныя прылады з'явіліся ў неаліце? Як адбывалася эвалюцыя спосабаў апрацоўкі каменю?
10. Дайце характеристыку жытла лясной зоны Еўропы ў эпоху неаліту. Асаблівасці забудовы пасялення Скара-Брэй.
11. Назавіце прыёмы і спосабы рыбнай лоўлі ў неаліце.
12. Назавіце асноўныя спосабы вырабу керамічнага посуду ў неаліце.
13. Ахарактарызуіце першыя спосабы прадзеня і ткацтва.
14. Вызначце шляхі распаўсюджвання земляробства ў Еўропе.
15. Вызначце сутнасць тэрміна “неалітычная рэвалюцыя”.
16. Вызначце сутнасць кампінійскай культуры.
17. Вызначце тэлі, тэпі, хююкі.
18. Назавіце асноўныя рысы культур лінейна-стужковай керамікі.
19. Дайце агульную характеристыку неаліту Беларусі.
20. У чым спецыфіка паходжанага абраду неалітычнай эпохі? Якія буйныя могільнікі гэтага часу вы ведаеце?
21. Дайце пашыраную характеристыку мастацтва неаліту.

5. ЭНЕАЛІТ І БРОНЗАВЫ ВЕК

- 5.1. Агульная характеристыка энеаліту і бронзавага веку.
- 5.2. Індаеўрапейская проблема. Першыя індаеўрапейскія культуры Еўразіі.
- 5.3. Каўказскі цэнтр бронзаліцейнай металургіі.
- 5.4. Культуры вытворчага энеаліту і бронзавага веку Еўропы.
- 5.5. Культуры бронзавага веку Сярэдняй Азіі і Закаўказзя.
- 5.6. Мастацтва бронзавага веку.

5.1. Агульная характеристыка энеаліту і бронзавага веку. Бронзы век – перыяд развіцця чалавецтва, калі шырока распаўсюдзіліся вырабленыя з бронзы прылады працы і зброя, якія выкарыстоўваліся побач з каменнымі ці замест іх. Бронза ўяўляе сабой сплаў медзі і волава, зредку сурмы, свінца, мыш’яка ці цынка ў розных прапорцыях. Лепшыя судносіны – 90% медзі і 10% волава. Вынаходніцтву бронзы папярэднічала вынаходніцтва медзі, але медныя прылады атрымалі меншае распаўсюджванне, чым бронзы, таму што бронза плавіцца пры тэмпературы 700 – 900 С, тады як медзь – 1083 С [9, с. 2].

Пераход паміж неалітам і бронзовым векам археолагі называюць эпохай палеаметала ці энеаліту (медна-каменны век), другая назва – “халкаліт” (па-грэчаску азначае “медзь”). Энеаліт Сярэдняй Азіі характарызуецца тым, што у гэты час пашыраецца мяжа вытворчай гаспадаркі, утвараюцца буйныя зоны вытворчых цэнтраў. Пры гэтым перавагу мела жывёлагадоўля як форма вытворчай дзейнасці. Жывёлагадоўля давала больш хуткую вытворчасць прадуктаў харчавання пры больш нізкіх у параўнанні з земляробствам, асабліва ірыгацыйным, выдатках [6, с. 115].

У краінах субтропічнай зоны адбываецца другі падзел працы паміж рамяством і сельскай гаспадаркай. Пачынаюць фарміравацца класы і ўтвараюцца першыя рабаўладальніцкія дзяржавы [2, с. 167]. Пачынаюць фарміравацца вялікія этнічныя супольнасці, якія абумовілі сучаснае этнічнае становішча свету. Адной з такіх вялікіх супольнасцей, якая пачала фарміравацца ў энеаліце, з’яўляецца індаеўрапейская. Вывучэнню яе паходжання прысвечаны шматлікія навуковыя працы.

Аднак ні медныя, ні бронзы прылады не выцяснілі каменныя. Прычыны гэтаму былі наступныя: 1) рабочыя ўласцівасці каменю часам пераўзыходзілі ўласцівасці бронзы; 2) камень, які выкарыстоўваўся для вытворчасці, знаходзіўся паўсюдна, а крывацы здабычы медзі, а тым больш волава, былі вельмі абмежаваныя [9, с. 2].

Дакладных храналагічных рамак эпох энеаліту і бронзы не існуе. Найбольш раннія вырабы з бронзы вядомы ў сярэдзіне IV тыс. да н. ч. у

Паўднёвым Іране і Месапатаміі. На мяжы III і II тыс. да н. ч. бронзавая індустрыв распаўсюдзілася ў Малой Азіі, Сірыі, Палестыне, на Кіпры і Крыце, Каўказе і Сярэдняй Азіі, а ў II тыс. – па ўсёй Еўропе і Азіі. Канец бронзавага веку наступіў, калі бронзу ў вытворчасці прылад працы выцясняе жалеза. Такім чынам, для большасці краін Еўропы бронзы век ахоплівае II тыс. да н. ч. Медныя руднікі адкрыты на шырокіх абшарах Еўропы, а здабыча волава – толькі на тэрыторыі Чэхіі, Англіі, на паўвыспе Брэтань, на паўночным-захадзе Пірэнейскай паўвыспы [6, с. 144; 9, с. 2].

Здабыча руды ажыццяўлялася спачатку з паверхні, а пасля шахтавым спосабам. Медныя капальні знайдзены ў Іберыі і Італіі, у раёне Зальцбурга і ў Ціролі. Горныя пароды награвалі агнём, распаленныя пласты палівалі вадой і яны расколваліся. У рагчэліны каменнымі малаткамі забівалі драўляныя кліны. Іх панамочвалі і натуральная сіла набухання адшчапляла кавалкі пароды, а затым і руды. Руду разбівалі вялізнымі каменнымі молатамі і падымалі на паверхню зямлі. На паверхні руду драбілі, расціралі ў парашок камянімі накшталт зернацёрак і прамывалі ў драўляных карытах, абпальвалі і, нарэшце, плавілі ў печах. Печы будавалі з камянёў і абмазвалі глінай [9, с. 3].

Некаторыя капальні дасягалі значнай глыбіні (Міттэрберга (Аўстрыя) – 100 м і болей). Агульная колькасць здабытай у Міттэрберзе руды за два-тры стагоддзі склада каля 14 тыс. тон. Вялікія капальні з'яўляліся крыніцай сыравіны для ўсёй Еўропы [9, с. 3].

Бронза ў злітках з'яўлялася аб'ектам міжплемяннога абмену і распаўсюджвалася далёка ад месцаў сваёй вытворчасці. Нізкая тэмпература плаўлення дазваляла выплаўляць бронзу на адкрытых вогнішчах практычна на кожным пасяленні [9, с. 3].

Першыя вырабы з металаў – гэта поўная імітацыя каменных прылад. Першыя медныя сякеры плоскія і доўгія, з кароткім лязом без правушки. Паступова з'явіліся бронзавыя сякеры, долаты, молаты, кайла, матаўкі, сярпы, нажы, кінжалы, мячы, сякеры, наканечнікі дзідаў, стрэлі т. п. [9, с. 4].

Для развітага бронзавага веку Заходняй Еўропы харктэрны дзве формы сякер: пальштаб – сякера з закрайнамі для мацавання на дзяржанні, кельт – з утулкай, размешчанай перпендыкулярна лязу.

У познім бронзовым веку адбываецца значны прагрэс ў тэхніцы апрацоўкі металу: пачынаецца адліўка вырабаў у форме, коўка і выраб тонкіх пласцін. З каштоўных металаў найбольш цанілася золата, цэнтры яго здабычы – Ірландыя і Трансільванія. Срэбра здабывалі на тэрыторыі Паўднёва-Ўсходняй Іспаніі і ў Эгейскай вобласці [9, с. 4].

Сельская гаспадарка ў Еўропе пераважна мела змешаны харктар. У параўнанні з неалітам палепшыліся пароды хатніх жывёл. Верагодна, ў бронзовым веку развіваецца малочная жывёлагадоўля. Жывёл выкарыстоўвалі як цяглавую сілу. У сярэдзіне II тыс. да н. ч. коней выкарыстоўвалі як запражную жывёлу ў баявых калясніцах, для перавозкі людзей і грузаў.

Развіццё жывёлагадоўлі спрыяла пашырэнню земляробства. У эпоху ранняй бронзы ў Еўропе пераважала матыжнае земляробства, але ўжо з'явіўся драўляны плуг. Плугі знайдзены ў балотах умеранай зоны Еўропы (Швейцарыі, Даніі, Германіі). Выявы плугавай вупражы вядомы сярод наскальных малюнкаў Швецыі і Італіі. Уласна гэта быў яшчэ не плуг, а саха [9, с. 5].

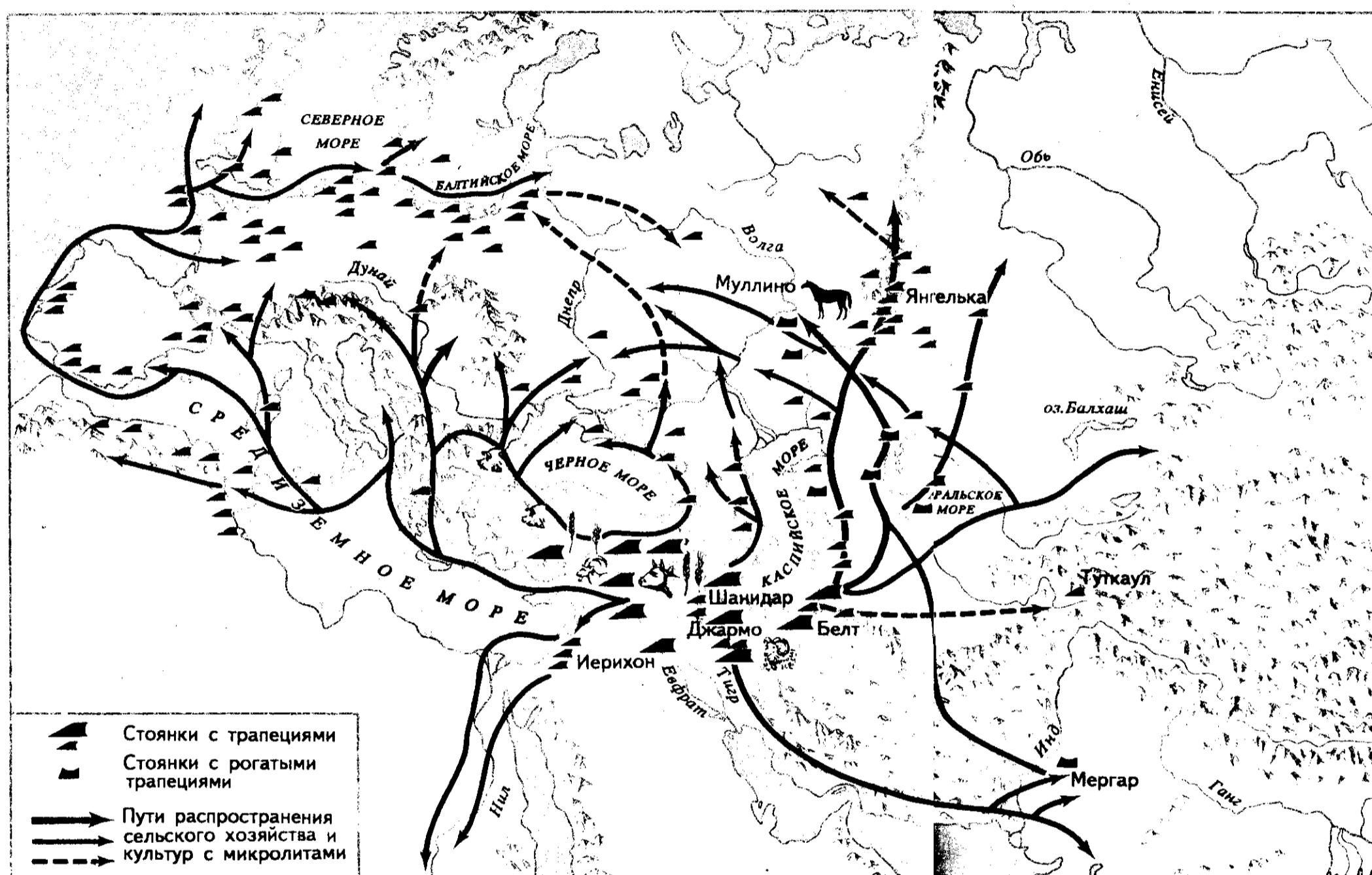
У бронзовым веку зараджаецца грамадскі падзел працы. З'яўляюцца ў значнай колькасці скарбы, ці склады матэрыялаў і прадметаў, вырабленых бронзаліцейшчыкамі. Гэтыя скарбы знайдзены ўздоўж галоўных гандлёвых шляхоў. Паўшырэнне абмену садзейнічала з'яўленню караблёў на вёслах і ветразях, колавых павозак [9, с. 5].

Вытворчы працэс становіўся ўсё больш індывідуальным. Калектыўная гаспадарка і калектыўная ўласнасць родавых аўшчын пераўтваралася ў прыватную гаспадарку асобных сем'яў. Гэта стварыла ўмовы для грамадской няроўнасці паміж членамі рода. Адбываецца пераход ад родавых сувязей да тэрытарыяльных, пераўтварэнне родавай аўшчыны ў суседскую. Спадарожнік гэтага працэсу – павелічэнне колькасці міжродавых сутыкненняў. З'яўляюцца невядомая раней спецыялізаваная зброя (мячы, алебарды, кінжалы і інш.). Рэвалюцыйную ролю ў ваеннай справе адыграла калясніца, вядомая ў Еўропе з сярэдзіны II тыс. да н. ч. [9, с. 5].

У пачатку бронзавага веку ў Еўропе склаліся патрыярхальна-родавыя адносіны, дзе мужчына безумоўна дамінаваў у сям'і і родзе. Родавая знаць паступова акумулювала ў сваіх руках эканамічную магутнасць, багацце і ўладу [9, с. 5].

5.2. Індаеўрапейская проблема. Першыя індаеўрапейскія культуры Еўразіі. Індаеўрапейская проблема ўпершыню была агучана Вільямам Джонсам ў 1788 г. Вучоны звярнуў увагу на падабенства паміж санскрытам, грэчаскім, лацінскім, кельтскім і германскімі мовамі. Гэтае падабенства Джонс тлумачыў агульным паходжаннем вызначанай групы моў. З тых часоў узнякла пытанне аб прарадзіме народа, носьбіта індаеўрапейскай групы моў. Сёння мовазнаўцы прыйшлі да высновы, што адзінай індаеўрапейскай мовы не існавала, а была група падобных, звязаных паміж сабой дыялектаў, якія далі пачатак індаеўрапейскім мовам: грэчаскай, лацінскай, санскрыту і інш. Па проблеме паходжання індаеўрапейцаў

агульнай думкі сярод археолагаў таксама не існуе. Цвёрда можна сцвярджаць, што хеты, якія з'явіліся ў Анатоліі каля 2 тыс. гадоў да н. ч., былі ўжо індаеўрапейцамі, а індаеўрапейская моўная сям'я ўзнікла напрыканцы неаліту. Вучоныя вызначылі геаграфічны арэал, дзе магло адбыцца фарміраванне вялікай этнічнай супольнасці індаеўрапейскіх народаў. Гэта тэрыторыя, якая знаходзіцца на заход ад Урала, паўночнай Чорнага мора і ад Карпат да Каўказа [8, с. 49 – 50].

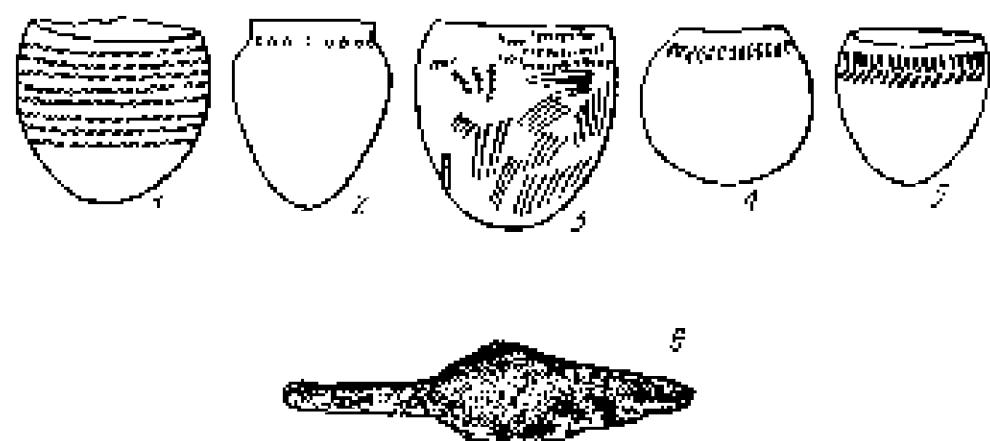
Дакладна вызначана, што індаеўрапейскія (арыйскія) мовы распаўсюдзіліся ў 2 тыс. да н. ч. у Еўропе, а таксама ў Іране, Індыі, Блізкім Усходзе [1, с. 92]. Першыя індаеўрапейскія культуры былі ў першую чаргу пастаральнymi, земляробства адыгрывала дапаможную ролю. Індаеўрапейскім культурам спадарожнічалі каменныя прылады – мікраліты, якія паступова распаўсюджваюцца па ўсяму арэалу разам з міграцыямі іх носьбітаў. Падчас міграций індаеўрапейцы выкарыстоўвалі колавы транспарт (павозкі). [7, с. 79]. У Еўропе індаеўрапейскія старажытнасці археолагі звязваюць з колам культур шнуравой керамікі ці баявых сякер.

Стэпавыя зоны субтропікаў першымі зазналі ўплыў пастаральнай гаспадаркі. Напрыканцы 1980-х гг. расійскімі археолагамі на Паўднёвым Урале была адкрыта культура “протагарадоў” XVIII – XVI стст. да н. ч. (пасяленні Аркаім, Сінташта, Вусце, Куйсак і інш.). Самым яркім помнікам гэтай культуры з’яўляецца Аркаім – яскравы прыклад старажытнага горада індаеўрапейцаў і індаарыяў. Плошча горада складае каля 20 тыс. кв. м. Горад быў акружаны крэпаснымі сценамі з дрэва і земляных сырцовых блокаў. Такія ж матэрыйялы выкарыстоўвалі для будаўніцтва жытлаў. Будынкі ўзводзіліся па кругу, уздоўж валоў унутры кожнага колца. З паветра планаванне паселішча нагадвае гіганцкае кола са спіцамі. Жыхары пасялення займаліся пераважна жывёлагадоўляй і значна менш – земляробствам [5, с. 87 – 88].

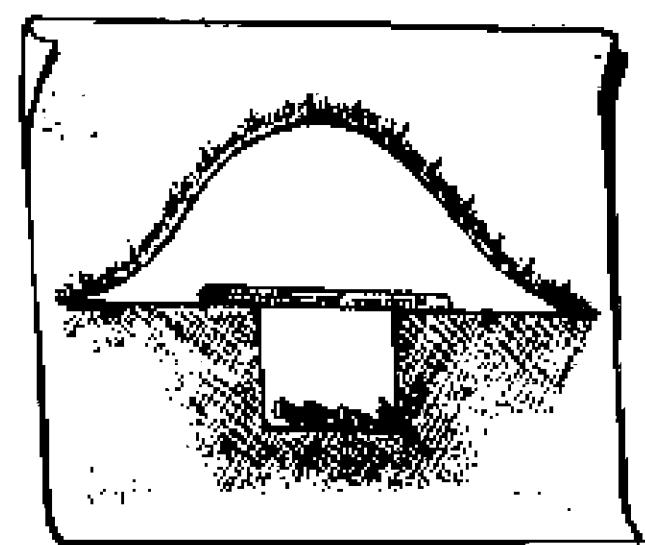
Сярэдняя Азія
становіща месцам, адкуль адбываліся вялікія міграцыі старажытных індаеўрапейцаў, а пазней індаіранцаў. Стэпавыя ландшафты абумовілі спецыфіку развіцця ёўразійскага энеаліту. На заходзе стэпавага рэгіёна, на тэрыторыі ад Урала да вусця Дняпра ў III тыс. да н. ч. склалася *старажытнаймная культурна-гісторычна агульнасць*. Гэтая культура ўключала ў сябе гісторыка-культурныя вобласці: Волжскую-Уральскую, Перадкаўказскую, Данскую, Прыазоўскую, Крымскую, Ніжнедняпроўскую, Паўночна-Захаднюю і Паўднёва-Захаднюю [6, с. 135].

Старажытнаймная культура вывучана па курганных могільніках. Гэты новы тып пахавальных помнікаў узнік у старажытнаймную эпоху. Пад насыпамі курганаў зроблены неглыбокія авальныя ямы, у якіх знайдзены шкілеты з падагнутымі нагамі, у скрученым стане на спіне, галавой на ўсход ці паўночны-ўсход. Раннія пахаванні шчыльна пасыпаны вохрай.

Тыповымі для культуры з’яўляецца начынне, аздобленое ямкавым арнаментам ці

Рэчы старажытнаймнай культуры

Старажытнаймнай пахаванне

адбіткам шнура. Значная частка прылад выраблялася з каменю, але ўжо былі вядомы і вырабы з бронзы. Жывёлагадоўля, у першую чаргу авечка-гадоўля, была асноўным заняткам. На пасяленнях адкрыты жылыя і гаспадарчыя пабудовы, складаныя абарончыя збудаванні. Меліся цяглавыя жывёлы і калёсныя павозкі, рэшткі якіх знайдзены ў Падняпроўі, Прыазоўі і Прыураллі [6, с. 136].

Значэнне гэтай культуры цяжка пераацаніць. Паширэнне арэала старажытнай культуры прывяло да распаўсюджвання вытворчай, найперш, па старальнай гаспадаркі ў стэпавай зоне. Раней кліматычныя ўмовы рэгіёна перашкаджалі развіццю земляробства, а з паширэннем жывёлагадоўлі гэта стала цалкам магчымым. Жывёлагадоўля ў стэпавай зоне аказалася найбольш эканамічна выгодным заняткам, і надоўга абумовіла спецыфіку гаспадаркі гэтай тэрыторыі. Перамяшчэнне па стэпах было паскорана выкарыстаннем цяглавых жывёл і павозак. Роля водных транспартных сродкаў у стэпавай зоне другасная, што звязана з мерыдыяльнным размяшчэннем рэк.

5.3. Каўказскі цэнтр бронзаліцейнай металургіі. Каўказскія горы былі адным з буйнейшых цэнтраў металургіі бронзавага веку. Класічнай культурай раннай бронзы Паўночнага Каўказа з'яўляецца майкопская (сярэдзіна – другая палова III тыс. да н. ч.). Назва культуры паходзіць ад раскапанага напрыканцы XIX ст. на р. Белай Майкопскага кургана. Арэал культуры – Паўночна-Заходні Каўказ, Кабардына-Балкарыйя, Чечня і Інгушэція. Вялікая пахавальная камера пад дзесяціметровым насыпам кургана была падзелена драўлянай перагародкай на трох частках. Галоўнае пахаванне знаходзілася ў паўднёвым адсеку, у двух іншых знаходзіліся пахаванні жанчын з гаспадарчым інвентаром. У пахаванні мужчыны знаходзіўся багаты інвентар (залатыя і срэбранныя вырабы). Верагодна ў гэтым кургане пахаваны родаплемянны правадыр [6, с. 145 – 146].

Курганы майкопской культуры ўтрымліваюць багата металічных вырабаў з каляровых металаў. Для заходнай часткі Каўказа харектэрны каменныя пахавальныя збудаванні тыпу дальменаў. Людзі жылі на ўмацаваных пасяленнях. Жытлы – каркасныя пабудовы, абмазаныя глінай і размешчаныя па кругу пляцоўкі пасялення. Знайдзены рэшткі сховішчаў для збожжавых і мясных прадуктаў. Асноўная колькасць прылад зроблена з каменю (зернацёркі, сякеры, долаты, адціскальнікі і інш.), вядомы і металічныя рэчы (бронзавыя шылы, бранзалеты, долаты, пранізкі, пласцінкі) [6, с. 146].

5.4. Культуры вытворчага энеаліту і бронзавага веку Еўропы.

Найбольш вядомыя культуры вытворчага энеаліту Цэнтральнай Еўропы – гэта *трыпольская культура* (4200 – 2200 г. да н. ч.), *культуры лейкападобных кубкаў* (сярэдзіна IV – сярэдзіна III тыс. да н. ч.) і *шарападобных амфар* (III тыс. да н. ч.) [6, с. 120 – 125]. Гэтыя культуры пэўны час суіснавалі разам, асабліва на познім этапе. Аб'ядноўваюць культуры наступныя прыкметы: з'яўленне медных вырабаў, перавага матыжнага земляробства і хатняй жывёлагадоўлі, наяўнасць размаляванага керамічнага посуду, глінабітных дамоў, гліняных статуэтак і земляробчых культаў [6, с. 120].

Дом і рэчы культуры трыволле-кукутэні

Трыпольская культура (ці культура Трыполле-Кукутэні) вядома ў Трансільваніі, Малдове, Правабярэжнай Украіны, Карпата-Дунайскай зоны Румыніі і Балгарыі. Пасяленні размяшчаліся на ўрадлівых лёсавых глебах,

якія былі прыдатныя для апрацоўкі энеалітычнымі прыладамі. Найбольш даследаваным лічыцца пасяленне Каламійшчына паблізу Кіева і Уладзіміраўка. На пасяленні Каламійшчына адкрыта больш за 39 глінабітных дамоў. Дамы пакрываліся двусхільным дахам. Знойдзены гліняныя мадэлі tryпольскіх жытлаў. Гэта былі прамавугольныя ў плане дамы, які падзелены на два памяшканні, справа ад увахода ў куце зроблена гліняная печ, побач – ляжанка. У другім куце пакоя размешчана фігурка жанчыны, якая перацірае зерне на зерняцёрцы. Вядомы пакоі з ахвярнікамі. Дамы Уладзіміраўкі размешчаны пяццю кругамі (раскапана 200 дамоў), усе арыентаваны ўваходам да цэнтра круга. Прастора ўнутры круга з'яўлялася загонам для жывёл. Такое пасяленне акружала сцяной [6, с. 122 – 123].

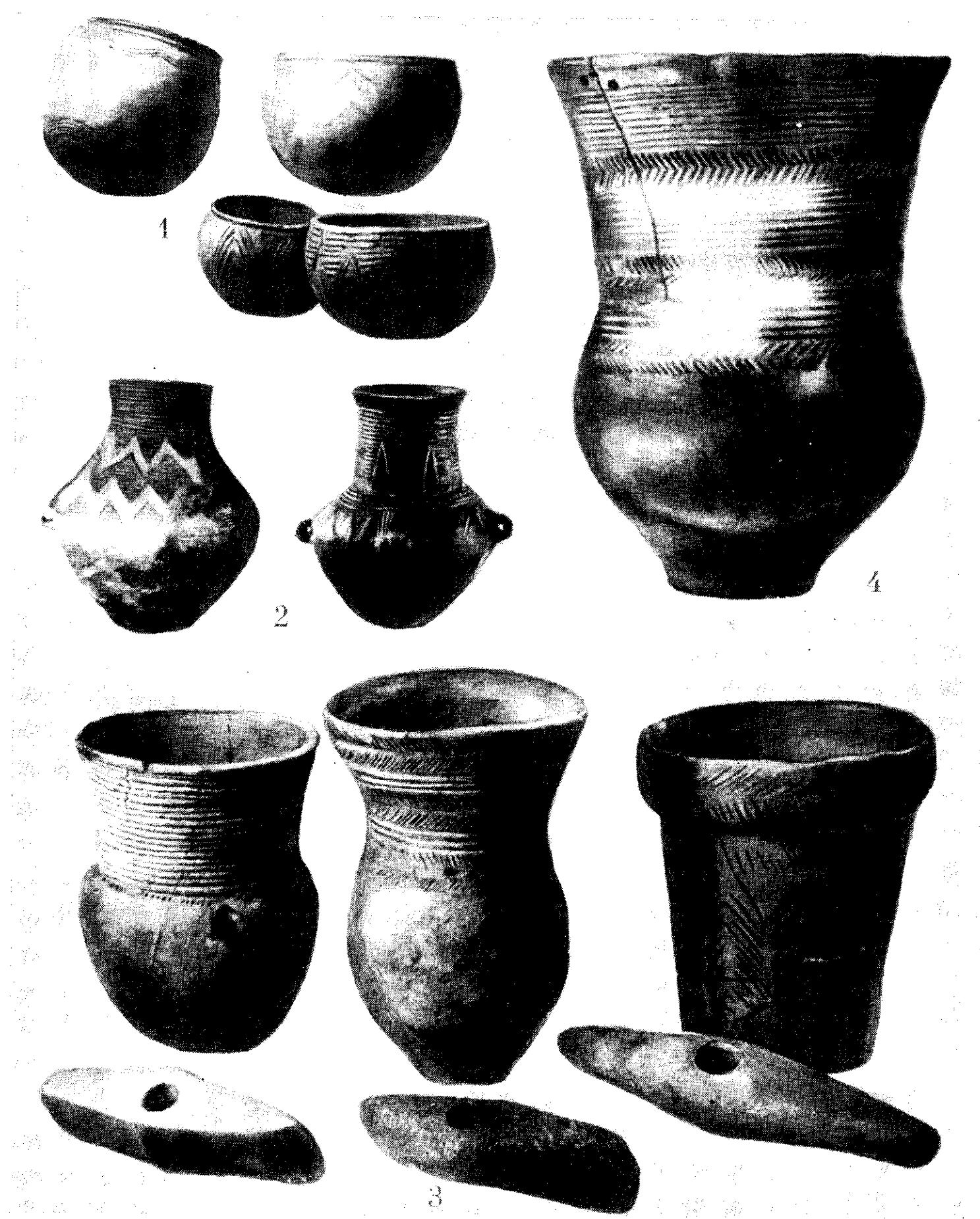
Культура лейкападобных кубкаў займала арэал пераважна Паўночнай Еўропы, ва Ўсходняй Еўропе распаўсюджана да Прыбалтыкі (Паўднёвая Скандинавія і Паўночнаеўрапейская раёніна) [6, с. 125]. Гэта была тыповая культура земляробаў і жывёлаводаў Паўночнай Еўропы. Акрамя традыцыйных заняткаў (земляробства, жывёлагадоўля, паляванне) насельніцтва займалася здабычай і апрацоўкай крэменю. Людзі жылі ў невялікіх вёсках, лепш за ўсё вывучаных ў Даніі. У асобных дамах было да 54 памяшканняў, дамы мелі прамавугольную форму і размяшчаліся паралельна адзін аднаму па краях замошчанай вуліцы [8, с. 273]. Культура атрымала назvu ад спецыфічнай формы посуду – керамічных кубкаў з лейкападобнай шыякай і акруглым ці плоскім дном. Пахаванні прадстаўлены адзінкавымі могілкамі ў курганных ці бескурганных пахаваннях. Знойдзены пахаванні на пасяленнях, у пакінутых зямлянках [8, с. 276].

Культура шарападобных амфар была распаўсюджана ад Балтыкі да Валыні і Падолля, на захадзе да р. Эльба, на ўсходзе – да басейна Нёмана і Дняпра. Назва культуры паходзіць ад тыповага начыння акруглай формы з цыліндрычнай ці канічнай шыякай і з двумя, зредку чатырма, вушкамі для падвешвання. Шыйка і плечукі арнаментаваны штампаванымі ці разнымі ромбамі, трохвугольнікамі, зігзагамі ці другімі геаметрычнымі фігурамі альбо адбіткамі шнура. Пахаванні адбываліся пад курганом ў мегалітычных цыстах ці грунтowych магілах. Цысты зроблены з каменных пліт і нярэдка складаліся з двух памяшканняў. У асобных магілах знайдзены да 10 нябожчыкаў разам з косткамі жывёл. Сустракаюцца і рытуальныя пахаванні жывёл (карой і коней) з керамікай і ўпрыгожваннямі [8, с. 278].

Людзі жылі на ўмацаваных пасяленнях на вяршынях пагоркаў. Дамы ўяўлялі сабой слупавыя пабудовы з абмазанай глінай сценкамі. Яны былі невялікія па памерах (4,5 x 3 м) і, як правіла, складаліся з двух пакояў: галоўнага і пярэдняй. Аднак сустракаюцца і доўгія шматпакаёвыя дамы [8,

с. 278]. Насельніцтва займалася земляробствам і жывёлагадоўляй. Слядоў выкарыстання плуга не выяўлена. Паляванне таксама займала важную ролю ў гаспадарчых занятках насельніцтва.

Магчымае паходжанне гэтай культуры ад культуры лейкападобных кубкаў. Гэтая культура ў шэрагу абласцей змянілася культурай шнуравой керамікі [8, с. 278 – 279].

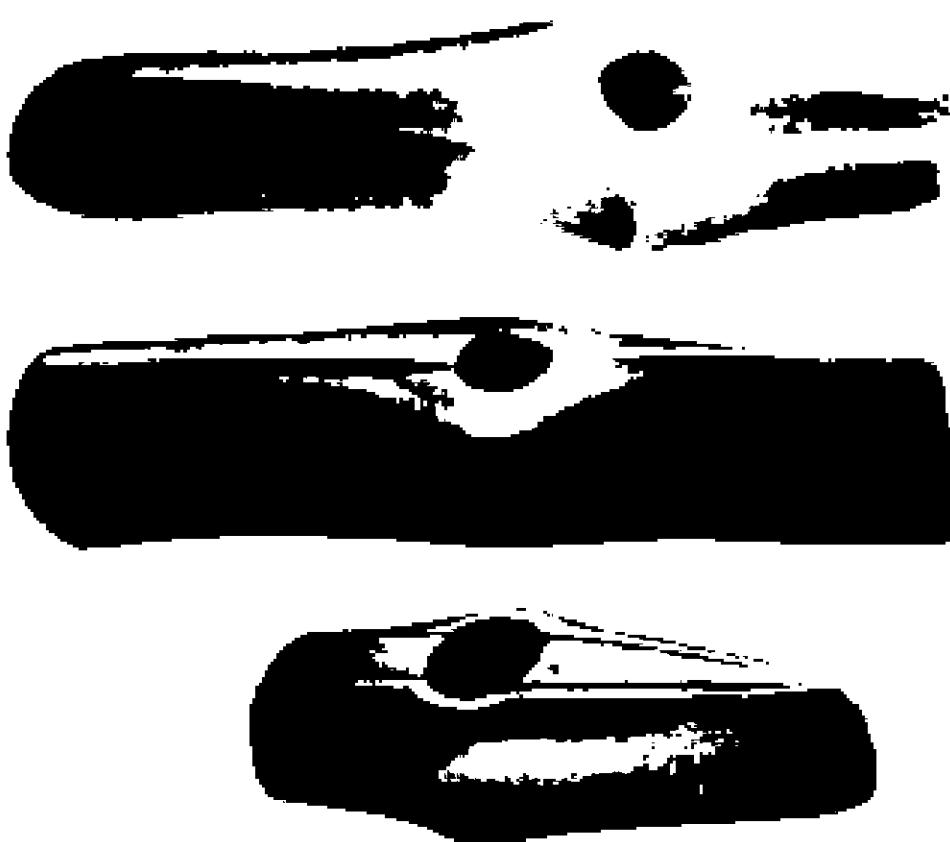

Кераміка і сякеры культуры шнуравой керамікі (Швецыя, Данія, Нідэрланды)

Культура шнуравой керамікі ці баявых сякер выклікае вельмі вялікую цікавасць у многіх пакаленняў даследчыкаў. Вядома, што носьбіты

гэтай культуры з'яўляліся індаеўрапейцамі і з іх расселення ў Еўропе пачынаўся працэс змены старажытнага этнаса новым. Тым не менш, пытанні аб фарміраванні культуры шнуравой керамікі і экспансіі яе насьбітаў напрыканцы III тыс. да н. ч. застаюцца невырашанымі. Сама агульнасць культур шнуравой керамікі мае шмат падобных рыс, а таксама шмат адрозненняў. Агульная прыкмета – наяўнасць начыння, арнаментаванага адбіткамі вяроўкі ці шнура, а таксама каменных глянцеваных і свідраваных ладдзявідных баявых (магчыма, культавых) сякер [8, с. 279].

Пасяленні культуры маладаследаваны. Найбольш вывучаны паходзячыя помнікі. Усе культуры зайлілі вялізную тэрыторыю ад Волгі да Рэйна, ад Фінляндыі да Швейцарыі. Для ўсіх культур характэрны курганныя плоскія могільнікі са скучанымі трупапакладаннямі ці трупашпаленні, якія знайдзены разам з каменнымі прыладамі – баявымі прасвідраванымі і рабочымі клінападобнымі сякерамі, буйнымі крамянёвымі ножападобнымі пласцінамі, стрэламі. У могілках знайдзены каралі з прасвідраваных зубоў дзікіх жывёл, упрыгожванні з бурштыну і, зредку, з медзі. Знайдзена таксама керамічнае начынне са шнуравым ці штампаваным геаметрычным арнаментам [8, с. 280].

Баявыя сякеры культуры шнуравой керамікі

на памежных раёнах Беларусі і ў Прыбалтыцы. Культура прадстаўлена пераважна могільнікамі. Назва яе паходзіць ад могільніка каля сяла Фаціянова паблізу Яраславля. Фаціянаўская плямёны засялялі практична ўсю лясную частку сучаснай Расіі [2, с. 208].

Адкрыты пераважна грунтовыя могільнікі. У многіх з іх даследаваны зрубы. Памерлых клалі на бок ці спіну ў скучаным стане. Асноўны інвен-

Насельніцтва зайліліся па старальнай аседлай жывёлагадоўляй.

Да кола культур шнуравой керамікі адносяць *фаціянаўскую, тыныецкую, сосніцкую і інш.*).

У пачатку II тыс. да н. ч. фарміруеца *фаціянаўская культура*, якая ўваходзіла ў кола першых індаеўрапейскіх культур Усходняй Еўропы. Арэал ахоплівае басейн рэк Ака і Верхній Волгі, падобныя помнікі адкрыты на

тар – каменны, але знайдзены таксма і металічныя коп’і, нажы, сякеры, шылы і ўпрыгожванні. Асноўным заняткам насельніцтва з’яўлялася стэпавая жывёлагадоўля [2, с. 209].

Уплывовай індаеўрапейскай культуры лясной зоны Усходняй Еўропы была *сярэднедняпроўская*. Арэал культуры шырокі: Верхніе і Сярэдніе Падняпроўе. Існавала культура ў другой палове III – сярэдзіне II тыс. да н. ч. Асноўны занятак насельніцтва – земляробства і жывёлагадоўля. Паселішчы размяшчаліся на пясчаных дзюнах, узвышэннях поймы, на краях тэррас каля вады. Знайдзены наземныя жытлы слупавой канструкцыі і паўзямлянкі. Унутры знаходзіліся вогнішчы адкрытага тыпу. Пахавальны абрад – трупапакладанне ў скрученым становішчы на баку з падсыпкай попелу і вохры. Выраблялі багата арнаментаваны керамічны посуд [4, с. 600].

Культурай развітога бронзавага веку з’яўляецца *тшынецкая культура*. Тшынецкая культура была распаўсюджана ў сярэдній паласе Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы, ад Варты на захадзе і Дняпра на ўсходзе. Названа па могільніку Тшынэце (Польшча). Людзі жылі на неўмацаваных пасяленнях, будавалі паўзямлянкавыя жытлы і невялікія наземныя пабудовы слупавой канструкцыі. Могільнікі двух відаў – курганныя і бескурганныя. Пераважаюць скрученныя трупапакладанні. Трупаспалені з’яўляюцца напрыканцы бронзавага веку і не выцясняюць трупапакладанні. Асновай гаспадаркі плямёнаў былі земляробства і жывёлагадоўля. Культура існавала з 1450 да 1100 гг. да н. ч. У далейшым на частцы займанай ёй тэрыторыі развіваецца лужыцкая культура [9, с. 63].

Сосніцкая культура (1,5 – 1 тыс. да н. ч.), распаўсюджаная ў басейнах Дзясны, Верхняга Дняпра і на Ніжній Прывіці, з’яўляецца лакальным варыянтам тшынецкай культуры. Насельніцтва пераважна займалася земляробствам і жывёлагадоўляй, апрацоўкай медзі і бронзы, жыло на паселішчах, размешчаных на пясчаных поймах, узвышшах, краях тэррас і мысах. Жытлы – наземныя і паўзямлянкі слупавой канструкцыі, з 1 – 2 памяшканнямі (жылым і гаспадарчым), двусхільным дахам, адкрытым вогнішчам. Пахавальны абрад – трупаспаленне на грунтавых могільніках, радзей – трупапакладанне на баку ў скрученым стане ў курганах і грунтавых магілах. Нябожчыкаў, рэшткі спалення і урны хавалі ў магільных ямах, перакрытых драўляным насцілам. Керамічны посуд багата арнаментаваны [3, с. 582].

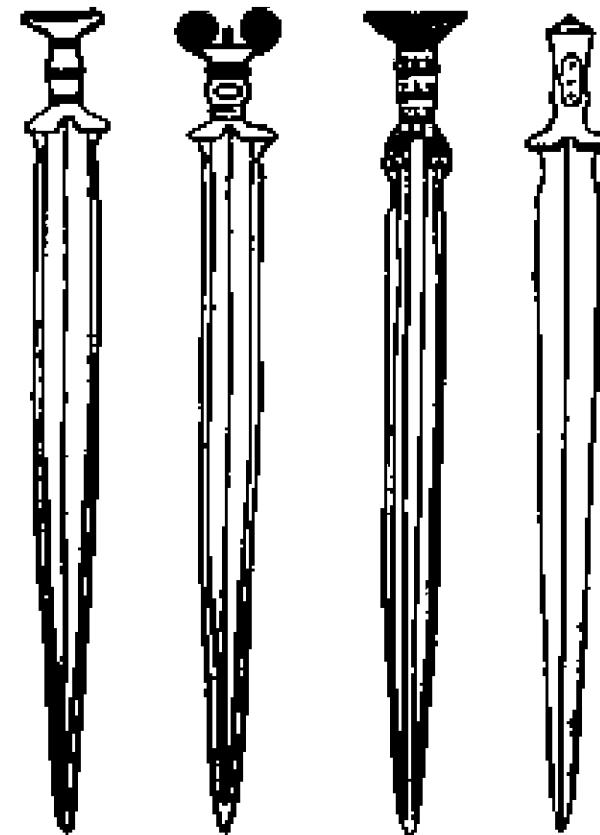
Пераход да позняга бронзавага веку супраджаўся шырокім распаўсюджваннем новага пахавальнага абраду – трупаспалення з захаваннем рэшткаў памерлага ў могільніках без курганнага насыпу, на так званих

“палях пахаванняў” ці “палях пахавальных урнаў”. Важнейшая группа помнікаў гэтай культуры носіць назvu *лужыцкай культуры* (XIII – VIII стст. да н. ч. – IV ст. да н. ч.) [9, с. 64, 342]. Арэал яе распаўсюджання – з захаду да ўсходу – ад Лейпцига да басейна Прыпяці, з поўначы на поўдзень – ад Балтыйскага мора да Чэхіі, Маравіі і Славакіі. У адрозненні ад папярэдніх культур курганных пахаванняў, новае насельніцтва было пераважна земляробчым. Жывёлагадоўля мела дапаможную ролю. Адкрыта шмат пасяленняў і могільнікаў. Гэта сведчыць не толькі аб росце насельніцтва, але і аб яго аселасці. Менавіта за час існавання культур “палёў пахаванняў” шматлікія абшары лясной зоны Еўропы пераўтварыліся ў ворныя палі. Зямля паўсюль апрацоўвалася плугам, коні сталі адыгрываць гаспадарчае значэнне. Да ранейшых злакаў дадаліся авёс і жыта [9, с. 64].

Лужыцкая культура бедная на метал, яго амаль не знайдзена ў пахаваннях. Аднак у пахаваннях знайдзена вялікая колькасць керамічнага начыння, часам цэлыя серыі гаршкоў [9, с. 64].

Культавая павозка-кацёл X ст. да н. ч.,
вышыня павозкі 35,5 см.

Мячы бронзавага веку

Палі пахаванняў часам налічваюць вялікую колькасць магіл. Так, могільнік Ляска (Польшча) складаўся з 1800 пахаванняў; у чэшска-мараўскіх

помніках раскапана да 200 – 300 пахаванняў. Трупаспаленні рабіліся на аддалені. Сабраныя рэшткі і попел памяшчалі ў урны ці праста ў ямы, а вакол усталёўвалі іншае начынне. Часам урны прыкрывалі камянімі. Сустракаюцца і пахаванні ў курганах, прычым апошнія выкарыстоўваліся для племяннай знаці.

Адметнасцю культуры з'яўляецца заходжанне залатых скарбай. Сярод бронзовых упрыгожванняў сустракаюцца скроневыя колцы, бранзалеты, пярсцёнкі, каралі з бронзовых трубачак і шкляных пацерак, розныя зашпількі, фібулы. Прылады з бронзы прадстаўлены сякерамі з закраінамі, нажамі, сярпамі. Зброя прадстаўлена бронзовымі наканечнікамі стрэл, дзід і мячамі. У позні час знайдзены цяснёныя з бронзы рэчы, начынне і арнаментаваныя гузікі [9, с. 67].

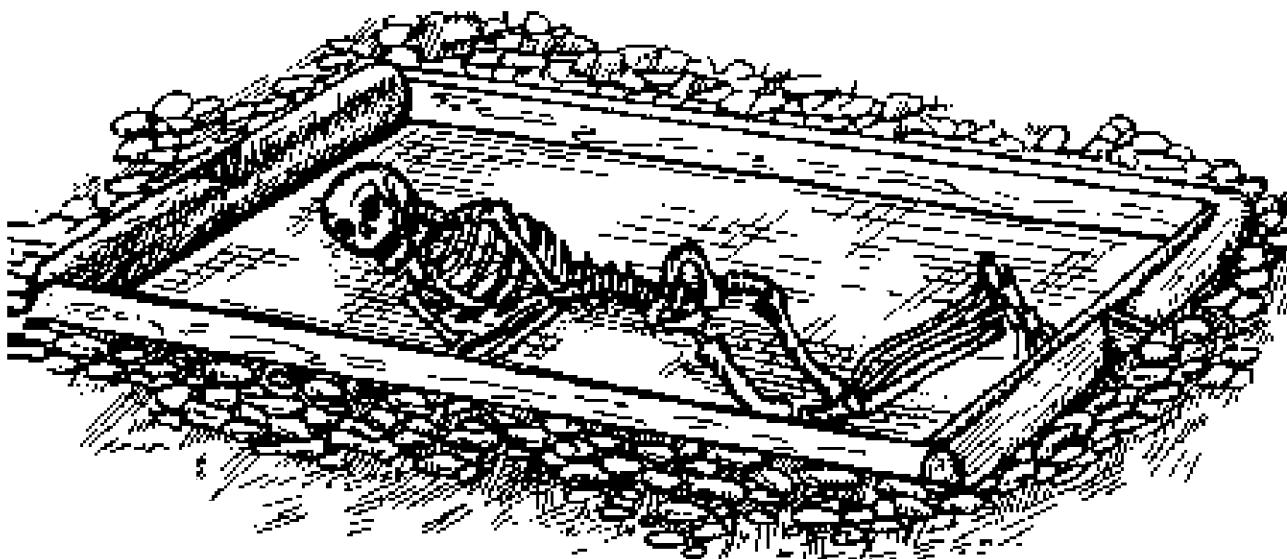
Найбольш даследаваным пасяленнем лужыцкай культуры з'яўляецца Біскупінскае гарадзішча (90 км на паўночны-захад ад Познані). Яно ўмацавана магутнай сцяной з драўляных канструкцый, якія былі запоўнены зямлём і пяском. Даўжыня ўмацавання 463 м, плошча пасялення 20 тыс. кв. м. Да варот праз тарфянік вёў мост даўжынёй 120 м. На гарадзішчы была адна акружная вуліца і 11 папярэчных, якія складаліся з дамоў (10×8 м). Кожны дом меў па два памяшканні, адно – з вогнішчам. Сцены зроблены з вертыкальных слупоў, у якіх мацаваліся гарызантальныя бэлькі. На пасяленні адкрыта звыш 100 дамоў. Гарадзішча з'яўлялася племянным цэнтрам, на ім пражывала каля 1000 – 1200 чалавек [9, с. 346]. Сёння Біскупінскае гарадзішча з'яўляецца сусветна вядомым турыстычным цэнтрам, аднім з асяродкаў эксперыментальнай археалогіі жалезнага веку.

Этнічная прыналежнасць культуры выклікае працяглыя дыскусіі. Найбольш верагодна, што лужыцкая культура належыла да індаеўрапейскага насельніцтва, якое прыняло ўдзел у фарміраванні гістарычных славян, кельтаў, ілірыйцаў і іншых народаў [9, с. 346].

У позні перыяд культуры па ўсёй Цэнтральнай Еўропе з'яўляецца новая сімволіка культа сонца. Важнейшы яе элемент – выява птушак (пераважна вадаплаваючых) у спалучэнні з колам, кругам, павозкай. Вадаплаваючая птушка з'яўлялася сонечным сімвалам, яна звязвала нябесную і зямную сферы, таксама адлюстроўвала сімвал урадлівасці нароўні з кругамі, крыжамі, коламі, бычымі рогамі і інш. У познім перыядзе лужыцкай культуры існаваў звычай хаваць памерлых правадыроў у павозках, аздобленых выявамі птушак [9, с. 77].

На тэрыторыі Правабярэжнай Украіны, на захад ад Дняпра, гістарычнае развіццё плямён у II тыс. да н. ч. ішло іншым шляхам. Тут фарміраваўся позні перыяд *усатаўскай і гарадзецкай* (ад пас. Гарадок каля Жыто-

міра) культур. Гэтыя культуры захавалі рысы трыпольской энеалітычнай і адчулі ўдзейнне суседніх катакомбнай і зрубнай культур [2, с. 203].

Пахаванне зрубнай культуры

сярод якіх медныя сякеры, кінжалы трохвугольнай формы, шылы, колцы, разам з імі знайдзены каменныя шліфаваныя сякеры [2, с. 203].

Плямёны Правабярэжнай Украіны вялі земляробча-жывелагадоўчы лад жыцця. Пахавальныя збудаванні – курганы, у цэнтры якіх знаходзіліся багатыя пахаванні мужчын. Знайдзены шматлікія рэчы. Плямёны вялі разгалінаваны менавы гандаль, атрымлівалі сурму, метал, і розныя прадметы з такіх аддаленых раёнаў, як Балканы, Прыбалтыка, Малая Азія і выспы Крыт [2, с. 204].

На ўсход ад катакомбнай культуры (гл. ніжэй) склалася андронаўская культурна-гістарычная супольнасць. Яна ўтварылася на тэрыторыі Паўднёвага Зауралля і Заходняга Казахстана і да Енісея на ўсходзе ў II тыс. да н. ч. Андронаўская агульнасць – гэта некалькі тэрытарыяльна і храналагічна роднасных археалагічных культур на вялізной тэрыторыі ўсходніяя частцы стэпавага свету. Пахавальныя помнікі прадстаўлены пераважна каменнымі круглымі агароджамі, унутры якіх знайдзены грунтовыя ямы са скрынямі, зробленымі з вертыкальна пастаўленых каменных пліт. Зверху яны таксама перакрываліся каменнымі плітамі. У ямах пахаваны адзін-два памерлых, шкілеты пакладзены на левы бок, з сагнутымі нагамі. Асноўны інвентар – керамічны посуд. Знайдзена вялікая колькасць костак хатніх жывёл. Жывёлагадоўля мела асельскія характеристар [6, с. 163].

На тэрыторыі лясной паласы Ўсходняй Еўропы бронзавы век меў сваю спецыфіку. Аддаленасць ад старажытных цэнтраў металургіі была прычынай захавання тут на больш працяглы час каменных прылад працы, аднак апрацоўваліся яны лепш: шырока ўжывалася шліфаванне, свідраванне, пілаванне, апрацоўка крэменю струменістай рэтушшы. Вырабляліся крамянёвыя наканечнікі коп'яў, кінжалы, сярпы. Была наладжана мясцовая

На пасяленнях паслятрыпольскага часу раскапаны рэшткі зямлянак. Узрастает колькасць керамікі, аздобленай шнуравым арнаментам.

Павялічваецца колькасць металічных прадметаў,

вытворчасць бронзовых рэчаў з прывазнай сырэвіны (з сярэдзіны 2 тыс. да н. ч.). Побач з традыцыйным збіральніцтвам, паляваннем і рыбалоўствам з'явіліся земляробства і жывёлагадоўля. Усюды пашыраўся пласкадонны посуд (гаршкі, міскі, кубкі, друшлякі і інш.). Важней падзеяй стала распаўсюджванне ў лясной зоне першых індаеўрапейскіх культур [10, с. 97].

5.5. Культуры бронзавага веку Сярэдняй Азіі і Закаўказзя. У Сярэдняй Азіі і Закаўказзі працягвалі фарміравацца своеасаблівая культуры жывёлаводаў і земляробаў, найбольш яскравыя з якіх маюць назову *катакомбная і зрубная*.

Помнікі *катакомбнай культуры* (2 тыс. да н. ч.) адкрыты ад Дняпра да Сярэдняй Волгі, на тэрыторыі Крыма, а таксама каля Курска і Яльца. Асноўная колькасць захаваных помнікаў – гэта могільнікі. Памерлых хавалі не проста ў ґрунтовай яме, але ў асаблівых нішах – катакомбах, якія зроблены ў сценках магільных ям. Уваход у катакомбу з ямы завальваўся камянімі, дно ямы высцілалася вохрай, вапнай і чаротам. Шкілеты размешчаны ў скрученым стане, галавой на ўсход [2, с. 198].

Насельніцтва вяло аседлы лад жыцця. У паўднёвых раёнах жытлы прадстаўлялі сабой пабудовы, сплеценыя з чарота і абмазаныя звонку глінай. У паўночным арэале культуры адкрыты невялікія паўзямлянкі з драўляным дахам і вогнішчамі знутры. Інвентар катакомбнай культуры прадстаўлены бронзовымі, каменнымі і касцянымі вырабамі. Шмат знайдзена керамікі, яна разнастайная па форме і вельмі адрозніваецца ад прымітыўнага посуду папярэдняй старажытнай культуры [2, с. 199].

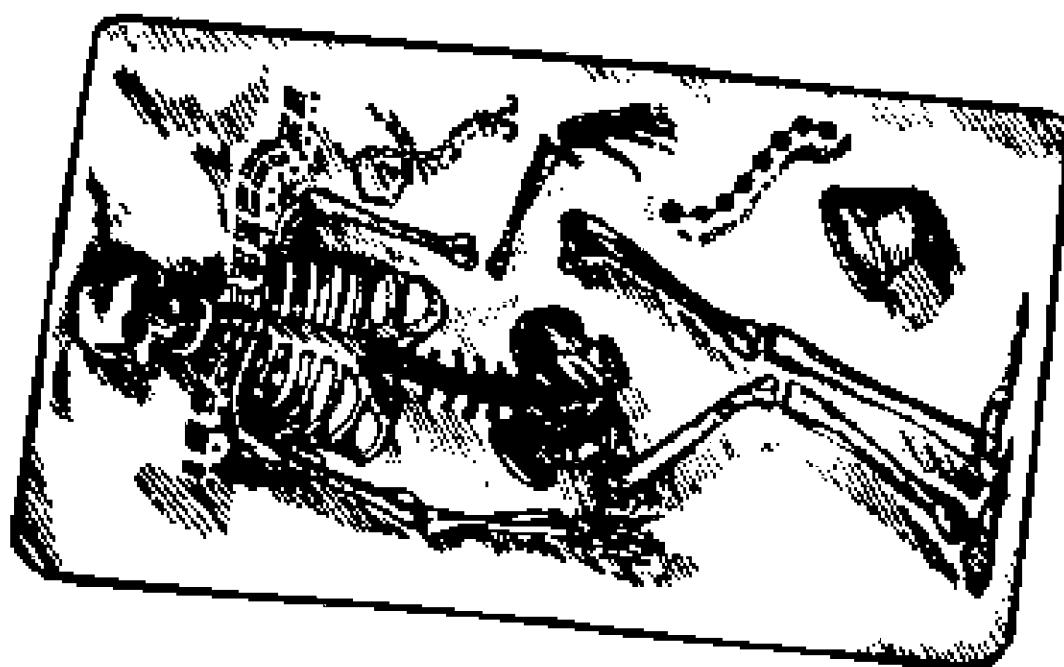
Галоўным заняткам плямёнаў катакомбнай культуры з'яўлялася земляробства, жывёлагадоўля таксама была даволі развітай. У пахаванне з нябожчыкам клалі забітых авечак, кароў, коз, свіні і коней [2, с. 200].

У сярэдзіне II тыс. да. н. ч. адбываецца значнае перамяшчэнне насельніцтва. Плямёны з Заволжжа прайшли на захад, да Сярэдняга Дона і Дняпра, часткова выцісніўшы катакомбнае насельніцтва на Паўночны Каўказ і ў лесастэпавыя раёны. У выніку асіміляцыі адбылося фарміраванне новай культурнай агульнасці – *зрубнай культуры* (існавала ў другой палове II тыс. да н. ч.). Гэтая культура сформавана на вялікай прасторы ад Дняпра на захадзе да Урала на ўсходзе, ад берагоў Чорнага мора на поўдні да левабярэжжа Камы на поўначы [2, с. 200].

Назва культуры паходзіць ад спосабу будоўлі пахаванняў. Ямы створаны для пахавання нябожчыкаў і размешчаны пад насыпам курганаў, умацаваных драўляным зрубам, зверху перакрытым бярвеннямі. У некаторых курганах былі зроблены даволі складаныя збудаванні: бярвеннямі абкладаўся насып кургана, альбо над цэнтральным пахаваннем узводзіўся

двусхільны дах. Курганы будаваліся для пахавання прадстаўнікоў вялікіх патрыярхальных сем'яў, памерлых хавалі ў скурчаным стане [2, с. 201]. Сярод предметаў ў пахаваннях пераважае керамічны посуд, менш знайдзена бронзавых і каменных вырабаў.

Земляробства і жывёлагадоўля практычна цалкам выцясняюць паляванне, у насельніцтва зрубнай культуры была вельмі развіта бронзаліцейная справа. Асноўным тыпам пабудоў з'яўляліся зрубныя паўзямлянкі. Некаторыя паўзямлянкі мелі плошчу 200 – 300 кв. м і глыбінёй каля 1,5 м. На пасяленні жылі некалькі патрыярхальных сем'яў, аб'яднаных у род. Патрыярхальная сям'я валодала асабістай уласнасцю. У асобных курганах былі пахаваны племянныя правадыры [2, с. 202 – 203; 6, с. 170].

Пахаванне абашаўскай культуры

даеца з керамічнага посуду, медных упрыгожванняў, нажоў, скрэблau, рыбалоўных кручкоў. Знайдзены і косткі хатнай жывёлы [2, с. 209].

Асаблівасцю культуры з'яўляецца багата аздоблены жаночы касцюм. Насельніцтва ведала шматлікія бронзавыя вырабы (сякеры, нажы, упрыгожванні, у тым ліку бранзалеты і пярсцёнкі, разнастайныя дэталі галаўнога ўбору) [2, с. 209].

5.6. Мастацтва бронзавага веку. Мастацтва эпохі бронзы вельмі разнастайнае. Вылучаюцца два храналагічных пласты: мастацтва энеаліту і ранній бронзы і мастацтва развітай і позняй бронзы. Мастацтва бронзавага веку было цесна звязана з рэлігійнымі ўяўленнямі насельніцтва. Характэрнай асаблівасцю мастацтва з'яўляецца яго касмалагічнасць, накіраванасць на працэс пазнання працэсаў будоўлі свету, крыніцы жыцця, ролі сонца і месца чалавека ў свеце. Уяўленні людзей былі адлюстраваны ў міфалагічнай форме. Адбывалася персаніфікацыя жывёльнай і антропаморфнай істоты, сонечнага бажаства, саларнай сімволікі, магічных сімвалах (круг,

У шырокай лесастэпавай зоне Падоння, Па-волжа і Прыуралля ў другой палове II тыс. да н. ч. жылі плямёны *абашаўскай культурнай агульнасці*. Раскапаны пераважна могільнікі культуры. Памерлых хавалі ў авальных і круглых курганах, у магільных ямах. Дно ям высцілалі бяростай, а сценкі ўмацоўвалі дрэвам.

Пахавальны інвентар скла-

свастыка). Міфалагічныя ўласцівасці набыла таямнічасць кругазварота ў прыродзе, ідэя жыцця. Зерне набыло магічную ўласцівасць (таямніца пра-растання). Сакральны жывёлай з'яўляўся бык (крыніца ўрадлівасці). Атрымалі распаўсюджванне мегалітычныя збудаванні з простымі, рэалістычнымі і складанымі выявамі [6, с. 189].

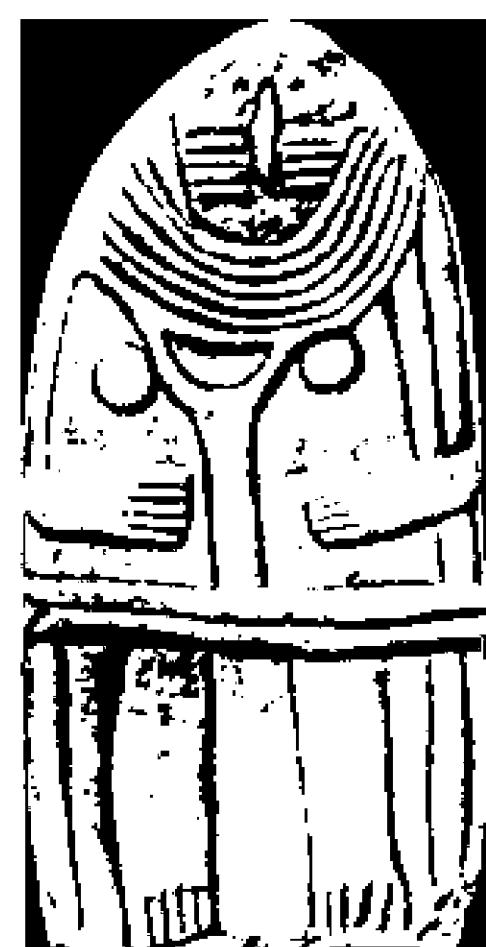
Мегалітычныя культуры дасягнулі найвышэйшага росквіту на тэрыторыі Еўропы ў эпоху энеаліту і асабліва ў бронзавым веку. Гэтыя культуры – яскравы феномен бронзавага века, адна з яго галоўных прыкмет. Прызначэнне мегалітычных збудаванняў не заўсёды вызначана. Напрыклад, алеі менгіраў у Брэтані (Карнак) налічваюць каля 3 тыс. Камянёў. Падчас раскопак каля менгіраў знаходзілі косткі жывёл, дробныя кавалкі начыння, вугальныя плямы. Па ўсёй верагоднасці, менгіры мелі культавае значэнне. У Францыі і на Пірэнэях менгіры прадстаўляюць сабой выявы частак чалавечага цела (галава, грудзі, руки). Сусветна вядомым кромлехам з'яўляецца Стонхендж (Англія) – стражытны храм, які, магчыма, звязаны з культам сонца і які сімвалізуе нябеснае кола. Некаторыя кромлехі прызначаліся для пахавання [8, с. 259 – 260].

Дальмены з'яўляліся калектыўнымі пахавальнямі для членаў абшчыны, радзей – індывидуальнымі пахавальнямі. Найбольш знамітая пахаванні даследаваны ў Гаўр Ініс і Морбіган (Францыя), Нью-Грэндж (Ірландыя). Дальмены шырока распаўсюджаны ў свеце, у Еўропе яны адкрыты ў Скандинавіі, Германіі, Галандыі, Францыі, Іспаніі, Партугаліі, Італіі, Вялікабрытаніі, Ірландыі, Шатландыі, Балгарыі [8, с. 261]. Верагодныя мегалітычныя помнікі адкрыты і на тэрыторыі Беларусі (Янава возера, Полацкі раён Віцебскай вобласці).

Шырока распаўсюджаны петрогліфы з выявамі сонечнага бажаства. Знойдзены шматлікія статуэткі з выявай фігурак жанчын. Магчыма, яны з'яўляліся часткай алтарных кампазіцый. У бронзавым веку былі шырока распаўсюджаны вырабы дробнай мастацкай пластыкі з бронзы – гэта фігуркі жывёл, каменныя і керамічныя фігуркі жывёл [6, с. 193].

Стонхендж. Агульны выгляд

Жаночае бажаство з Паўднёвой Францыі. III тыс. да н. ч.

антрапаморфныя фігуры,

Літаратура

1. Брей, У. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.
2. Гальперина, Г. А. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.
3. Ісаенка, У. Ф. Сосніцкая культура / У. Ф. Ісаенка, І. Г. Калечыц // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 582
4. Калечыц, А. Г. Сярэднедняпроўская культура / А. Г. Калечыц // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск: БелЭн, 1993. – С. 600.
5. Крывальцэвіч, М. Археалагічныя адкрыцьці съвету / М. Крывальцэвіч. – Мінск : Atheneum, 2000.
6. Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов – М. : Высш. шк., 1996.
7. Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.
8. Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 1: Каменный век / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1973.
9. Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 2: Бронзовый и железный века / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1974.
10. Чарняўскі, М. М. Бронзавы век / М. М. Чарняўскі, М. М. Крывальцэвіч // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 97.

Кантрольныя пытанні да тэмы 5

1. Назавіце асноўныя падыходы да вызначэння храналагічных мяжаў бронзавага веку.
2. Пералічыце асноўныя цэнтры па здабычу медных і алавяных руд бронзавага веку.
3. Дайце харектарыстыку першых вырабаў з металу і тэхналогій апрацоўкі. Што такое пальштаб і кельт?
4. У чым заключаецца спецыялізацыя сельскай гаспадаркі бронзавага веку?
5. Якія сродкі перамяшчэння з'явіліся ў бронзавм веку?
6. Якія змены адбыліся ў сацыяльнай арганізацыі плямёнаў бронзавага веку?

7. Растворы сутнасць энеаліту (халкаліту).
8. Дайце характеристыку проблемы паходжання індаеўрапейцаў і протагарадскіх цывілізацый Сярэдняй Азіі.
9. Вызначце асаблівасці культуры шнуравой керамікі (баявых сякер).
10. Дайце характеристыку старажытнай культуры.
11. Дайце характеристыку майкопскай культуры.
12. Дайце характеристыку трывольскай культуры.
13. Дайце характеристыку культуры лейкападобных кубкаў.
14. Дайце характеристыку культуры шарападобных амфар.
15. Дайце характеристыку тшынецкай і сосніцкай культур.
16. Дайце характеристыку культуры палёў паставанняў, лужыцкай культуры.
17. Вызначце асаблівасці забудовы Біскупінскага гарадзішча.
18. Вызначце асаблівасці сімволікі і светаўспрымання бронзавага веку.
19. Дайце характеристыку стэпавых культур: катакомбнай і зрубнай.
20. Дайце характеристыку андронаўскай культурна-гістарычнай супольнасці.
21. Ахарактарызуіце спецыфіку бронзавага веку лясной зоны Ўсходняй Еўропы (сярэднедняпроўская і фаццянаўскія культуры).
22. Зрабіце характеристыку абашаўскай культурнай агульнасці.
23. Вызначце своеасаблівыя рысы мастацтва бронзавага веку.
24. Дайце характеристыку мегалітычных культур Еўропы.

6. ЖАЛЕЗНЫ ВЕК I СЯРЭДНЕВЯКОЎЕ

- 6.1. Агульная характеристыка жалезнага веку.
- 6.2. Гальштат і латэн. Паморская і пшэвorskая культуры.
- 6.3. Культуры стэпаў Усходняй Еўропы.
- 6.4. Культуры балцкіх племён.
- 6.5. Культуры фіна-уграў.
- 6.6. Заходнегерапейскае сярэднявякоўе.
- 6.7. Славянскія культуры жалезнага веку і ранняга сярэдневякоўя.

6.1. Агульная характеристыка жалезнага веку. Нягледзячы на тое, што жалеза з'яўляецца самым распавяծуджаным металам у свеце, яно было позна засвоена чалавекам. Жалеза амаль не сустракаецца ў прыродзе ў чыстым выглядзе, яго цяжка апрацоўваць і да адкрыцця спосабу абвугліроджвання жалеза было занадта мяккім для вытворчасці прылад.

Жалеза метэарытнага паходжання знайдзена ў егіпецкіх пахаваннях пачатку IV тыс. да н. ч. Способ атрымання жалеза з руды быў адкрыты толькі ў II тыс. да н. ч. на Ўсходзе, верагодна, у Пярэдняй Азіі. Існуе гіпотэза, што сырдутны працэс быў упершыню выкарыстаны хетамі і стаў шырока распавяծуджаны з XV ст. да н. ч. [16, с. 130].

Уласна плаўленне жалеза, г. зн. атрыманне яго ў вадкім стане, заўсёды было для старажытных металургаў недасягальным, паколькі дзеля гэтага неабходна была высокая тэмпература (1528°C). Жалеза атрымоўвалі з дапамогай сырдутнага працэсу, які складаўся з аднаўлення жалезнай руды вугляродам пры тэмпературе $1110 - 1350^{\circ}\text{C}$ у спецыяльных печах з выдуваннем паветра кавальскімі мяхамі праз сопла. На дне печы ўтваралася крыца – кавалак порыстага жалеза вагой ад 1 да 8 кг. Крышу неаднаразова пракоўвалі молатам для ўшчыльнення і частковага выціскання шлака. Крычнае жалеза было мяккім, але яшчэ ў глыбокай старажытнасці адкрыты спосаб закалкі жалезных вырабаў ці іх цементацыі (абвугліроджвання). Лепшыя механічныя якасці жалеза, агульнадаступнасць жалезных руд і таннасць новага метала забяспечылі выцясненне ім бронзы, а таксама каменю, які заставаўся важным матэрыялам для вытворчасці прылад у бронзавым веку [16, с. 130].

Выкарыстанне жалеза выклікала тэхнічны пераварот. Жалезнай сякерай і рала з жалезнім лемехам дазволілі значна павялічыць плошчы апрацоўваемых земляў. Палепшыліся арашальнія і меліяратыўныя збудаванні. Паскорылася развіццё рамёстваў, асабліва кавальскага і збройнага. З'явіліся універсальныя прылады: нажніцы, шчыпцы, абцугі, пілы і напільнікі. Палепшыліся апрацоўка дрэва для домабудаўніцтва, вытворчасці сродкаў перамяшчэння (караблёў, калясніц і інш.). Усе рамеснікі – ад гарбароў да

рудакопаў – атрымалі больш якасныя прылады [16, с. 132]. Да пачатку новай эры з'явіліся ўсе асноўныя віды сучасных рамесных інструментаў і сельскіх ручных прылад, акрамя вінтоў і шарнірных нажніц. Будаваліся дарогі, паскорыўся абмен, распаўсюдзіўся асноўны плацёжны сродак – металічная манета. Наяўнасць магутных умацаваных пасяленняў – гарадзішчаў – стала адной з прыкмет жалезнага веку [16, с. 132].

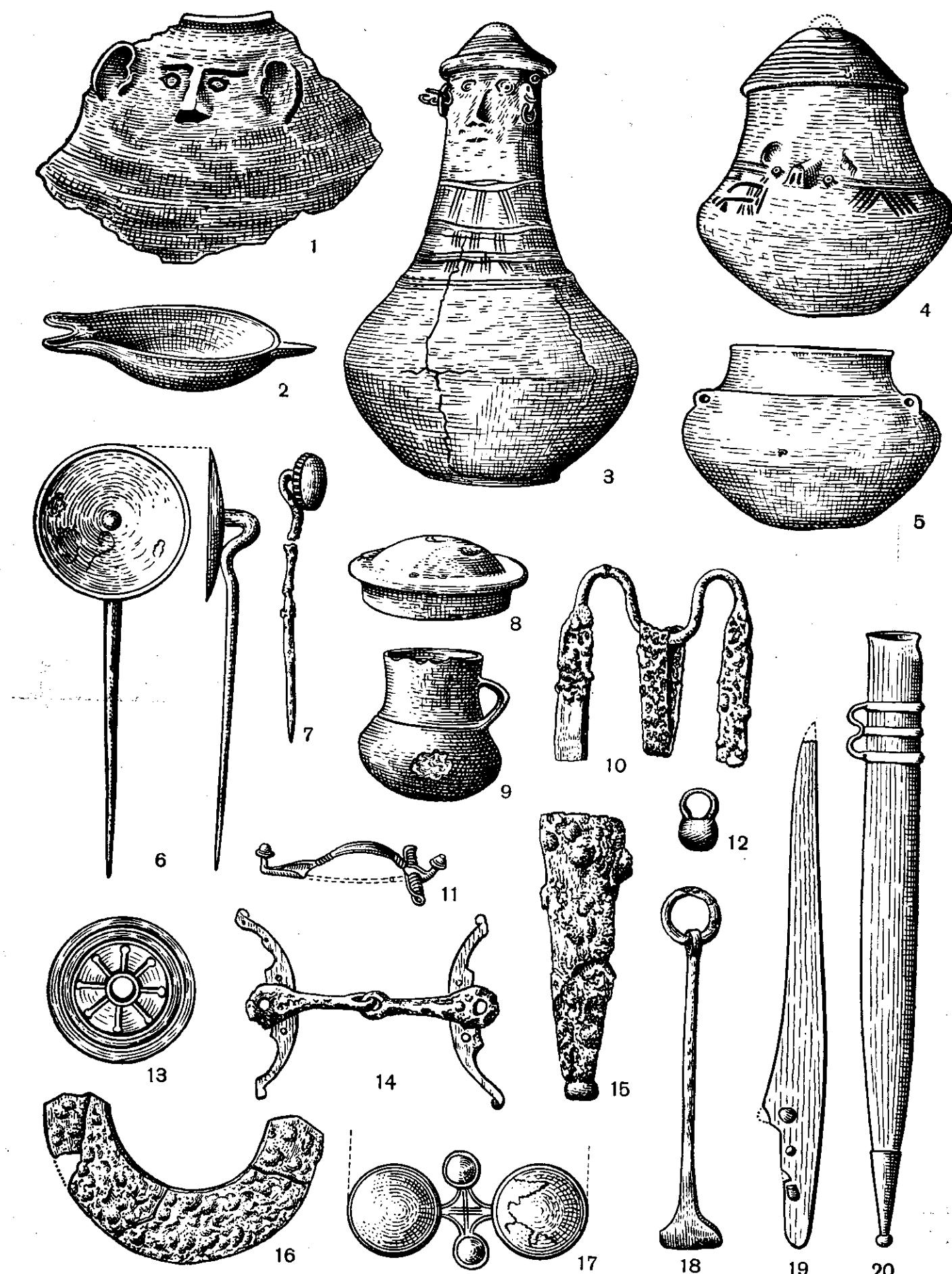
Жалеза атрымала распаўсюджванне ў Еўропе напрыканцы II тыс. да н. ч. Аднак мясцовая вытворчасць чорная металургія пачалася каля 1000 г. да н. ч. у Грэцыі і на Эгейскіх выспах. Грэчаскія каланісты распаўсюдзілі вытворчасць жалеза ў Італіі каля 800 г. да н. ч. Ва умеранай зоне Еўропы і ва Усходніх Альпах жалеза выраблялі з 640 г. да н. ч. Аднак першыя некалькі стагоддзяў жалезнага рэчы мелі абмежаванае значэнне ў эканоміцы еўрапейскіх племёнаў [16, с. 132].

6.2. Гальштат і латэн. Паморская і пшэворская культуры. Ранні жалезні век Захадній Еўропы падзяляецца на два перыяды: гальштат (1100 – 500 г. да н. ч.) і латэн (500 г. да н. ч. – пачатак н. ч.). У гэты час у Еўропе вядомы першыя народы: германцы – на поўначы, славяне і ілірыйцы – на ўсходзе, фракійцы – на паўднёвым-ўсходзе, італікі – на паўдні, кельты – у Захадній і Сярэдній Еўропе [16, с. 132].

Гальштат падзяляецца на чатыры перыяды – гальштат A, B, C і D і характарызуецца распаўсюджваннем прылад позняга бронзавага веку (бронзавыя мячы, прадметы раскошы). Перыяд A і B характарызуецца існаваннем культур палей пахаванняў познебронзавага веку. Пачынаюць будавацца гарадзішчы, памерлых нярэдка хавалі ў чатырохколавай павозцы ў доміку памерлых пад курганом. Жалеза з'яўляецца толькі ў трэцім перыядзе гальштата – гальштаце C (VII ст. да н. ч.). Перыяд D (VI ст. да н. ч.) атрымаў найбольшае пашырэнне [1, с. 56; 13, с. 32].

Культура латэн – гэта культура кельтаў, найвышэйшы росквіт якой адбываецца на заходзе Цэнтральнай Еўропы, ад Рэйнскай вобласці да Марны. Існавала пэўная сувязь са скіфскай культурай. Латэн каранямі ўзыходзіць да культуры гальштат. Найбольш позна культура захавалася ў Ірландыі, якая не была закранута рымскай акупацияй. Тут кельтскі стыль суіснуе з раннегрыгарыянскімі элементамі культуры [1, с. 134].

Адной з яскравейшых культур Захадній Еўропы была *паморская*. Яна ўтварылася на аснове лужыцкай у IV ст. да н. ч. і займае арэал Вялікапольшчы, часткі Сілезіі, на ўсходзе – Куявію, Хелмінскую зямлю і прылеглыя раёны Мазовіі. Галоўнае адрозненне паморскай культуры ад лужыцкай заключаецца ў пахавальным абрадзе і асаблівай кераміцы ў пахаваннях. Культура існавала да 100 г. да н. ч. [16, с. 347].

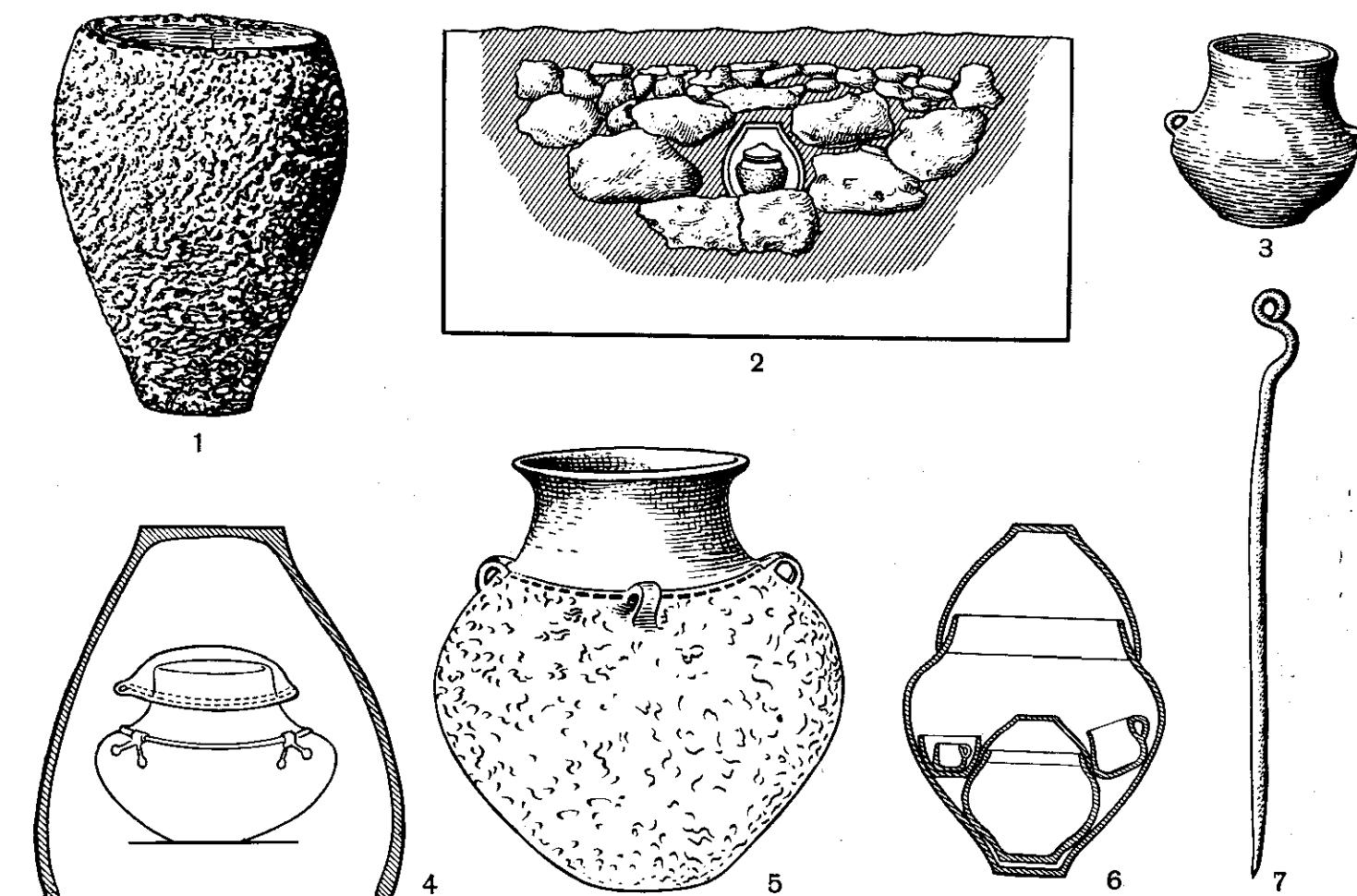

Рэчы паморской культуры

Пахавальны абрац – трупаспаленне на бескурганных могільніках, курганы вельмі рэдкія. Пахаванні зроблены ў каменных скрынях, складзеных з каменных пліт ці камянёў. Памеры скрынь ад 0,5 да 6 м у даўжыню і ад 0,5 да 1,5 м у шырыню. У адной скрыні знайдзены ад 2 да 30 пахавальных урн. У асобных урнах змешчаны рэшткі двух чалавек [16, с. 347].

Асаблівасць паморской культуры: г. зв. тваравыя урны, зробленыя спецыяльна для пахавання. Гэта адметнае начынне, якое мае грушападобную форму і натуралістычную ці схематычную выяву жаночага ці мужчынскага твару [16, с. 349].

Як магчымае адгалінаванне паморскай культуры вучоныя называюць культуру *падклёшавых пахаванняў* (V – IV стст. да н. ч.). Арэал гэтай культуры ў латэнскі час у цэлым супадае з паморскім, на асобных могільніках падклёшавыя пахаванні суседнічаюць з паморскімі, аднак у адрозненні ад паморскага, арэал падклёшавых пахаванняў пашыраецца да тэрыторыі Палесся і Валыні [16, с. 351].

Рэчы культуры падклёшавых пахаванняў і спосаб пахаванняў

Пасяленні паморскай культуры вывучаны слаба. Вядома, што людзі жылі на неўмацаваных пасяленнях у будынках слупавой канструкцыі. Этнічная прыналежнасць культуры не высветлена. Існуе меркаванне аб прыналежнасці носьбітаў культуры да германцаў, славян, кельтаў [16, с. 350].

У II – I ст. да н. ч. на поўдні Польшчы склалася *тиэворская культура*. Гэтая культура звязваецца з венедамі, згаданымі антычнымі аўтарамі (Пліній Старэйшы, Тацит, Пталемей). Магчыма, гэта былі славяне. Культура існавала да IV ст. н. э. [16, с. 353].

Даследаваны могільнікі культуры, зробленыя па абраду трупаспалення. Большаясць пахаванняў ямныя і бязурнавыя, частка пахаванняў – урнавыя, пасыпаныя рэшткамі пахавальнага вогнішча. Пахавальны інвентар спальваўся разам з памерлым. Жалезныя прадметы, не пашкоджаныя агнём, зламаныя ці сагнутыя перад памяшчэннем у магілу [16, с. 356].

Культуру харектарызуюць цесныя сувязі з Рымскай імперыяй, археолагамі знайдзена шмат рымскага імпарта. З'яўляюцца жалезныя мячы як

вядучая форма зброі. Высокага ўзроўню дасягнула вытворчасць і апрацоўка жалеза на мясцовых рудах. З'явіліся г. зв. “княжацкія” магілы, якія сведчаць аб накапленні багацця ў асобных прадстаўнікоў родавай арыстакратыі. У IV ст. н. э. у Закжуве раскапаны багатыя пахванні, якія налічваюць залатыя, срэбраныя рэчы, шкляны імпартаваны посуд і іншыя рэчы [16, с. 358].

Пасяленні вывучаны слаба. Жытлы прамавугольныя, слупавыя, невялікія па памерах, з сенямі. У Вулцы Ласецкай адкрыта пабудова памерам $8,5 \times 16,2$ м, яна выкарыстоўвалася як месца грамадскіх сходаў. Мяркуеца, што пшэвorskая культура адыгрывала значную ролю ў этнагенезе славян [16, с. 358].

6.3. Культуры стэпаў Усходняй Еўропы. У стэпавай зоне Усходняй Еўропы ў жалезным веку сформавалася скіфская этнічная агульнасць. Скіфская супольнасць склалася на аснове кімерыйскай культуры. Кімерыйцаў лічаць першым вядомым народам, які пражываў на тэрыторыі сучаснай Расіі. Кімерыйскія пасяленні існавалі яшчэ напрыканцы бронзавага века. Кімерыйцы згаданы ў Бібліі і “Адысеі” Гамера. Яны ажыццяўлялі ваенныя паходы на вялікай тэрыторыі: ад Закаўказзя да заходніх раёнаў Малой Азіі. Яны нападалі на моцныя дзяржавы Урарту і Асірыі [5, с. 220].

Кімерыйцы насялялі стэпы Паўночнага Прычарнамор'я. Іх культура была сформавана на аснове познезрубнай, кімерийцы размаўлялі на іранскіх мовах. У VII ст. да н. ч. кімерийцы былі заваяваны скіфамі.

Скіфскія плямёны падзяляюцца на дзве вялікія групы: царскія скіфы і стэпавыя скіфы. Царскія скіфы жылі на тэрыторыі стэпаў ад нізоўя Дунай да берагоў Дона і ў Паўночным Прыазоўі. Скіфаў іншых тэрыторый яны лічылі рабамі [5, с. 223].

Паходжанне скіфаў не выяснета. Герадот сведчыць, што скіфы былі выдалены са сваіх уладанняў масагетамі, яны перайшлі раку Аракс (Волга ці Амудар'я) і занялі пасяленні кімерийцаў. Магчыма, продкі скіфаў – гэта насельніцтва зрубнай культуры. Носьбіты гэтай культуры былі іранамоўнымі [5, с. 224].

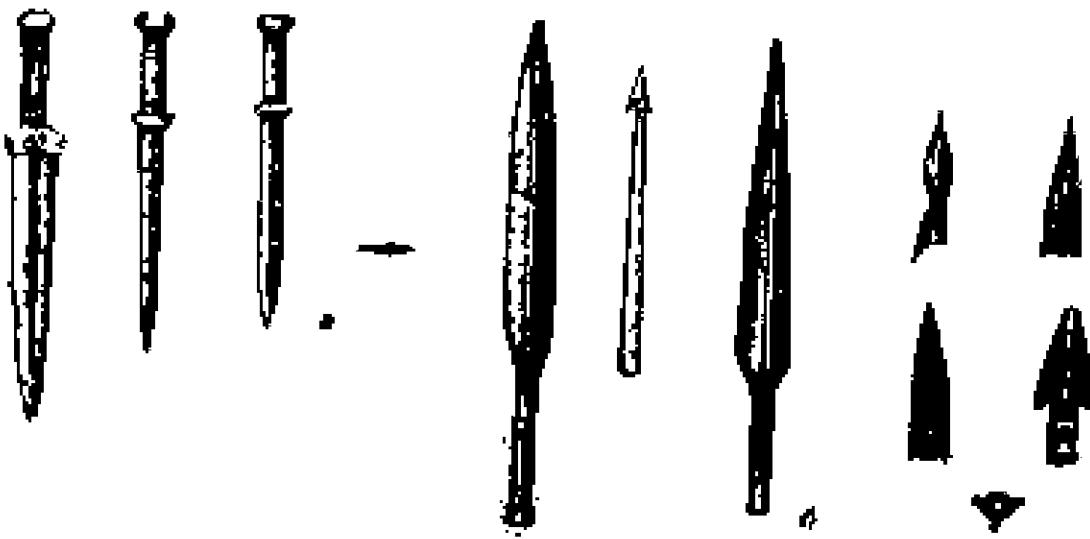
Скіфы былі качавым народам. Сваі дамы яны перавозілі на чатырохкалёсных кібітках. Такія павозкі знайдзены падчас раскопак. Напрыканцы V ст. да н. ч. у скіфаў сталі з'яўляцца ўмацаваныя пасяленні. Самае буйнае скіфскае пасяленне – Каменскае гарадзішча (нізоўі Дняпра, недалёка ад сучаснага Нікопаля). Плошча гарадзішча 1200 га. Пасяленне мела акропаль, дзе ў каменных дамах пражывала скіфская знаць. Звычайнія жыхары жылі ў наземных дамах і паўземлянках. Іншыя гарадзішчы раскапаны археолагамі ў дэльце Дона (Елізавецінскае), у Белазерскага лімана пад Херсанэсам, абодва датуюцца IV – III стст. да н. ч. [5, с. 224, 226].

Каменскае гардзішча было асноўным цэнтрам скіфскай металургіі. Адсюль металічныя рэчы траплялі ў іншыя раёны Скіфіі. Так сама высокага развіцця дасягнулі касцярэзная, ганчарная і шавецкая вытворчасць [5, с. 226].

Асноўным заняткам скіфаў была пастаральная жывёлагадоўля. Статкі складаліся з авечак, коней, кароў. Паводле Герадота, існавалі яшчэ такія групы скіфаў, як скіфы-аратыя і скіфы-земляробы. Сучасныя даследчыкі сцвярджаюць, што скіфы-аратыя – гэта на самой справе скіфы-жывёлаводы. У адрозненні ад царскіх скіфаў, жывелаводы сяліліся толькі ў стэпавай зоне. Археалагічных даных пакуль што недастаткова для высвялення мяжы пражывання скіфаў-аратых. Вучоныя мяркуюць, што гэтая катэгорыя насельніцтва не з'яўлялася ўласна скіфамі, яны захоўвалі архаічную культуру і былі падуладныя царскім скіфам [5, с. 227].

Росквіт культуры стэпавых скіфаў прыходзіцца на IV ст. да н. ч. Культура даследавана пераважна па курганных пахаваннях. Пад курганамі знаходзіліся катакомбы і магільныя ямы, куды клалі памерлага. Разам з памерлым у пахаванне клалі прадметы быту, зброю, розныя культавыя рэчы і ўпрыгожванні. Прылады працы ў пахаваннях рэдкія.

Пасля смерці знатнага скіфа разам з ім у пахаванне суправаджалі яго рабоў і слуг. У асобных пахаваннях будавалі спецыяльныя камеры для рэчаў і забітых коней. Тут жа змяшчалі і скіфскія павозкі. У раёне Дняпроўскім парогаў былі выяўлены найбольш буйныя і багатыя царскія пахаванні. У іх знайдзена шмат залатога посуду, зброя і ўпрыгожванні, у тым ліку з золата. Большая частка царскіх курганаў была разрабавана іншымі знатнымі скіфамі яшчэ ў пачатку I тыс. г. н. ч. Найбольшую вядомасць набылі

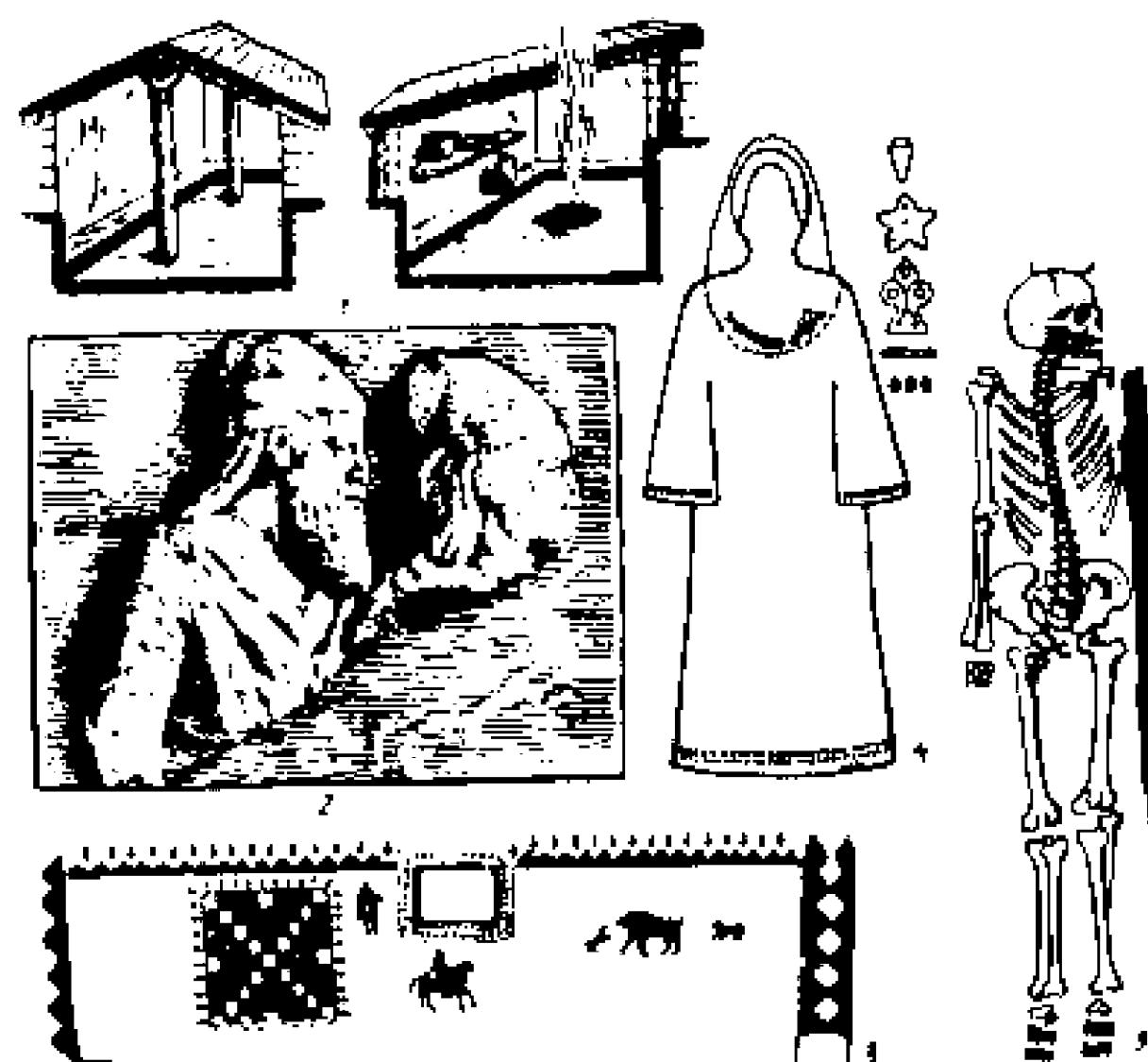
Жалезная зброя скіфаў

Скіфскія ўпрыгожванні з золата і срэбра, выкананыя ў звярыным стылі

раскапаныя археолагамі Мельгуноўскі (каля г. Кіраваград) і Чартамлыкскі курганы (каля г. Нікопаль), а таксама курган каля сяла Ілынцы пад Мелітопалем і курган Таўстая Магіла (каля г. Арджанікідзэ) [5, с. 229 – 230].

Скіфы валодалі асаблівай манерай выканання ўпрыгожванняў, называемых “звярыным стылем”. Гэты стыль меў шырокое распаўсюджванне: ад Кубані да Сібіры і ў кожным раёне меў свае спецыфічныя рысы. Фігуркі жывёл былі звязаны з адлюстраваннем нейкай звышнатуральной сілы. Папулярным сюжэтам скіфскіх майстроў з'яўляліся фігуркі аленяў [5, с. 233].

Рэканструкцыя жытлаў скіфаў позняга этапу (1), рэльеф з выявай скіфіскіх цароў Скілура і Палака (2), размалёўка склепа пахавання Неапала (3), рэканструкцыя касцюма знатнай скіфянкі (4), пахаванне сармацкага воіна (5)

У II ст. да н. ч. пасяленні скіфаў былі захоплены сарматамі. Скіфы адстаялі толькі невялікія раёны Паўночнага Прычарнамор’я, у тым ліку нізоўі Дняпра і Нікопаль. Археолагамі даследавана пасяленне Неапаль-на-Салгіры (недалёка ад Сімферопала). Гэтае гарадзішча стала новай сталіцай скіфаў. Неапаль меў вялікія вароты з двумя вартаўнічымі вежамі і каменныя сцены. Раскапаны пабудовы гараджан, якія нагадвалі элінскія будынкі. За зневінім перыметрам сцен раскапана пахаванне скіфскага цара, зроблене ў склепе. Сцены склепа былі размаляваны. Цар быў пахаваны разам з 71 слугой [5, с. 239].

Плямёны саўраматаў (позняя назва – сарматы) пражывалі на тэрыторыі Заволжскіх і Прыуральскіх стэпаў. Паходжанне саўраматаў, як і скіфаў, звязваюць са зрубнай культурна-гістарычнай супольнасцю, а таксама андронаўскай культурай. Саўрамацкі этап культуры ахоплівае VII – IV стст. да н. ч., сармацкі этап – III ст. да н. ч. – II ст. н. ч. [12, с. 220].

Асноўныя помнікі сармацкага перыяду – гэта пахаванні. Вядомы групы да сотні і больш насыпаў, усе з'яўляліся родавымі ўсыпальніцамі. У саўраматаў быў распаўсюджаны культ агню. Як і ў скіфаў, у саўраматаў шмат знайдзена зброі. Саўраматы вялі пастаральную гаспадарку, разводзілі пераважна авечак і коней [12, с. 220].

У III – II ст. да н. ч. адбываецца міграцыя сармацкіх плямёнаў у еўрапейскія стэпы. Пасля заваёвы скіфаў, у сарматаў з'явілася аседлае акружэнне [5, с. 317]. У II ст. н. ч. фарміруецца познесармацкая культура, якая існуе да IV ст. н. ч. У гэты час пэўная колькасць сарматаў-аланаў была вынішчана нашэсцем гунаў, другая частка была аб'яднана з гунамі і рухалася далёка на захад. Асобныя рысы сармацкай культуры працягвалі існаваць да VIII ст. у культурах еўразійскіх качэўнікаў [5, с. 326].

У III ст. н. ч. на тэрыторыі Ніжняга і Сярэдняга Падняпроўя, Паўднёвым Бузе і Днястры да Чорнага мора, з'яўляецца новая культура – чарняхоўская. Асноўныя помнікі культуры – вялікія пасяленні адкрытага тыпу, якія нагадваюць сучасныя сёлы, і могільнікі, у якіх разам з палямі пахаванняў сустракаюцца і трупапакладанні. Розныя пахавальныя абраады сведчаць пра змешаныя харектар чарняхоўскай культуры [12, с. 348].

Пасяленні не мелі абарончых сцен. Людзі жылі ў дамах-мазанках. У насельніцтва чарняхоўскай культуры існавала сацыяльная няроўнасць. Культуру харектарызуе шырокія гандлёвыя сувязі, высокі ўзровень развіцця рамёстваў. Насельніцтва займалася ворным земляробствам. Культура спыніла сваё існаванне ў IV ст. н. ч. Яе знікненне звязана з уварваннем ордаў гунаў у 375 г., якія разбілі саюз готаў і знішчылі пасяленні Сярэдняга Падняпроўя [12, с. 348].

6.4. Культуры балцкіх плямён. Вялізарныя лясныя ашшары Усходняй Еўропы ў жалезным веку насялялі балцкія плямёны. Яны ўтварылі вельмі ўстойлівую этна-культурную вобласць днепра-дзвінскай і штыхаванай керамікі культур, якая існавала больш чым тысячагодзін і займала большую частку тэрыторыі Беларусі (цэнтральныя і паўночныя раёны сучаснай тэрыторыі). Насельніцтва гэтых культур засвоіла мясцовую вытворчасць жалеза адносна позна – на рубяжы старой і новай эры. На поўдзень ад гэтых культур на тэрыторыі Беларускага Палесся і лесастэпавай зоне Падняпроўя пражывалі плямёны *мілаградской культуры*. Насельніцтва

мілаградской культуры чорную металургію асвоіла ў VIII ст. да н. ч. З гэтага моманту пачынае кропку адліку жалезны век Паўднёвай Беларусі.

Днепра-дзвінская культура існавала ў VIII ст. да н. ч. – IV – V стст. н. ч. у вярхоўях р. Вялікая, на тэрыторыі Беларускага Падзвіння і на Смаленшчыне (басейн Верхняга Дняпра). Асноўным тыпам паселішчаў былі ўмацаваныя гарадзішчы, якія размяшчаліся на ледавіковых астанцах-узгорках і на мысах надпоймавай тэррасы. Асноўнымі пабудовамі былі дамы слупавой канструкцыі, якія размяшчаліся пераважна па краі пляцоўкі. Час існавання культуры падзяляецца на трох храналагічных перыяды. У ранні перыяд (VIII – V стст. да н. ч.) насельніцтва будавала гарадзішчы на ўзвышанных месцах каля вады. Гарадзішчы былі слаба ўмацаваныя, па краі рабіліся драўляныя агароджы. Асноўным занятыкам насельніцтва была жывёлагадоўля [21, с. 227].

У сярэдні перыяд (IV – I стст. да н. ч.) павялічваюцца памеры гарадзішчаў, ускладняюцца абрончыя збудаванні. Падоўжаныя дамы слупавой канструкцыі, падзеленыя на асобныя памяшканні з каменнымі вогнішчамі пасярэдзіне, размяшчаліся па перыметры пляцовак. З'явіліся прывазныя жалезныя вырабы.

Позні перыяд (I – IV – V стст. н. ч.) характарызуецца складанай і дасканалай сістэмай кальцевых валоў з драўлянымі сценамі і рвоў вакол схілаў ніжэй пляцоўкі гарадзішча. Жытлы апошняга этапа – гэта невялікія наземныя чатырохвугольныя пабудовы слупавой канструкцыі з каменнымі вогнішчамі пасярэдзіне. Жалезныя прылады атрымалі шырокае распаўсюджанне. Вядучай галіной гаспадаркі стала ляднае земляробства і жывёлагадоўля, а таксама разнастайныя заняткі, звязаныя з апрацоўкай косці, каменю і дрэва, прадзеннем, ткацтвам, пляценнем [21, с. 227].

Культура штрыхаванай керамікі існавала на тэрыторыі Сярэдняй Беларусі і Ўсходняй Літвы з канца II тыс. да н. ч. па IV – V стст. н. ч. Сёння археолагі вылучаюць дзве культуры штрыхаванай керамікі: раннюю (канец II тыс. да н. ч. – канец I тыс. да н. ч.) і познюю (I – IV – V стст. н. ч.).

У I тысячагоддзі да н. ч. у культуры ранній штрыхаванай керамікі дамінавалі вырабы з косці і каменю. Чорная металургія ўносілася ў культуры зарадзілася не раней мяжы старой і новай эры. У гэты час існавалі выключна пагоркавыя гарадзішчы са слабай сістэмай драўляна-земляных умацаванняў. Домабудаўніцтва прадстаўлена наземнымі шматкамернымі ці аднакамернымі дамамі, якія ацяпляліся глінабітнымі, радзей каменнымі агнішчамі. Аснову гаспадарчай дзейнасці складала жывёлагадоўля з перавагай вырошчвання свінняў. Падсечнае земляробства было абмежавана. Грамадскі лад характарызуецца развітым патрыярхатам.

Культура позняй штрыхаванай керамікі датуецца I ст. да н. ч. і існувала да V ст. н. ч. Гарадзішчы ўмацоўваюцца некалькімі лініямі валоў. Побач з наземнымі дамамі слупавой канструкцыі з'яўляюцца дамы-паўзямянкі і наземныя дамы зрубнай канструкцыі. Касцяныя вырабы практычна цалкам замяняюца жалезнымі. На першы план выходзіць падсечнае земляробства. Галоўным становіщча вырошчванне буйной рагатай жывёлы. Актыўна развіваецца чорная металургія. Сацыяльны лад па-ранейшаму адпавядаў стадыі развітога патрыярхату [7, с. 118 – 119].

Класічным помнікам культуры штрыхаванай керамікі з'яўляецца гарадзішча Малышкі (Вілейскі раён). Гарадзішча з трох бакоў умацавана падковападобным валам. Выяўлены рэшткі шасці жытлаў, якія размяшчаліся ў два рады па трох жытлых ўздоўж стромкага берага р. Сэрвач. Жытлы мелі зрубную канструкцыю (памеры 14×8 м, $17,8 \times 8,2$ м), пазы паміж бярвёнаў абмазваліся глінай, сцены падтрымліваліся слупамі. Кожнае жытло мела чатыры жылыя памяшканні і двусхільны дах. Унутры кожнага памяшканні размяшчалася адкрытае авальнае ці круглае агнішча з пласта пяску, абкладзенага глінай. Гарадзішча існавала на познім этапе культуры штрыхаванай керамікі [15, с. 393 – 394].

Аб'ядноўвае абедзве культуры адна харектэрная асаблівасць: пахавальны абраад насељніцтва не вядомы. На сённяшні дзень археолагамі не адкрыты пахавальная помнікі гэтых культур, магчыма, у насељніцтва існаваў спецыфічны абраад, ад якога не засталося матэрыяльных сведчанняў.

На поўдзень ад этнакультурнай вобласці днепра-дзвінскай і штрыхаванай керамікі культур існавала *мілаградская культура* ранняга жалезнага веку (VII – III стст. да н. ч.). Арэал культуры ахоплівае басейн Дняпра ад сярэдняга цячэння Бярэзіны на поўначы да р. Рось на поўдні і ад Заходняга Буга на захадзе да р. Іпуць на ўсходзе (сучасныя Гомельская, Магілёўская вобласці і сумежныя тэрыторыі Украіны і Расіі). Існавалі два тыпы паселішчаў: умацаваныя гарадзішчы і адкрытыя селішчы. У Прыпяцкім Палесці гарадзішчы размяшчаліся пераважна ў забалочаных мясцінах, а таксама ў поймах рэк на невысокіх узвышшах і ўмацоўваліся валамі і равамі з усіх бакоў. Нярэдка гарадзішчы складаліся з двух пляцовак, аддзеленых адна ад адной валамі (Гарошкаў, Мілаград і інш.).

Асноўным тыпам жылля была зямлянка, наземныя альбо заглыбленыя ў зямлю жытлы плошчай 12 – 16 кв. м, разлічаныя на адну сям'ю. Жытлы мелі слупавую канструкцыю і выступ у адной са сцен, што з'яўляецца харектэрнай асаблівасцю мілаградскіх жытлаў. Пасярэдзіне размяшчаўся слуп – апора даху. Для гаспадарчых мэт выкарыстоўвалі пабудовы накшталт хлявоў і ям-паграбоў [6, с. 427].

Пахавальныя помнікі – курганныя і бескурганныя могільнікі. Курганныя пахаванні належылі да ранняга этапу культуры. Пахавальны абрац – трупапакладанне на гарызонце, часам на спецыяльнай падсыпцы ці ў драўляных скрынях, а таксама ў неглыбокіх ямах. У магілу клалі адзін-два гаршчкі, радзей, зброю і ўпрыгожванні. Пахавальны абрац грунтowych могільнікаў – трупаспаленне. Пахавальны інвентар больш бедны, складаўся з некалькіх кавалкаў гліняных пасудзін і зубоў свойскіх жывёл [6, с. 427].

Асноўнымі формамі гаспадаркі носьбітаў мілаградской культуры было земляробства і жывёлагадоўля. Паляванне і рыбалоўства мела дапаможныя характеристар. Былі развіты хатнія рамёствы: здабыча і апрацоўка жалеза, бранзаліцейная вытворчасць, прадзенне, ткацтва і інш. Апрацоўка чорных металаў была вядома ў насельніцтва мілаградской культуры з VIII ст. да. ч. Плямёны мілаградской культуры знаходзіліся на стадыі развітога першабытнаабшчыннага ладу, не выключана існаванне патрыярхальнага рабства. У рэлігійных уяўленнях культ сонца займаў цэнтральнае месца, існавалі культуры каня, каровы, мядзведзя, ваўка і інш. Этнічная прыналежнасць культуры не высветлена [6, с. 428]. Насельніцтва пражывала ў арэале балцкай гіраніміі, аднак асобныя вучоныя адносяць гэтую культуру да кола славянскіх старажытнасцяў.

Зарубінецкая культура з'яўляецца спадкаемцай традыцый насельніцтва мілаградской культуры. Плямёны зарубінецкай культуры жылі на тэрыторыі Сярэдняга і Верхняга Падняпроўя, Прыпяцкага Палесся ў II ст. да н. ч. – II ст. н. ч. Асноўны занятык насельніцтва – земляробства, жывёлагадоўля і паляванне, а таксама розныя хатнія рамёствы. Людзі выкарыстоўвалі гарадзішчы, пабудаваныя мілаградскім насельніцтвам, але пераважна жылі на неўмацаваных паселішчах. Будавалі наземныя дамы слупавой канструкцыі. Яны былі аднакамерныя, прамавугольныя альбо квадратныя ў плане, плошчай 10 – 24 кв. м. Унутры дома размяшчалася каменнае агнішча на гліняной пляцоўцы, пазней – глінабітная печ. На селішчах асноўным тыпам жытла была паўзямлянка, што дae падставы вучоным разглядаць гэты элемент як рысу славянской культуры. Разам з жытламі размяшчаліся ямы-склепы [17, с. 263].

Пахавальныя абрацы – трупаспаленне, зредку трупапакладанне. Могільнікі не маюць зневінных прыкмет. У Верхнім Падняпроўі выяўлены ямныя трупаспаленні і кенатафы, у Прыпяцкім Палесі – ямныя і урнавыя пахаванні са спальваннем і пахаваннем чарапоў. У магілах трапляюцца прылады працы, посуд, упрыгожванні [17, с. 263]. Насельніцтва падтрымлівала сувязь са скіфскімі, сармацкімі, кельцкімі плямёнамі, гарадамі Паўночнага Прычарнамор’я. Класічным помнікам гэтай культуры з'яўляецца гарадзішча, селішча і могільнік Чаплін Лоеўскага раёна.

На гарадзішчы (памеры 85×73 м) даследавана больш 20 жытлаў, на селішчы – слупавыя жылыя пабудовы, гаспадарчыя ямы. Пахавальны абрад могільніка – трупаспаленні ў круглых і прадаўгаватых ямах на глыбіні $0,3 - 0,5$ м. Знойдзена шмат керамічнага посуду, жалезных вырабаў, зброі, упрыгожванняў, у тым ліку 1164 грэчаскія шкляныя пацеркі, косці і зубы свойскай жывёлы. Насельніцтва займалася земляробствам і жывёлагадоўляй, а таксама хатнімі промысламі [18, с. 641].

З VI ст. у Еўропе пачынаецца эпоха ранняга Сярэдневякоўя. На тэрыторыі Беларусі ў гэты час адбываліся працэсы, якія маюць шмат падабенства з агульнаеўрапейскімі. У прыватнасці, ідзе разлажэнне першабытнаабшчыннага ладу, насельніцтва знаходзіцца на такім узроўні развіцця грамадскіх адносін, якія атрымаў назуву ваенай дэмакратыі. У гэты час, які можна назваць пераддзяржаўніцкім, на Беларусі пачынаюць фарміравацца саюзы племён, якія на пэўным этапе мелі адзінаначальнай кіраўніцтва. Яскравым прыкладам існавання такой супольнасці з'яўляюцца племёны культуры тыпу *Банцараўшчыны-Тушамля*.

Насельніцтва гэтай культуры ў VI – VIII стст. н. ч. насялялі тэрыторыі Верхняга Падняпроўя, Верхняга Панямоння, Верхняга і Сярэдняга Падзвіння. Асноўны занятак насельніцтва – земляробства, жывёлагадоўля; паляванне і рыбалоўства мелі дапаможныя харектар. Былі развіты здабыча і апрацоўка жалеза, бронзаліцейная вытворчасць. Ганчарства, апрацоўка дрэва і косці. Асноўны тып пасялення – селішчы, шмат селішчаў размяшчалася побач з умацаванымі гарадзішчамі-сховішчамі. Жытлы будавалі наземныя і паўземлянкавыя. Паўземлянкі былі пераважна зрубнай канструкцыі. Наземныя жытлы былі слупавой канструкцыі. Шматкамерная планіроўка асобных жытлаў сведчыць пра захаванне родавых адносін [14, с. 73].

Асноўай формай пахавальнага абраду насельніцтва была крэмацыя на бескурганных ці курганных могільніках. Крэмацыя адбывалася за межамі могільніка, пасля чаго ачышчаныя ад попелу косці змяшчаліся ў гліняныя урны, або ссыпаліся на дно магільных ям. Даследаваны доўгія курганы банцараўскай культуры, якія ўтрымлівалі да дзесяці пахаванняў. Пахавальны інвентар вельмі бедны і, часцей за ўсё, складаецца з цэлых альбо фрагментаваных пасудзін. Доўгія курганы выяўлены на правабярэжжы Беларускага Падзвіння [14, с. 73].

Большасць даследчыкаў лічаць, што банцараўская культура належыла балтам, у асяроддзе якіх з тэрыторыі пражскай культуры адбываецца інфільтрацыя невялікіх славянскіх калектываў.

6.5. Культуры фіна-уграў. Фіна-угорская археалогія абышырная па тэрыторыі і па колькасці археалагічных помнікаў. На ўсходзе фіна-угры

пражывалі на тэрыторыі Урала і Заходнай Сібіры, а таксама ў басейне Сярэдняй Волгі, Акі і Камы. Фарміраванне фіна-волжскай агульнасці адносіцца да ранняга жалезнага веку (дзякоўская і культура тэкстыльнай керамікі). Фіна-угорскі арэал падзяляецца на заходні (продкі ліваў, паўночных эстаў, ямі) і ўсходні (паўднёвыя эсты, водзь, карэла, весь, чудзь завалочская). У другой палове I тыс. н. ч. з'яўляюцца пахавальныя помнікі: пясчаныя курганы-сопкі з трупаспаленнем, якія звязаны са славяна-фінскім сімбіёзам (Іжорскае плато). Сопкі ўяўлялі сабой высокія крутабокія насыпы шмат' яруснай будовы. Гэта былі вялікія калектыўныя магільныя склепы, якія ўтрымлівалі дзесяткі пахаванняў, і, відавочна, належылі вялікай патрыярхальнай сям'і [20, с. 570]. На тэрыторыі Паўночнай Беларусі ўплыў матэрыяльнай культуры фіна-ўграў прасочваецца на некаторых гарадзішчах жалезнага веку (Буракова, Загорцы, Гарадоцкі раён; Мямлі, Аршанскі раён і інш.), а таксама курганных пахаваннях трэцяй чвэрці I тыс. да н. ч. (Баркі, Янкавічы, Расонскі раён і інш.) [22, с. 630].

6.6. Заходненароднае сярэдневякоўе. Заходненароднае сярэдневякоўе пачалося з занядобу антычнай культуры ў выніку варварскага нашэшчя V – VI стст. н. ч. Найбольш яскрава гэты працэс ілюструе праўленне дынастыі Меравінгаў у Францыі (486 – 751 гг.). У Еўропе пачаўся перыяд аграрызацыі, парушэння эканамічных, палітычных і культурных сувязяў, пераход да натуральнай гаспадаркі. Толькі ў некаторых рэгіёнах у VI ст. працягвалі будаваць двух-, трохпавярховыя дамы з плінфы (Італія, Паўднёвая Галія, Іспанія). Зямля апрацоўвалася двухполлем, якое паступова замянялася трохполлем. Толькі напрыканцы IX ст. паўсюдна распаўсюдзіліся плугі: малы лёгкі плуг, фактычна саха, для апрацоўкі камяністых і каранёвых глебаў, якія толькі разразаў зямлю на доўгія барозны, і цяжкі калёсны плуг з жалезным лемехам, які пры ворыве не толькі рэзаў, але і перагортаваў зямлю. Барана выкарыстоўвалася пераважна пры апрацоўцы агародаў. Баранаванне палёў рабілася пры дапамозе цяжкога драўлянага бервяна, якое цягнулі па ўзаранаму полю, такім чынам разбівалі кавалкі зямлі. У гаспадарцы выкарыстоўвалі таксама косы, сярпы, двузубыя вілы і граблі [2, с. 155].

У XI ст. у Заходнай Еўропе распаўсюдзіліся вадзяныя млыны, а ў XII ст. – ветракі. Да сярэдзіны XIV ст. жалеза атрымлівалі шляхам награвання змяшанай з палівам руды ў нізкашахтавых печах і горнах у т. зв. печах-домніцах. У XV ст. доменные печы, якія працавалі на драўляным вугалі, меліся ва ўсіх еўрапейскіх краінах. Зарадзілася чыгуналіцейная вытворчасць (адліўка званоў, гармат, ядраў). У рамесных майстэрнях выраблялі халодную і вогнястрэльную зброю. Сталі выкарыстоўвацца зварка,

коўка метала, загартоўка сталі. У XIII ст. была вынайдзены ручны калаўрот для прадзення, у XV ст. – механізаваны калаўрот [11, с. 133 – 134].

У горнай справе дамінавала Германія, якая давала прыкладна палову єўрапейскай здабычы металічных руд. У горадзе Гослары актыўна здабывалі серабро. Сарэбраныя копі вядомы былі і на тэрыторыі Чэхіі. Каля Зальцбурга сканцэнтравалася здабыча солі, якая вялася тут з бронзавага века. На тэрыторыі Славакіі засяродзілася здабыча золата, у Крэмніцы здабывалася золата і чаканіліся залатыя дукаты. Польшча спецыялізувалася на здабычы солі, Швецыя – жалезных і медных руд, Англія – волава, жалезнай руды, каменнага вугалю), Іспанія – жалеза, медзі, золата, срэбра, ртуці. Склаліся галоўныя цэнтры па вытворчасці зброі: Мілан, Кардова, Таледо, Золінген, Нюрнберг, Аўгсбург. Фландрыя з'яўлялася буйнейшым цэнтрам бронзавага ліцця, тут квітнела людвісарская справа і адліўка званоў. Самай значнай верфю па будаўніцтву караблёў з'яўляўся венецыянскі Арсенал. Ваўнаткацкая і суконная вытворчасць квітнела ў Англіі, Паўднёвай Германіі, Францыі, у Таскане (Фларэнцыя) і Фландрыі (Бругге). У XIV – XV стст. з'явілася шоўкаткацкая справа ў Фларэнцыі і Ліоне [11, с. 135].

З III тыс. да н. ч. людзі карысталіся сонечным гадзіннікам. Механічны вежавы гадзіннік упершыню з'явіўся ў Мілане ў 1335 г. У 1657 г. галандзец Хрысціян Гюйгенс (1629 – 1695) стварыў прататып сучасных маятніковых гадзіннікаў [19, с. 59].

Компас быў упершыню сканструйваны ў Кітаі каля 2 тыс. гадоў таму. У Сярэдневякоўі ён быў удасканалены і атрымаў шырокое распаўсюджванне. Магнітная стрэлка мацавалася на кавалку корка, які плаваў у вадзе, пасля каснструкцыя рабілася ўсё больш дасканалай і прыстасаванай да карабельнага хістання [19, с. 59]. Многія тэхнічныя вынаходніцтвы былі створаны ў Кітаі, але найбольшае распаўсюджданне атрымалі ў краінах Захаду. Так, папера была адкрыта Чай Лунем ў Кітаі ў II ст. У пачатку н. ч. там жа было зроблена рэчыва, якое па складу падобнае на порах. Да вынаходніцтва паперы асноўным матэрыялам для пісьма з'яўляўся пергамент. Дагэтуль кнігі ўяўляліся сабой папірусныя світкі. Пергамент – гэта асаблівым чынам апрацаваная цялячая ці авечая скура. Для вырабу адной Бібліі патрабавалася каля 300 авечых скур, а на перапіску кнігі – 2-3 гады. Напрыканцы XV ст. у Еўропе было надрукавана на паперы звыш 40 тыс. кніг [9, с. 522].

Першыя летапісы, дзе згадваецца порах, у Кітаі датуюцца XIII ст., а ў Еўропе – XIV ст. [19, с. 68]. У VII ст. адраджаецца ў паслялатэнскі час прымяненне ганчарнага круга, грэкі ў VI – VIII стст. рабілі катапульты, асадныя вежы і запальнае рэчыва (“грэчаскі агонь”). Ювелірныя вырабы

для знаці адрозніваліся раскошай і вытанчанасцю. У VI – VII стст. пачынаюць адраджацца рымскія дарогі па Рэйну і ў Англіі. У паўночнай частцы Еўропы ў гэты час дамінавала матыжнае земляробства і грубая ляпная кераміка. Аднак у VIII – IX стст. пачынаюць развівацца гарады, будуюцца каменныя масты, у будаўніцтве выкарыстоўваецца цэгla. Хутка развіваюцца кавальскае і зброевае рамёствы. Шпоры, падковы і страмёны з'яўляюцца шырока распаўсюджанымі, у VIII ст. фарміруецца рыцарскае войска, з'яўляецца цяжкі меч, кальчуга і цэльнаклёпаны металічны даспех. У X ст. з'явілася цвёрдае сядло з трывалым крапяжом [9, с. 518].

Імклівае развіццё навукі і тэхнікі прывяло да ўзнікнення ў XIV – XV стст. крывашыпных механізмаў, зубчатых перадач, свідравальных станкоў, колавага дамкрата, пад'ёмных кранаў, землярыйных машын і інш. У керамічнай вытворчасці адбылося вынаходніцтва тонкай керамікі – папярэдніцы фарфора (Карра, XV ст.) [9, с. 522].

У XII ст. агнястрэльная зброя была ўпершыню выкарыстана арабамі і ў XIV ст. яна распаўсюдзілася ў Еўропе. У пачатку XIV ст. пушкі масава былі выкарыстаны пры аблозе касцільцамі арабскага Гібралтара (1308 г.) [9, с. 523].

Каралінгская эпоха (751 – 843 гг.) знаменавала сабой пачатак г. зв. “каралінгскага адраджэння”, якое пачалося пры Карле Вялікім напрыканцы VIII – пачатку IX стст. і датычылася перш за ўсё духоўнай культуры. У IX ст. узрастает колькасць царкоўных кніг – кодэksаў, агульны лік якіх перавышае 7000. У X – першай палове XIII стст. назіраецца заняпад “каралінгскага адраджэння” падчас кіравання дынастыі Капетынгаў у Францыі (987 – 1328 гг.).

6.7. Славянскія культуры жалезнага веку і ранняга сярэдневякоўя. Славянскія народы побач з раманскімі і германскімі – адны з самых буйных этнічных утварэнняў Еўропы. Фарміраванне славянскай культуры прайшло праз некалькі этапаў. Праславянскі этап ахоплівае перыяд другой паловы II – I тыс. да н. ч. У той час у Еўропе існавала некалькі роднасных культур, якія мелі протаславянскія элементы (лужыцкая, тшыненецкая, пшэворская, зарубінецкая). Гэта ўласна яшчэ не былі славяне, але яны аказалі значны ўплыў на развіццё будучых этнічных супольнасцей германцаў, славян, балтаў і іншых народаў.

Другі этап – старажытнаславянскі. У першай палове I тыс. н. ч. Можна вылучыць археалагічную культуру старажытных славян (пражскую). Іх агульная культура ў эпоху Вялікага перасялення народаў паступова трансфармавалася ў культуры ўсходніх, заходніх і паўднёвых славян. Трэці перыяд ахоплівае час фарміравання ў славян дзяржаўных утварэнняў [12, с. 340 – 350].

Першая бяспрэчна славянская культура – *пражская*. Яна існавала ў V – VII стст. н. ч. Гэтая культура займала вялізны арэал Цэнтральнай і Усходняй Еўропы (тэрыторыі сучасных Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Аўстрыі, часткова Ўсходняй Германіі, Славеніі). Самы ранні этап гэтай культуры існаваў на тэрыторыі Беларускага Палесся ў IV ст. н. ч. (гарадзішча Петрыкаў-2 на ўскраіне г. Петрыкава на р. Прывязь, даследаванні беларускага археолага Валянціны Сяргееўны Вяргей) [3, с. 151, 158].

Людзі жылі ў паўзямлянках з печамі-каменкамі, складзенымі з камянёў і гліны, хавалі памерлых у бескурганных могільніках па абраду трупапаспалення. На познім этапе з'яўляюцца курганныя пахаванні. Асноўны археалагічны матэрыял – гэта керамічны посуд г. зв. пражскага тыпу. На тэрыторыі Паўднёвой Беларусі і Паўночна-Заходняй Украіны існаваў варыянт пражскай культуры – *карчакскі* (ад пасялення Корчак паблізу Жытоміра). У VII ст. на помніках тыпу Корчак з'яўляюцца невялікія круглыя ў плане гарадзішчы, умацаваныя невысокім валам (Хатомель, Бабка, Хільчыцы) [12, с. 350].

Плямёны культуры Корчак археолагі звязваюць з племянным саюзам дулебаў, з якога паходзяць гісторычна вядомыя валынняне, драўляне, дрыгавічы і паляніе [12, с. 350].

Напрыканцы VIII ст. на левабярэжжы Дняпра і ў міжрэччы сярэдняга цячэння Дняпра і Верхняга Дона склалася *раменска-боршаўская культура*. Помнік гэтай культуры – цалкам раскапанае Новатроіцкае гарадзішча (Сумская вобл. Украіны). Пасяленні былі размешчаны на высокіх мысах, умацаваны валам і рвом. Людзі жылі ў паўзямлянках з бярвеністымі сценамі. Унутры жытлаў былі ўсталяваны глінабітныя печы. Побач з жытлом знаходзіліся ямы для захоўвання зерня. Жыхары вырошчвалі пшаніцу, ячмень, жыта, проса. Земляробства было ворыўным: на пасяленні знайдзены плужныя нажы і лемехі. Хлеб убіралі жалезнымі сярпамі, зерне размалывалі ручнымі жорнамі. Насельніцтва гадавала кароў, коней і свінняў. Былі развіты гандлёвыя сувязі з Сярэдняй Азіяй і Балтыкай [12, с. 354].

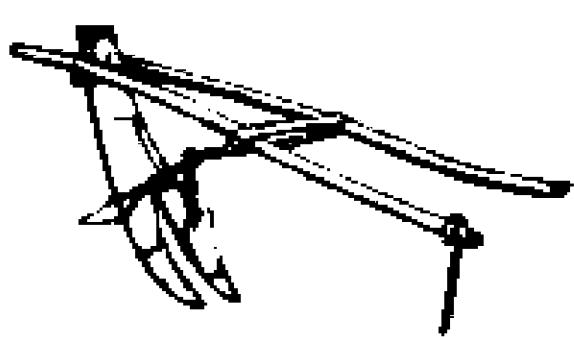
Асаблівасцю культуры з'яўляюцца, па-першае, наяўнасць умацаваных гарадзішчаў (на астатнія частцы славянскага арэала пасяленні былі неўмацаваныя); па-другое, раменскі керамічны посуд аздоблены па плечыку геаметрычны арнаментам у выглядзе грабенчатага штампа щі плеценай вяроўкі. Многія элементы раменска-боршаўскай культуры маюць прымыя аналогі ў культурах усходніх славян.

У VIII ст. на правабярэжжы Дняпра, на Жытоміршчыне, складваецца *лука-райкавецкая культура*, якая з'яўляецца пераемніцай пражскай. Для яе харектэрны неўмацаваныя пасяленні, якія размешчаны на невялікіх узвыш-

шах. Жытлы прадстаўлены паўзямлянкамі, унутры якіх знаходзіліся печы-каменкі [12, с. 355].

Хатомельская гарадзішча (каля в. Хатомель Столінскага раёна) мае памеры 40×30 м, было ўмацавана валам і ровам. З'яўляецца класічным помнікам культур тыпу Корчак і Лукі Райкавецкай і выкарыстоўваецца як эталон для датавання іншых археалагічных аб'ектаў. Гарадзішча не было заселена, з'яўлялася сховішчам, пазней – грамадскім цэнтрам, месцам сходаў. Каля гарадзішча размешчана селішча. На селішчы раскапаны прамавугольныя паўзямлянкі, плошчай 12 – 30 кв. м. Паўзямлянкі мелі земляную падлогу, сцены з двайнога плятня, абмазанага глінай. Абаграваліся дамы круглымі глінабітнымі печамі на драўляным каркасе, размешчаным у куце альбо каля сцяны. Некаторыя печы пабудаваны на месцы агнішчаў. У жытлах выяўлены гаспадарчыя ямы, слупавыя прыбудовы. Бескурганны могільнік знаходзіўся на адлегласці 200 м ад гарадзішча. Знойдзены перавернуты гліняны гаршчок з кальцыніраванымі касцямі, абкладзены камяніямі [4, с. 350].

Класічнымі пахавальнымі помнікамі ранніх славян культур тыпу Прага-Корчак і Лукі Райкавецкай з'яўляюцца паўсферачныя курганы з трупаспаленнем. Інвентар курганоў, як і пасяленняў, у цэлым даволі бедны на находкі. Крэмацыя адбывалася заўсёды па-за межамі пахаванняў.

Саха з перакладной паліцай

Напрыканцы IX – X стст. назіраецца

значны пералом развіцця вытворчых сіл і культуры ўсходніх славян. У гэты час узрастаете роля рамёстваў, адбываецца яго аддзяленне ад сельскай гаспадаркі, з'яўляецца маё масная няроўнасць. Аднак гэтыя працэсы развіваліся не аднолькава ў стэпавай і лесастэпавай зоне Ўсходняй Еўропы і лясной зоне. У Сярэднім

Падняпроўі ворыўнае земляробства было

вядома яшчэ ў I ст. н. ч., тады як падсечнае земляробства было асноўным у лясной зоне да VIII ст. Тут асноўнай земляробчай прыладай заставалася матыка. Саха з'яўляецца позна, прынцыповае адразенне сахі і плуга заключаецца ў тым, што саха рыхліць зямлю, а плуг падразае і перагортвае пласт [12, с. 355]. Славянскі плуг – гэта фактычна яшчэ рала з металічным наральнікам і чарэслам, якія падразалі верхні пласт зямлі (знойдзены на селішчах каля в. Хатомель, Столінскага і Дворыцкага слабада, Мінскага раёнаў). У X – XI стст. з'яўляюцца двухзубая драўляная саха з металічнымі сашнікамі. Сашнікі знойдзены падчас раскопак многіх беларускіх гарадоў [10, с. 274].

Такім чынам, працэс развіцця гаспадаркі і разбурэння першабытна-абшчынных адносін найбольш інтэнсіўна праходзіў на поўдні ўсходнеславянскіх земляў. У вынку гістарычнага развіцця карчакскіх, лука-райка-вецкіх і раменска-боршаўскіх племён сформіраваліся культуры ўсходніх славян [12, с. 355].

Паганскія вераванні славян адлюстроўваюць шырокі пласт традыцыйнай культуры. Паганства як пануючая форма светаўспрымання было шырока распаўсюджана на беларускіх землях да XI ст. у гарадах і да XII ст. у сельскай акрузе. Сутнасць паганскаага светаўспрымання фіксуецца з дапамогай этнографічных даных, а таксама археалагічных знаходак (рэшткаў капішчаў, падвесак-абярэгаў, каменных стодаў і інш.). Свяцілішча зарубінецкай культуры вядома па раскопках селішча Грудок (Бранская вобл.). Гэта круглая ў плане пабудова дыяметрам 5 м. У цэнтры свяцілішча быў глінабітны ахвярнік-агнішча. Каля яго стаялі трох драўляных стоды. У цэнтры канічнага даху шырокая дымавая адтуліна. Побач з круглай знайдзена другая пабудова, дзе быў посуд з магічнымі знакамі, прысвечанымі аграрнаму культу. На гарадзішчы-сховішчы Тушамля (Смаленская вобласць) у другой чвэрці I тыс. н. ч. мелася свяцілішча ў выглядзе круглай пляцоўкі дыяметрам 6 м, абкружанае слупамі. У цэнтры агароджы стаяў драўляны стод [8, с. 560].

Пашырэнне хрысціянства адбывалася паступова і вельмі марудна, што па археалагічным даным адпавядае стады распаўсюджвання курганоў з трупапакладаннем замест трупаспалення, а ў гарадах – з'яўленне ў культурных адкладах рэчаў хрысціянскага культа (крыжы-цельнікі, царкоўнае начынне, дэталі кніг і інш.). Спачатку гэта былі прывезныя з Візантыі і Кіеўскай зямлі рэчы, пасля з'яўляюцца творы мясцовых ювелірных школ.

У IX – XI стст. з'яўляюцца г. зв. дружынныя курганы на Смаленшчыне, Чарнігаўшчыне, каля Яраслаўля і Кіева. У гэтих язычніцкіх курганах пахаваныя не толькі дружыннікі – прадстаўнікі новага феадальнага класа, які пачынае фармавацца ў гэты час, але і гандляры. Курганныя могільнікі размешчаны на гадлёвых шляхах, у т. зв. волаках (пратокі паміж буйнымі рэкамі).

Найбольш вядомы Гнёздаўскі курганны могільнік каля Смаленска. Гнёздаўскі некропаль (налічваў не менш 3 тыс. насыпаў) уznік на р. Днепр на месцы волака, які злучаў рэкі Днепр і Леваць. Непадалёк знаходзілася Заходняя Дзвіна. У Гнёздаве існавала пасяленне на волаку, дзе жылі плотнікі, рамеснікі, земляробы і гандляры. Могільнік налічвае каля трох тысяч курганоў. Большасць курганоў невялікія, вышынёй каля 1 м. Адзін з

іх мае вышыню каля 10 м. Пад яго насыпам адкрыты рэшткі вогнішча, на якім быў спалены князь і некалькі жанчын. Побач у асобым кургане быў пахаваны конь. У 700 раскопаных гнёздаўскіх курганах быў зафіксаваны адзін і той жа абрад пахавання – трупаспаленне. Вялікая група курганоў не ўтрымлівала ніякіх рэчаў і слядоў пахавання. Яны насыпаліся у гонар памерлых далёка ад дома [12, с. 357].

Агульнымі рысамі славянской культуры з'яўляюцца: па-першае, наяўнасць адметнага тыпу жытла – паўзямлянак зрубнай канструкцыі з печамі-каменкамі; па-другое, звычай ўпрыгожваць галаву жанчыны скроневымі колцамі і шыйнымі грыўнямі разнастайных форм у залежнасці ад племяннай прыналежнасці; па-трэцяе, адметнай формы керамікі г. зв. пражскага тыпу (высокі гаршчок з усечана-канічным тулавам, злёгку звужаным горлам і кароткім венцам); па-чацвёртае, наяўнасць вызначанага асартыменту земляробчых прылад (сярпы, зернацёркі), у тым ліку славянскага плуга. Нарэшце, адметнасцю славянской культуры з'яўляецца вырошчванне жыта, якое называюць “славянскім хлебам”.

Развіццё заходнеславянской цывілізацыі ў VI – X стст. адбывалася на тэрыторыі ўсходнеўрапейскай раёніны, якая з поўначы была амежавана Балтыйскім морам, з поўдня мяжой былі Карпаты. Заходнімі суседзямі польскіх славян былі палаба-прыбалтыскія славяне, паўднёвымі – чэхі, маравы і славакі. У VI – X стст. польская група заходніх славян дасягнула адносна высокага ўзроўню развіцця вытворчых сіл. Асновай гаспадаркі з'яўлялася ворыўнае земляробства. У сярэдзіне X ст. у Польшчы ўжо было трохполле. Асноўная колькасць сельскага насельніцтва жыла на селішчах. Гроды – добра ўмацаваныя пасяленні – з'яўляліся гарадзішчамі-сховішчамі. Гроды былі ваенна-адміністратyўнымі пунктамі і цэнтрамі рэлігійнага культа. Па меры ўсталявання феадальных адносін, гроды пераўтвараліся ў замкі князёў і знаці, а таксама моцныя рамесныя і гандлёвыя цэнтры. Вакол іх узікалі пасады з гандлёва-рамесным насельніцтвам. Такімі цэнтрамі ў X – XI стст. былі Познань, Гнезна, Вроцлаў, Кракаў, Гданьск, Калабжэг [2, с. 236]. У палабскіх славян першымі гарадамі сталі Бранібор, Рэтра, Мікелін (Макленбург).

Вядомым рэлігійным цэнтрам балтыйскіх славян была Аркона. Аркона (Arkona) – гэта горад і рэлігійны цэнтр балтыйскіх славян X – XI стст. на в. Руген (Германія). Быў разбураны датчанамі ў 1169 годзе. Тут даследаваны рэшткі свяцілішча бoga Святавіда, грамадскія і жылыя пабудовы. Насельніцтва займалася марскім гандлем. Горад быў добра вядомы датскуму сярэдневяковаму аўтару Саксону Граматыку (“Gesta Danorum”). Святавід пачытаўся як бог вайны, рог Святавіда садзейнічаў урадлівасці. Аркон-

скі храм з'яўляўся галоўным рэлігійным цэнтрам славянскага Памор'я да часоў анексіі земляў люцічаў і абарытаў Германіяй.

Ручны ганчарны круг быў вядомы польскім славянам у VII ст. У X ст. ў некаторых паўднёвых абласцях атрымаў распаўсюджванне нажны ганчарны круг (для параўнання: на тэрыторыі Беларусі аналагічныя прылады з'явіліся адпаведна напрыканцы X ст. і ў XV ст.). Шырока развівалася прадзенне, ткацтва, плотніцтва, кавальскае рамяство, збройніцтва і іншыя рамёствы. Ювелірныя вырабы зроблены галоўным чынам са срэбра і ўпрыгожваліся філігранню і зернью. Гэтыя рамёствы развіваліся пад уплывам усходнеславянскага рамяства [2, с. 236].

Продкі чэхаў былі аседлымі земляробамі яшчэ да пачатку н. ч. У VI ст. на тэрыторыі Чэхіі вырошчваліся ўсе віды хлебных культур, асабліва проса, ячмень і пшаніца. Разводзілася хатняя жывёла. У старажытнамараўскіх пахаваннях VI – VII стст. шырока прадстаўлены сохі, сярпы, матыкі і інш. Здабыча жалезнай руды рэзка павялічылася ў эпоху станаўлення дзяржаўных цэнтраў. Шмат печаў для плаўлення руды знайдзена на тэрыторыі Маравіі. Воіны Чэха-Маравіі спецыялізіваліся на аблозе гарадоў і карысталіся пікамі, шчытамі, стрэламі, сякерамі і мячамі, у тым ліку і двухбаковастрымі мясцовай вытворчасці. У VI – X стст. з'яўляецца ганчарны круг. Буйнейшым горадам Чэхіі X ст. была Прага, якая па сведчанню Ібрахіма ібн Якуба “была адбудавана з каменю і вапны”; у Празе квітнелі шматлікія рамёствы [2, с. 233].

У выніку барацьбы з Усходнім Рымскім імперыямі славяне да VII ст. засялілі вялікую частку Балканскага паўвострава і значныя землі на поўнач ад ніжняга цячэння Дуная. Земляробства з'яўлялася асноўнай формай гаспадаркі, паступова усё больше значэнне атрымала садаводства і вінаградарства, а на поўдні – развядзенне аліўковых дрэў. Жывёлагадоўля пераважала ў горных раёнах паўднёваславянскага арэала (Боснія, Старая Сербія, поўнач Македоніі). Найбольш развітымі рамёствамі былі: гарбарнае, ганчарнае і інш. Гаспадарка вялася вялікімі патрыярхальнымі сем'ямі (задругамі) ці індывідуальнымі сем'ямі. Некалькі сем'яў, якія пражывалі ў адной весі, утваралі сельскую (тэрытарыяльную) абшчыну. Узаемаадносіны ў такой абшчыне складваліся не на кроўна-роднаснай аснове, а па гаспадарчаму прынцыпу [2, с. 224].

Працэс утварэння дзяржавы ў паўднёвых славян адбываўся напрыканцы VI – пачатку VII стст. У гэты час племянныя правадыры – жупаны – пераўтвараліся ў князёў, прадстаўнікоў земляробчай улады. Першымі гарадамі Балгарыі сталі Ахрыд, Малая Прэслава, Скопле, Варна і інш. [2, с. 228].

Літаратура

1. Брей, У. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.
2. Всемирная история. В 10 томах / гл. ред. Е.М. Жуков. Т. 3. – М. : Государственное издание политической литературы, 1957.
3. Вяргей, В. Раннеславянскае паселішча Петрыкаў-2 на р. Прыпяць / В. Вяргей, В. Трымер // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2003. – № 18. – С. 151 – 187.
4. Вяргей, В. С. Хатомель / В. С. Вяргей // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 632 – 633.
5. Гальперина, Г. А. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.
6. Егарэйчанка, А. А. Мілаградская культура / А. А. Егарэйчанка // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 427 – 428.
7. Егорейченко, А. А. Культуры штрихованной керамики / А. А. Егорейченко. – Минск : БГУ, 2006. – 207 с.: ил.
8. Зайкоўскі, Э.М. Свяцілішчы / Э. М. Зайкоўскі, Л. У. Дучыц, Э. А. Ляўко // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 560 – 561.
9. История средних веков: В 2 т. Учебник / под ред. С. П. Карпова. – Т. 1. – 2-е изд. – М. : Изд-во МГУ; ИНФРА-М, 2001.
- 10.Ісаенка, У.Ф. Земляробства / У. Ф. Ісаенка, Т. М. Каробушкіна // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 274 – 275.
- 11.Максаковский, В. П. Историческая география мира: учебное пособие для вузов / В. П. Максаковский. – М. : Экопрос, 1997.
- 12.Мартынов, А.И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.
- 13.Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.
- 14.Мітрафанаў, А. Р. Банцараўская культура / А. Р. Мітрафанаў // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 72 – 73.
- 15.Мітрафанаў, А. Р. Малышкі / А. Р. Мітрафанаў // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 393 – 394.

16. Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 2: Бронзовый и железный века / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1974.

17. Побаль, Л. Д. Зарубінецкая культура / Л. Д. Побаль // Археологія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 263 – 264.

18. Побаль, Л. Д. Чаплін / Л. Д. Побаль // Археологія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 641.

19. Кириллин, В. А. Страницы истории науки и техники / В.А. Кириллин. – М. : Наука, 1989.

20. Сядоў, В. В. Славяне / В. В. Сядоў // Археологія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 567 – 574.

21. Шадыра, В. І. Днепра-дзвінская культура / В. І. Шадыра // Археологія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 227.

22. Шадыра, В. І. Фіна-ўгры / В. І. Шадыра // Археологія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В.В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 630.

Кантрольныя пытанні да тэмы 3

1. Калі ўпершыню чалавечтва пазнаёмілася з жалезам?
2. У чым сутнасць працэсу сырадутнага атрымання жалеза?
3. Што прынесла чалавечтву масавае распаўсюджванне жалезных вырабаў?
4. Вызначце храналагічныя рамкі жалезнага веку Еўропы.
5. Вызначце сутнасць культуры гальштат.
6. Вызначце сутнасць культуры латэн.
7. Назавіце своеасаблівыя рысы паморскай культуры.
8. Вызначце істотныя рысы пшэвorskай культуры.
9. Дайце характарыстыку культур кімерыйцаў, скіфаў і сарматаў.
10. Вызначце асноўныя рысы днепра-дзвінскай культуры і культуры штрыхаванай керамікі.
11. Дайце характарыстыку мілаградской і зарубінецкай культур.
12. Вызначце істотныя рысы культуры Банцараўшчына-Тушамля.
13. Дайце характарыстыку асноўных рыс фіна-угорскіх культур.
14. Дайце характарыстыку развіцця аграрных адносін у Заходній Еўропе ў VI – XV стст.

15. Якія значныя тэхнічныя вынаходніцтвы з'явіліся ў Еўропе ў Сярэдневякоўі?

16. Пералічыце асноўныя металургічныя цэнтры сярэдневяковай Еўропы.

17. Якія асноўныя этапы прыйшло фарміраванне славянскай культуры?

18. Дайце характарыстыку першых славянскіх культур (Прага-Корчак, раменска-боршаўскай, лукі-райкавецкай).

19. Якія змены адбыліся ў развіцці сельскай гаспадаркі славян у VI – XI стст.?

20. Як археалагічныя помнікі адлюстроўваюць вераванні старожытных славян?

21. Калі і якім чынам адбываецца пашырэнне хрысціянства на землях ўсходніх славян?

22. Якія агульныя рысы славянскай культуры VI – VIII стст. Вы можыце назваць?

23. Які абрад паставання быў распаўсюджаны ва ўсходніх славян у VI – VIII стст.?

24. Назавіце асноўныя рысы развіцця матэрыяльнай культуры заходніх славян у VI – XI стст.?

25. У чым спецыфіка развіцця матэрыяльнай культуры паўднёвых славян у VI – XI стст.?

7. СТАРАЖЫТНАЯ РУСЬ

- 7.1. Узнікненне Русі.
- 7.2. Усходнеславянская вёска.
- 7.3. Гандлёвыя сувязі.
- 7.4. Дружынныя курганы на Русі.
- 7.5. Распаўсюджванне пісьменства.
- 7.6. Феадальна-ўласніцкія замкі.
- 7.7. Гарады ўсходніх славян.

7.1. Узнікненне Русі. Узнікненне Русі цесна звязана з працэсам ста-наўлення гарадоў на землях усходніх славян. Першыя “грады” ўзніклі ў IX ст., паводле летапісаў гэта былі Кіеў, Смаленск, Ноўгарад, Полацк, Ізборск, Ладага, Белавозера, Раствоў, Мурам і Любеч. Развіццё дзяржаўнасці ва ўсходніх славян звязана з працэсам феадалізацыі. Узнікненне “градаў” датуецца IX – X стст., аднак станаўленне гарадоў, як пасяленняў, што вы-конваюць пэўныя сацыяльна-эканамічныя функцыі, адбылося не раней XI – XII стст. Кожны горад меў трох галоўных часткі – умацаваны “дзяцінец” (крэмль), гандлёва-рамеснае пасяленне каля яго – “пасад” і рынковую пло-шчу – “торг”. Рынковая плошча, як правіла, была і месцам вечавых сходаў.

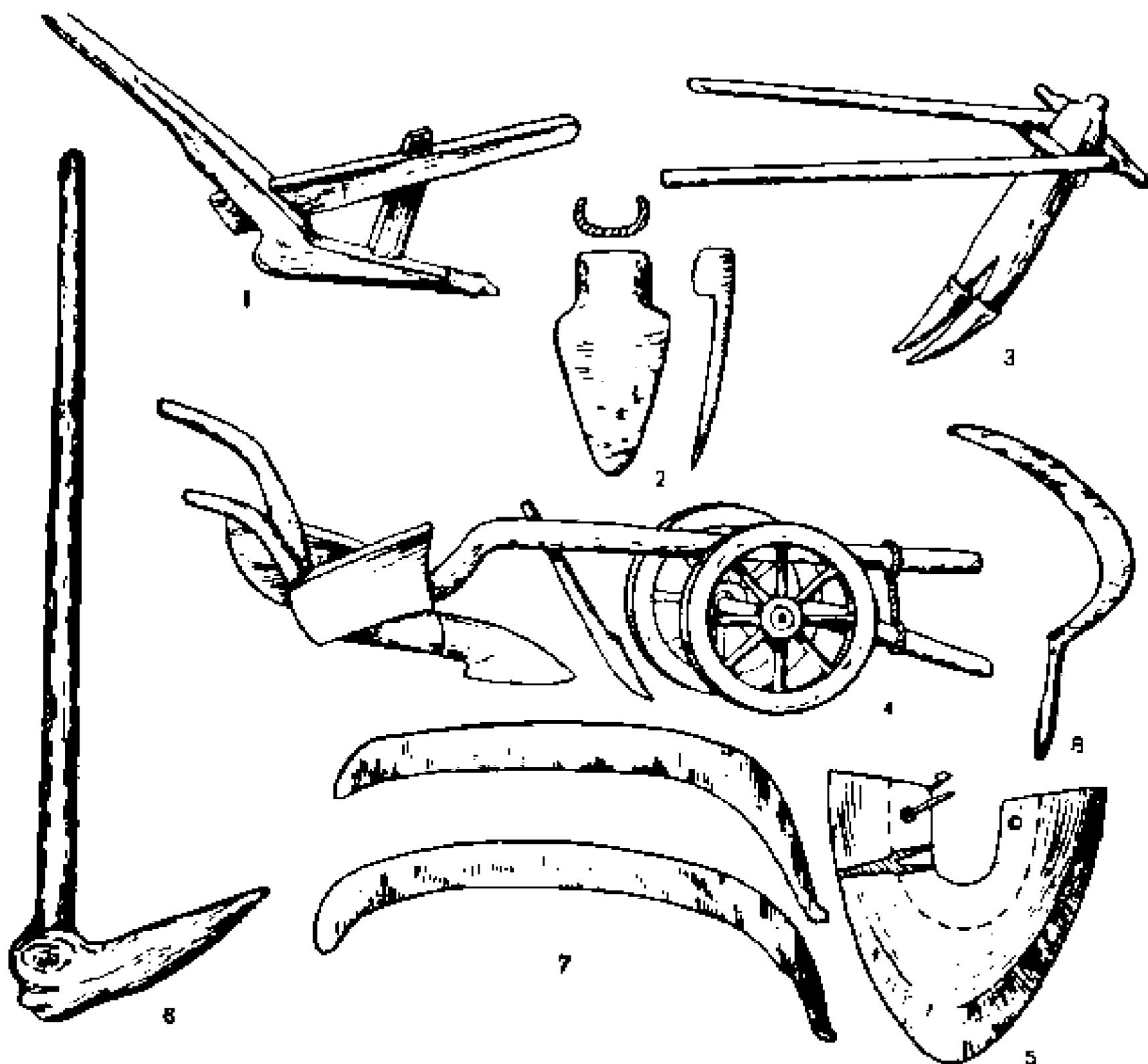
Працэс станаўлення Русі акадэмік Б. А. Рыбакоў падзяляе на два перыяды: 1) VI ст., калі ў Сярэднім Падняпроўі склаўся саюз славянскіх племён; 2) VIII – IX стст., калі адбылося аб'яднанне земляў-княстваў Русі пад уладай Кіева.

У розных раёнах Русі ўзровень развіцця племёнаў быў не адолька-вы. У славян, якія насялялі прасторы лесастэпавай і стэпавай зоны існавала ворыўнае земляробства. У славян лясной зоны пераважала працаёмкае падсечнае (ляднае) земляробства.

На думку большасці даследчыкаў, пачатковае ядро Русі, ці ўсходнеславянскай дзяржаўнасці, размяшчалася ў прытоках Дняпра – Росі і Ця-міну: ад Трубчэўска на паўночным-усходзе да вусця Сулы на поўдні. На той час (IX ст.) існавалі два буйных цэнтры, якія сфармаваліся незалежна адзін ад аднаго. Паўночна-заходнія раёны былі падуладныя Ноўгараду, цэнтрам Паўднёвай Русі з'яўляўся Кіеў. Вядучая сацыяльна-эканамічная роля паўднёвых земляў абудзіла станаўленне дзяржавы Рурыкавічаў з цэнтрам у Кіеве. Яе этнічным ядром сталі землі палян – тэрыторыі най-больш развітой комплекснай гаспадаркі [2, с. 494; 5, с. 90 – 92].

У пісьмовых крыніцах тэрмін “Руская зямля” выкарыстоўваўся ў не-калькіх значэннях: 1) этнічная агульнасць; 2) сукупнасць уладанняў Руры-кавічаў; 3) войска, але ў большасці выпадкаў гэты тэрмін вызначаў менаві-та зямлю, вызначеную прастору, тэрытарыяльная ядро пачатковай Русі [5, с. 92].

7.2. Усходнеславянская вёска. Да X ст. ва ўсходнеславянской вёсцы налічвалася ў сярэднім да дзесяці двароў. Аднак індывідуалізацыя сельскай гаспадаркі садзейнічала памяньшэнню памераў земляробчых пасяленняў [2, с. 493]. Вёскі размяшчаліся на невысокіх берагах невялікіх рэк, побач з ворыўнымі палямі. Вялікую ролю ў размяшчэнні вёсак гралі такія фактары як рыбная лоўля і знаходжанне поплаваў для выпасу жывёлы, а таксама ўрадлівая алювіальная глеба рачных далін. Вёска складалася з аднаго-двух двароў, нярэдка сустракаліся і большыя па памерах вёскі. У X ст. адбываецца разлажэнне сельскай абшчыны на больш дробныя індывідуальныя і памеры вёсак скарачаюцца. У паўночных раёнах Русі пераважала падсечнае (ляднае) земляробства, у паўднёвых – ворыўнае [1, с. 251 – 252].

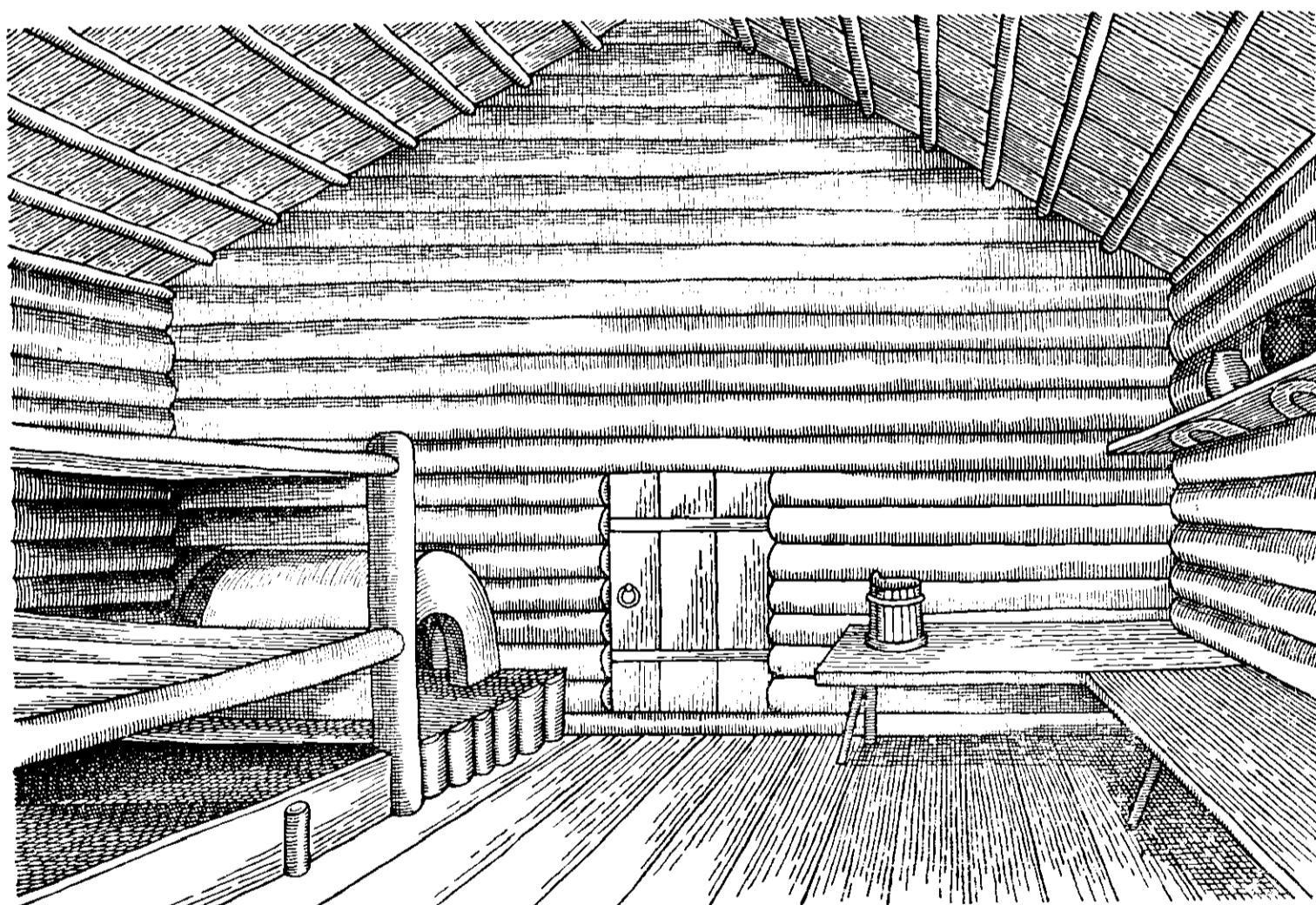

Старожытнарускі сельскагаспадарчы інвентар:

- 1 – рала; 2 – наральнік; 3 – саха; 4 – плуг; 5 – рыдлёўка; 6 – матыга;
- 7 – косы (паўночны і паўднёвы тып); 8 – серп

Асноўнай сельскай прыладай было рала. На Русі сеялі жыта, пшаніцу, авёс, ячмень, проса, гарох, бабы, чачавіцу, лён, каноплю, капусту і шэраг агародных культур [1, с. 252]. Пры гэтым жыта, якое ў свеце называлі “славянскім хлебам” як спецыфічная рыса славянскай культуры, ўпершыню археалагічна зафіксавана ў культурным пласте IX ст. гарадзішча Свіла-1 Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці.

Зямлю апрацоўвалі ралам з жалезным наральнікам. Да X ст. даўжыня наральніка не перавышала 20 см, з XII ст. яна павялічваецца. Знойдзена вялікая колькасць жалезных кос-гарбуш, сярпоў, сякераў. Важнай галіной сельскагаспадарчай вытворчасці была жывёлагадоўля. На пасяленнях X – XII стст. знайдзены косткі каня, каровы, дробнай рагатай жывёлы, свінняў, сабакі, ката, курыцы, качкі, гуся [1, с. 252]. Развіццё сельскай гаспадаркі садзейнічала станаўленню гарадоў, якія ў XI – XII стст. сталі буйнымі адміністрацыйнымі і сацыяльна-культурнымі цэнтрамі [2, с. 493].

Інтэр'ер ізбы XII ст.

Курганных пахаванняў знайдзена больш, чым пасяленняў. Гэта тлумачыцца вельмі нязначным па магутнасці культурным пластом асобных земляробчых пасяленняў. Звычайна ў курганных некропалях старожытнарускага часу налічваецца ад 25 да 50 насыпаў, хаця вядомы некропалі да 300 і больш курганаў. Характэрнай асаблівасцю курганаў з'яўляецца ад-

сутнасць падкурганных ям. Гэта звязана з працэсам хрысціянізацыі. У X – XI стст. крэмацыя паступова змяняеца новым абрарам пахавання – інгумацыяй. Царква забараняла не толькі крэмацыю, але і насыпанне курганаў, аднак курганная традыцыя пахаванняў захоўвалася пераважна да пачатку XIV ст. У вёсцы таксама назіралася маёмасная дыфферэнцыяцыя, што абумовіла з'яўленне асобных курганаў з заможным інвентаром [2, с. 494].

Селянін і гараджанін XII – XIII стст.

7.3. Гандлёвыя сувязі. Унутраны гандаль развіваўся паміж двумя галоўнымі рэгіёнамі – паўночнымі княствамі (Наўгародскае, Полацкае, Смаленскае) і Кіеўскай зямлёй. Упершыню шлях “з варагаў у грэкі” быў асвоены паходамі Аскольда і Дзіра ў 862 – 865 гг. і Алега ў 882 г. Шлях “з варагаў у грэкі” склаўся не раней за X ст., з гэтага часу ён актыўна выкарыстоўваўся гандлярамі, дзяржаўнымі асобамі і вандроўнікамі. Эксперыментальная археалогія сведчыць, што шлях актыўна выкарыстоўваўся падчас веснавога павадка, калі караблі маглі прыйсці з Балтыкі праз вусце Дзвіны альбо Волхава да Вярхоўя Дняпра і праз сістэму волакаў з гэтых рэк па Дняпру трапіць да Чорнага мора. Адвартны шлях адбываўся ўзімку па лёдзе. Пры гэтым лакальна паміж асобнымі гарадамі існавалі штогадовыя гандлёвыя зносіны менавіта па асобных адрезках водных і сухапутных шляхоў.

У большасці, сельскія пахаванні презентуюць устойлівы набор прадметаў, сярод якіх у мужчынскіх пахаваннях знайдзены нажы, спражкі, гаршчкі, у жаночых пахаваннях сустракаюцца ўпрыгожванні з серабра і бронзы. Зрэдку сустракаюцца сярпы [1, с. 253].

Найбольш устойлівая этнічная прыкмета ўсходнеславянскіх плямёнаў – гэта скроневыя колцы. У крывічоў гэта былі дротавыя з завязанымі канцамі, у радзімічаў сяміпрамянёвыя, у дрыгавічоў яны падобныя на замацаваныя на дроце зярнёныя пацеркі.

Сельскія кавалі большасць вырабаў выраблялі самастойна. Кавалі не рабілі прадметаў з высокаякаснай сталі.

У горадзе насельніцтва актыўна зімалася агародніцтвам, гараджане мелі зямельныя надзелы як у межах горада, так і калі яго.

У гандлёвым абарачэнні выкарыстоўваліся не толькі вялікія рэкі, але і маленькія прытокі, якія злучалі басейны Чорнага і Балтыйскага мораў. Галоўны волак (месцы перавозу караблём з грузамі) размяшчаўся каля Смаленска ў Гнёздаве, гэты волак злучаў Дняпро з рэкамі Заходняя Дзвіна і Ловаць. Накірункі гандлёвых шляхоў добра фіксуюцца па скарбах сярэбраных манет – куфіцкіх дырхамаў, іх найбольшае пашырэнне прыходзіцца на X ст. Знакаміты скарб куфіцкіх дырхамаў знайдзены каля в. Каз'янкі каля Полацка. Тут сабрана 7588 куфіцкіх дырхамаў агульной вагой каля 20 кг.

Пра развіццё гандлю сведчаць таксама шматлікія гіркі-разнавагі, якія знайдзены ў культурных напластаваннях усходнеславянскіх гарадоў. Спачатку ў IX ст. рабіліся гіркі ў форме 14-гранніка, у далейшым выкарыстоўвалі дзежкападобныя разнавесы. Гандляры перавозілі гіркі разам з вагамі. Усё гэта захоўвалі ў спецыяльных скураных багата арнаментаваных скрынях [2, с. 502 – 503].

Найбольш вядомыя гандлёва-рамесныя пасяленні Русі – гэта Гнёздава на Дняпры, Цімірова і Пятроўскае на Волзе, Шаставіца на Дзясне. Гнёздава, Шаставіца і Цімірова размяшчаліся непадалёк ад буйных гарадоў і ўяўлялі з сябе добра ўмацаваныя заставы, якімі кіравалі кіеўскія князі. Тут збіраліся мытныя пошліны. У XI ст. смаленскія князі асвоілі больш выгодны шлях з Дняпра на Дзвіну і з гэтага часу значэнне Гнёздава стала згасаць [2, с. 496].

7.4. Дружынныя курганы на Русі. Непадалёк ад раннегарадскіх пасяленняў археолагі адкрылі могільнікі, якія атрымалі назыву “дружынных курганаў”. Тут пахаваны не толькі прадстаўнікі класа прафесійных воінаў (дружыннікаў), але і гандляры. Гэтыя курганы адлюстроўваюць працэс фарміравання раннефеадальнай знаці, у якой дружыннікі адыгрывалі значную ролю [2, 496]. Самыя буйныя дружынныя курганы даследаваны каля Смаленска (Гнёздава) – 3000 насыпаў, Чарнігава, пад Яраслаўлем і Кіевам.

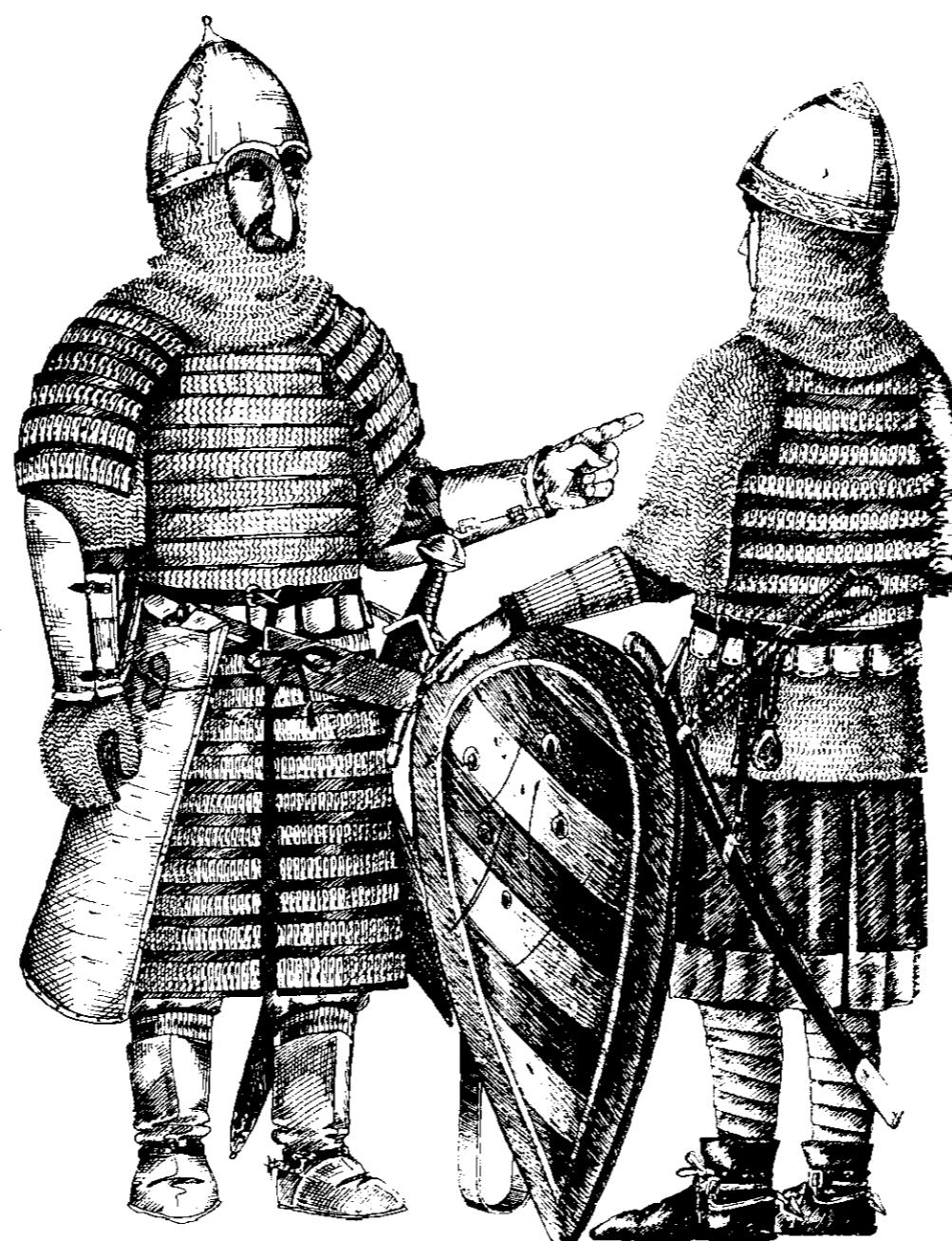
Нарманісты выкарыстоўваюць факт распаўсюджвання дружынных курганаў як доказ прызвання варагаў у IX ст. Аднак большасць рэчаў скандынаўскага паходжання фіксуеца менавіта з X ст. У курганах гэтага часу археолагі знаходзяць мячы, якія дасягалі ў даўжыню 1 м. Гэтыя мячы маюць назыву “каралінгскія”, таму што былі зроблены ў Рэйнскай вобласці. Асноўная колькасць каралінгскіх мячоў была знайдзена ў Скандинавіі, Францыі, Польшчы, Чэхіі, Славакіі і на землях усходніх славян. Ёсьць адзінкавыя прыклады вырабу мячоў каралінгскага тыпу на Русі [2, с. 498].

Акрамя мячоў у дружынных курганах археолагі фіксуюць наканечнікі коп’яў ланцэтападобнай формы, наканечнікі стрэл, тыпова рускія шлемы-шышакі, якія маюць сфераканічную форму. У X ст. з’явілася кальчуга,

якая прадстаўляла сабой сплеценую са шматлікіх жалезных колцаў кашулю да кален з кароткімі рукавамі і засцежкай спераду. Грознай зброяй з'яўляліся сякеры з шырокім, сіметрычна разыходзячымся лязом [2, с. 499 – 500].

Воіны XII ст.

Баярын XII ст. са зброяносцам

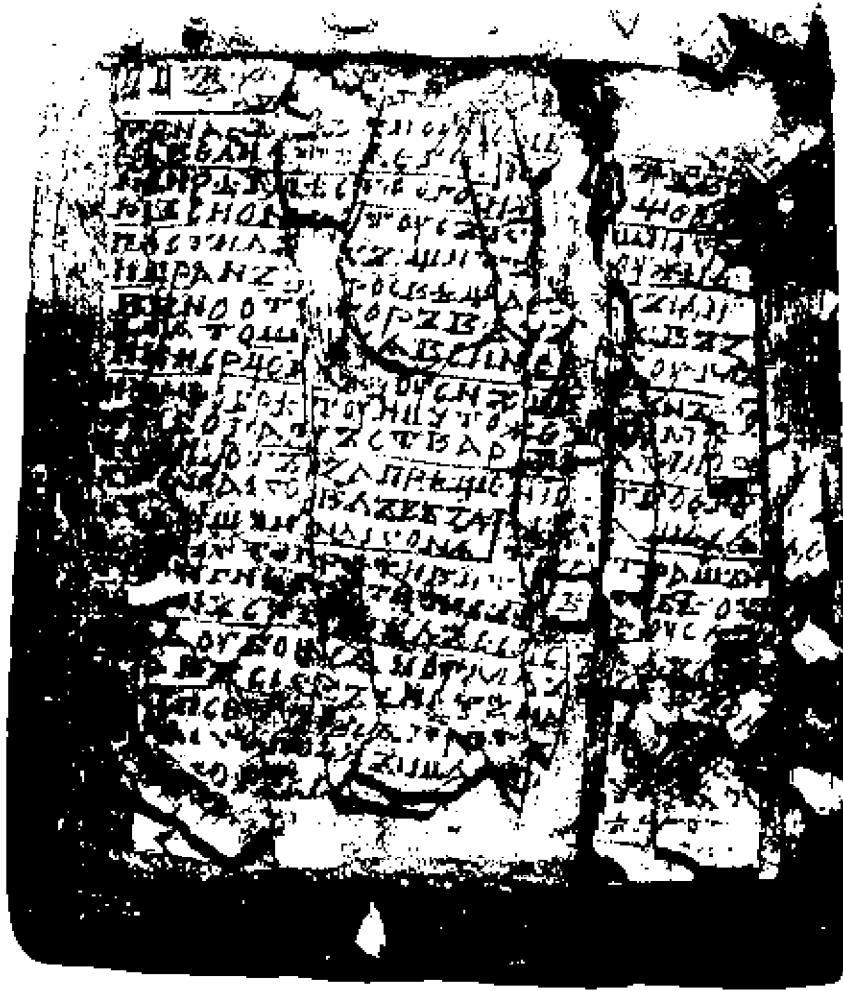
Адрозненні паміж славянскім і скандынаўскім тыпамі зброі відавочныя. Апошні сустракаецца значна радзей. Такім чынам, станаўленне сярэднявечнай Русі стала чыннікам развіцця самой славянскай культуры. Пры гэтым адрозненні асобных этнасаў старажытных славян добра фіксуюцца па этнавызначальных находках, сярод якіх у першую чаргу варта назваць жаночыя ўпрыгожванні – скроневыя кольцы.

У адным з гнёздаўскіх курганоў было знайдзена тарнае начынне – карчага, якая па форме нагадвала амфару. На паверхні начыння было прадрапана слова – “горушна” (“тарчыца”). Карчага датуецца X ст. Надпіс з’яўляецца надзейным сведчаннем існавання кірылічнага пісьменства ў славян у X ст. [2, с. 504].

7.5. Распаўсюджванне пісьменства. Пісьменства было шырока распаўсюджана на землях усходніх славян. Кірыліца, старажытная славянская азбука, уznікла ў IX ст. на аснове грэка-візантыйскага ўстаўнага пісьма. Стваральнікамі славянскай азбукі з’яўляюцца браты Кірыла (каля 827 – 869) і Мяфодзій (815 – 885). Найбольш старажытныя помнікі кірылічнага пісьменства – гэта надпісы на сценах і плітах IX – X стст. у Праславе (Балгарыя). Пра распаўсюджванне пісьменства на тэрыторыі Русі з X ст. сведчаць шматлікія находкі вырабаў з літарамі і надпісамі кірылічнага алфавіту. Падчас працы наўгародскай археалагічнай экспедыцыі з 1951 г. было знайдзена 953 берасцяныя граматы, у гарадах наўгародскай зямлі – яшчэ 59 [8, с. 16]. Берасцяныя граматы з’яўляюцца важным сведчаннем шырокага распаўсюджвання пісьменства сярод рамесна-гандлёвага люду, паколькі тэксты гэтих документаў прадстаўляюць сабой запісы пераважна пабытова-гаспадарчага характару. Акадэмік А. А. Залізняк зрабіў выснову, што чым больш старажытны тэкст грамат, tym больш у іх мясцовых дыялектных асаблівасцяў. Так, у наўгародскіх тэкстах XI – XII стст. выяўлена каля 30 адрозненняў ад паўднёварускага дыялекта, які раней лічыўся адзінай старажытнарускай мовай [8, с. 16].

Воіны XIII ст.

Цэра з Вялікага Ноўгарада. Раскопкі 2000 г.

Маты – у Віцебску і Мсціслаўлі. Відавочна, што на тэрыторыі Беларусі выкарыстоўваўся іншы, акрамя бяросты, матэрыял для пісьма, магчыма, навошчаныя дошчачкі – цэры, ці нейкі іншы. У гарадах Беларусі XI – XIII стст. знайдзена вялікая колькасць вырабаў, якія ўтрымліваюць надпісы ці асобныя літары (пацеркі, кавалкі керамічнага посуду, касцяныя вырабы). Шмат надпісаў-графіці XII – XVI стст. захавалася на сценах Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст. у г. Полацку.

7.6. Феадальна-ўласніцкія замкі. На тэрыторыі Беларусі найбольш вывучанай катэгорыяй умацаваных паселішчаў негарадскага тыпу з'яўляюцца гарадзішчы – рэшткі феадальна-ўласніцкіх замкаў. Сярод іх вылучаецца Вішчынскае гарадзішча (замак). Вішчынскі замак (Рагачоўскі раён Гомельскай вобласці) існаваў з сярэдзіны XII ст. да сярэдзіны XIII ст. Тут знайдзены шмат зброі, ювелірных вырабаў, у тым ліку знакаміты вішчынскі грашова-рэчавы скарб. Не выключана, што на замку была арганізавана мясцовая вытворчасць перагародковых эмаляў – найскладанейшай ювелірнай тэхналогіі. Замак быў цесна звязаны з сельскагаспадарчай акругай, аб чым сведчыць шырокі спектр адпаведных вырабаў. Гарадзішча было добра ўмацавана. Па краю пляцоўкі (плошча 0,63 га) даследаваны рэшткі згарэлай сцяны, пабудаванай з гарызантальнай пакладзеных бярвён, умацаваных кароткімі папярочнымі сценкамі. Тыльны бок сцяны абмазаны глінай [3, с. 126].

Сенсацыйным з'яўляецца адкрыццё ў 2000 г. кнігі (цэры), якая была напісана на трох ліпавых навошчаных таблічках памерам $190 \times 150 \times 10$ мм. Гэта своеасаблівая кніга была выяўлена ў Ноўгарадзе ў пласце першай чвэрці XI ст. Кніга з'яўляецца наўгародскім псалтырам, утрымлівае чатыры страницы тэкста. На сённяшні дзень гэта самая старажытная славянская кніга (яе радыёкарбонная дата 860 – 1010 гг.). Да яе знаходкі самым старажытным лічылася Астрамірава евангелле 1054 – 1057 гг. [8, с. 20].

На тэрыторыі Беларусі знайдзены дзве берасцяныя граматы

– у Віцебску і Мсціслаўлі. Відавочна, што на тэрыторыі Беларусі

выкарыстоўваўся іншы, акрамя бяросты, матэрыял для пісьма, магчыма,

навошчаныя дошчачкі – цэры, ці нейкі іншы. У гарадах Беларусі XI –

XIII стст. знайдзена вялікая колькасць вырабаў, якія ўтрымліваюць надпісы ці асобныя літары (пацеркі, кавалкі керамічнага посуду, касцяныя

вырабы). Шмат надпісаў-графіці XII – XVI стст. захавалася на сценах Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст. у г. Полацку.

7.6. Феадальна-ўласніцкія замкі. На тэрыторыі Беларусі найбольш

вывучанай катэгорыяй умацаваных паселішчаў негарадскага тыпу з'яўляюцца гарадзішчы – рэшткі феадальна-ўласніцкіх замкаў. Сярод іх вылучаецца Вішчынскае гарадзішча (замак). Вішчынскі замак (Рагачоўскі

раён Гомельскай вобласці) існаваў з сярэдзіны XII ст. да сярэдзіны XIII ст.

Тут знайдзены шмат зброі, ювелірных вырабаў, у тым ліку знакаміты вішчынскі грашова-рэчавы скарб. Не выключана, што на замку была арганіза-

вана мясцовая вытворчасць перагародковых эмаляў – найскладанейшай

ювелірнай тэхналогіі. Замак быў цесна звязаны з сельскагаспадарчай

акругай, аб чым сведчыць шырокі спектр адпаведных вырабаў. Гарадзішча

было добра ўмацавана. Па краю пляцоўкі (плошча 0,63 га) даследаваны

рэшткі згарэлай сцяны, пабудаванай з гарызантальнай пакладзеных бярвён,

умацаваных кароткімі папярочнымі сценкамі. Тыльны бок сцяны абмазаны

глінай [3, с. 126].

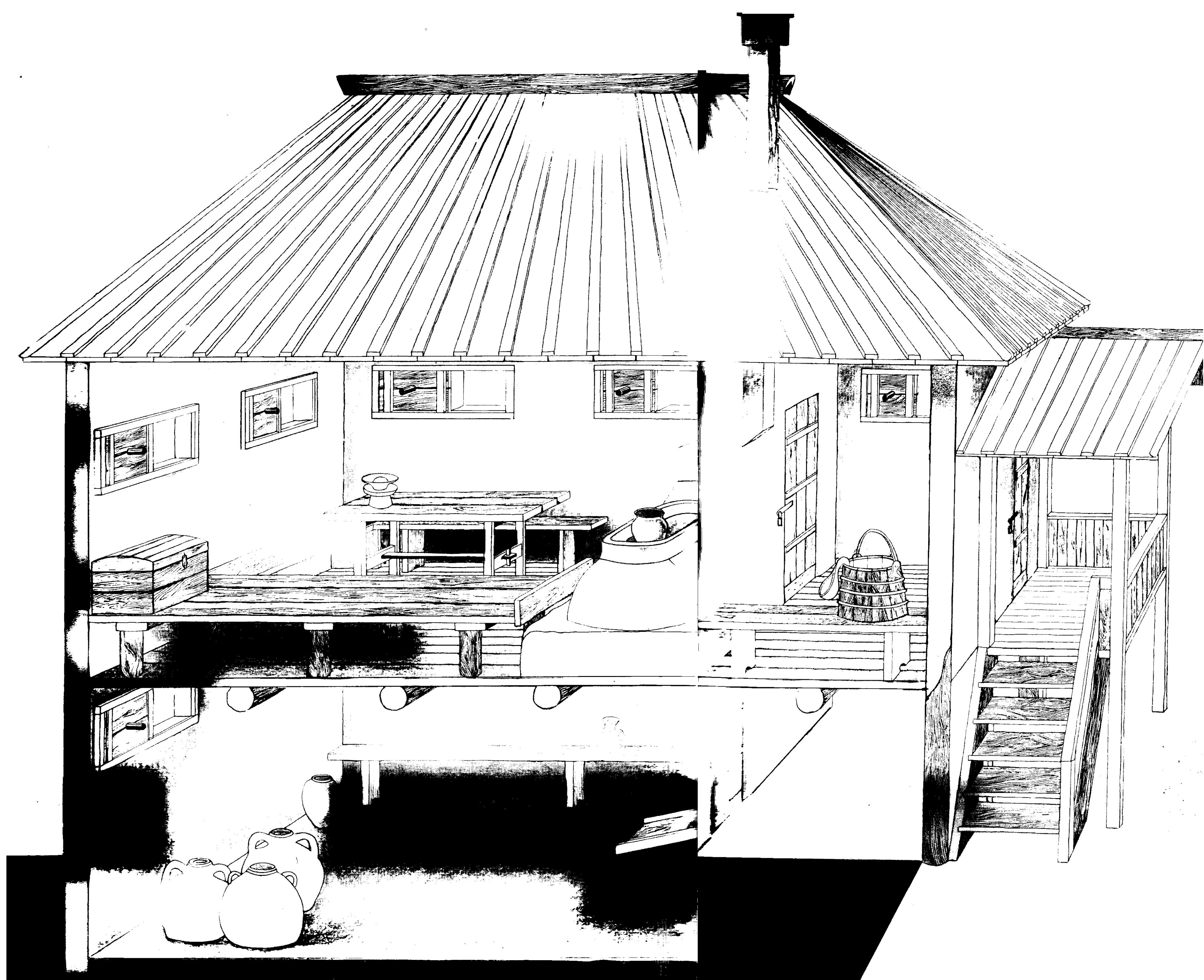
На базе ўмацаваных сельскіх паселішчаў (асабліва замкавага тыпу) узніклі шмат якія сярэдневяковыя гарады Беларусі (Ваўкаўск, Копысь, Лукомль, Рагачоў, Стрэшын і інш.). Аднак пераважная большасць такіх паселішчаў стала не гарадамі, а вёскамі [3, с. 133].

Інтэр'ер дома гараджаніна XVI ст.

7.7. Гарады ўсходніх славян. Усходнеславянскія гарады ўзнікалі ў найбольш эканамічна развітых рэгіёнах. Паводле П. П. Талочкі, вылучающа трох шляхі станаўлення гарадоў: 1) гандлёва-рамесны (спалучэнне гандлёвых і рамесных функцый горада як асноўнага чынніка яго станаўлення); 2) абшчынна-феадальны (утварэнне горада на аснове старажытнага абшчыннага цэнтра); 3) феадальны (дзяржаўны) (узнікненне гарадоў у выніку цэнтралізатарскай палітыкі князёў асобных земляў-княстваў, напрыклад, Полацкага, Наўгародскага, Кіеўскага і інш.). Да канца XII ст. на Русі існавала не менш 200 гарадоў. Забудова гарадоў даволі разнастайная. Як правіла, гарады мелі прывязку да сутокаў рэк, ад назвы якіх многія атрымалі свае назвы. Забудова ўсходнеславянскага горада пераважна драўляная. Дамы адрозніваліся па памерах і плошчы. Так, дамы знаці і заможных рамеснікаў мелі назыву “харомы” і былі двухпавярховыі, з

акружнымі галерэямі, сенямі. Вуліцы масціліся дрэвам, мелі разгалінаваную дрэнажную сістэму. Сядзібы былі агароджаны драўлянымі платамі, падвор’і нярэдка масціліся дрэвам. Плошча сядзіб была рознай: ад 160 кв. м да 1600 кв. м. Горад быў акружаны развітой сістэмай гарадскіх умацаванняў. Добра ўмацаванай часткай быў дзяцінец, нярэдка – пасады. Мураванымі ў сярэднявечным горадзе былі пераважна храмы і княжацкія церамы. У акрузе існавалі феадальныя сядзібы баяр, якія мелі сваі церамы і добра ўмацоўваліся. Нярэдка такія сядзібы пераўтвараліся ў замкі, а пазней – у гарады. У гарадах размяшчаліся двары князя, яго родзічаў і баяр, тут жа пражывала княжацкая дружына. Асноўную частку насельніцтва горада складалі рамеснікі. У XI – XII ст. на Русі існавала каля шасцідзесяці розных прафесій. Аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі найбольш поўна ілюструе ганчарства: у сярэдзіне X ст. адбываецца развіццё ганчарнай вытворчасці, з’яўляецца ганчарны круг, які паступова выцясняе ляпную вытворчасць посуду.

Заможны дом (харомы) XII – XIII стст.

Самым старажытным горадам Беларусі з'яўляецца Полацк (862 г.). Полацк быў заснаваны на першапачатковым гарадзішчы, якое знаходзіцца на аддалені 800 м ад вусця Палаты. Гарадзішча было актыўна асвоена насельніцтвам днепра-дзвінскай культуры ў VII ст. да н. ч. – III ст. н. ч. Паводле летапісаў, у IX ст. на гарадзішчы быў заснаваны “град крывічоў”. У X ст. вакол гарадзішча склалася сістэма паселішчаў, якія ў XI ст. пераўтварыліся ў пасады. Першыя гістарычныя пасады Полацка – гэта Вялікі і Запалоцкі. Гарадзішча застаецца рэзідэнцыяй князя да пачатку XIV ст. У XI ст. пасады былі акружаны драўлянымі сценамі, у гэты час пры вусці Палаты ўзводзіцца Верхні замак, на якім будуецца Сафійскі сабор (каля 1044 – 1066 гг.). У XI ст. Сафійскі сабор, верагодна, з'яўляўся пяцікупальным, у XII ст. – сямікупальным. Верхні замак выконваў адміністрацыйна-цэрыманіяльныя мэты.

Воіны Полацкай зямлі X ст.

З канца XIII ст. развіццё гарадской тэрыторыі перайшло ад экстэнсіўнага (павелічэнне плошчы) да інтэнсіўнага (гаспадарчае добраўпарадкаванне ўжо асвоеных тэрыторый). Плошча Полацка складала каля 200 га. У Полацку квітнелі рамёствы, самымі значнымі з якіх былі кавальскае і ювелірнае. У горадзе пераважала драўляная грамадзянская забудова. У XII ст. адбываецца станаўленне і росквіт полацкай школы дойлідства. У гэты час

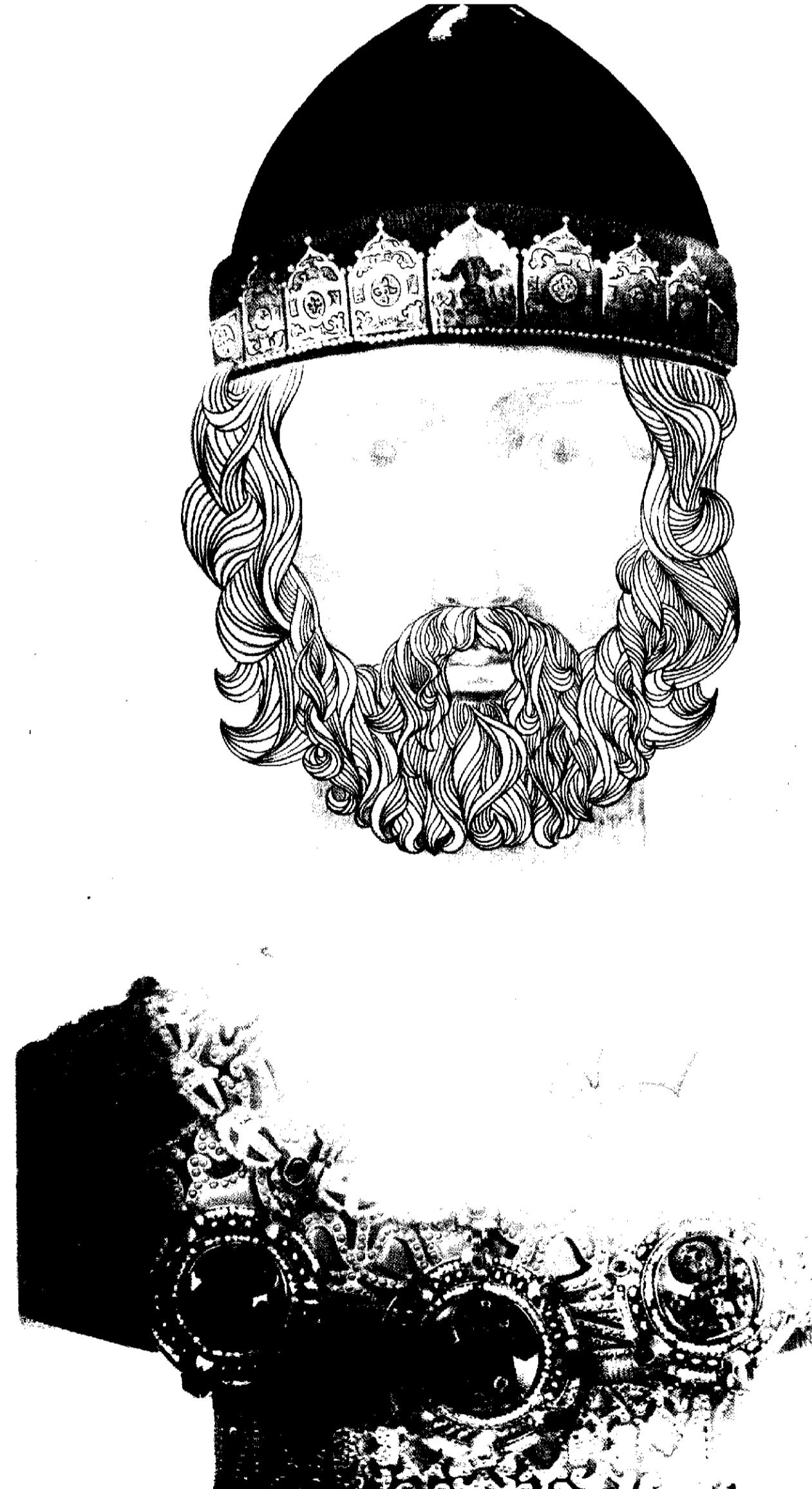
у розных частках горада ўзводзяцца не менш 10 мураваных храмаў, а таксама княжацкі церам на Верхнім замку.

Самым буйным усходнеславянскім горадам IX – XII стст. з'яўляўся Кіеў. Ядро старажытнага Кіева ўтварыла пасяленне VIII – X стст. на Андрэйскай гары. Яно прадстаўляла сабой невялікі ўмацаваны замак з язычніцкім капішчам у выглядзе вялікага круглага, складзенага з неапрацаваных камянёў ахвярніка. Магчыма, ў цэнтры пляцоўкі размяшчаўся драўляны стод.

Старажытная крапасная сцяна вакол Андрэйскай гары была зроблена з дрэва. Яраслаў Мудры пабудаваў новую гарадскую сцяну. Горад Яраслава ў некалькі разоў пераўзыходзіў горад Уладзіміра. Сцяна была зроблена з дубовых зрубаў, якія прымыкалі адзін да аднаго. Абарончыя валы Яраславава горада дасягали ў шырыню 20 м. У X ст. на княжацкім двары была пабудавана грыдніца, якая прызначалася для княжацкіх прыёмаў і вялікіх сходаў [4, с. 387].

Святочны строй княжны ці баярыні

Цырыманіяльны княжацкі строй
XII – XIII стст.

Першая на Русі цагляная Дзесяцінная царква была ўзведзена ў 989 – 996 гг. Найбольш яскравым помнікам архітэктуры Кіева з'яўляўся трынаццацікупальны Сафійскі сабор (1037). У часы княжання Яраслава ў Кіеве

былі зроблены вялікія каменныя вароты, якія па аналогіі з візантыйскімі атрымалі назву “Залатыя вароты”. Жытлы гараджан у большасці выпадкаў прадстаўлялі сабой паўзямлянкі з глінабітнай печчу ў адным з кутоў. Кіеў быў цэнтрам шматлікіх рамёстваў, самая вядомая з якіх – кавальскае, керамічнае, дрэваапрацоўчае і ювелірнае [4, с. 388]. У 1240 г. Кіеў разбураны мангола-татарамі.

Жаночы касцюм і ўпрыгожванне X ст.

Ноўгарад з’яўляецца найбольш вывучаным ў археалагічным плане горадам. Наўгародская глеба спрыяе захаванню шматлікіх вырабаў з дрэва, скуры. Гэта тлумачыцца тым, што Ноўгарад размешчаны ў нізіне і глеба пад ім вельмі вільготная. Культурныя пласты надзейна датаваны метадам дэндрахраналогіі. Ноўгарад утварыўся шляхам зліцця асобных паселенняў (“канцуў”) на правым і левым берагах Волхава. У XI – XII стст. Ноўгарад становіцца адным з буйнейшых гарадоў сярэдневяковай Еўропы [4, с. 389].

Адметнасцю наўгародскіх грамадзянскіх пабудоў з’яўляецца адсутнасць паўзямлянак, якія шырока распаўсюджаны ў іншых гарадах. Людзі жылі ў наземных драўляных ізбах. Падлога высцілалася тоўстымі абцясанымі плахамі. Над ніжнім паверхам узводзіўся верхні паверх, які па плошчы пераўзыходзіў ніжні і часткова абапіраўся на вертыкальныя слупы. Дамы ацяпляліся цаглянымі печамі. Жылым з’яўлялася верхнє памяшканне, а ніжнє выкарыстоўвалася для гаспадарчых мэт. Там захоўвалі

ежу, інвентар, дробную рагатую жывёлу і птушак. Дамы былі багата аздоблены разьбой па дрэве [4, с. 389].

Драўляныя маставыя Ноўгарада будаваліся з X ст. У горадзе вывучана каля 30 пластоў маставых X – XV стст. Найбольш яскравай каменнай пабудовай Ноўгарада з'яўляецца пяцікупальны Сафійскі сабор з вежай і дадатковым купалам над ёй (1045 – 1050 гг.). У цэнтры горада ўзведзены каменны крэмль, які ўключаў у сябе Сафійскі сабор і шэраг іншых каменных пабудоў. Каля крамля размяшчаўся торг, Яраславава дворышча, вечавая плошча і дамы іншаземных і заможных наўгародскіх купцоў. З поўначы і поўдня горад акружалі манастыры: Юр'еў і Антоніеў [4, с. 390].

Адзенне князя і мітрапаліта
XII – XIII стст.

У вярхоўях Пцічы на рэчцы Менцы (за 16 км на паўднёвы-захад ад гістарычнага цэнтра сучаснага Мінска) размяшчаўся пачатковы Менск. Ён быў добра ўмацаваны і складаўся з вялікага і малога гарадзішча. Вялікае

гарадзішча выконвала ролю вакольнага горада памерамі 110×80 м. Гэты першы славянскі прагарадскі этап датуецца X – XI стст. Менск на Менцы выконваў функцыю адміністрацыйнага цэнтра воласці і магчыма менавіта гэтае пасяленне з'яўлялася летапісным Меньскам [7, с. 184 – 192].

Менск на Свіслачы быў перанесены з гарадзішча на Менцы дзесці ў сярэдзіне XI ст. і займаў плошчу каля 3 га. Дзяцінец Менска пабудаваны на невялікім узвышшы, што ўтваралася пры таянні дняпроўскага ледавіка. Па краю пляцоўкі быў пабудаваны абарончы вал шырынёй 15 м. Яго ўмацоўвала ў ніжній частцы драўляная канструкцыя [7, с. 196].

Побач з дзяцінцам размяшчаўся пасад на правым і левым берагах Свіслачы. Агульная плошча пасада магла займаць 16 – 18 га.

Гарады Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі не былі закрануты мангола-татарскім нашэсцем, аднак ад мангола-татар пацярпелі многія буйнейшыя гарады Усходняй Еўропы, у tym ліку беларускія Гомель і Берасце. Археолагамі вывучаны сляды жудасных разбурэнняў мангола-татараў у Кіеве. У розных канцах горада былі знайдзены брацкія магілы, адна з якіх змяшчала каля 2 тыс. шкілетаў і з'яўляецца сведчаннем знішчэння мясцовых жыхароў мангола-татарамі. У 1240 г. у Кіеве былі спалены дамы, майстэрні і храмы, і паўсяль археолагі знаходзяць целы забітых людзей. Пад Дзесяцінай царквой быў знайдзены тайнік з целамі чатырох гараджан. З больш чым 40 манументальных пабудоў Кіева пасля 1240 г. захавался толькі 5 – 6, з 8 тыс. двароў – 200, і тыя адбудаваны паміж 1240 – 1246 гг. Аналагічная карціна разбурэнняў зафіксавана падчас раскопак Вышгарада, Белагарада, гарадзішча па рэкам Цецярэу, Случ, Гарынь, Паўднёвы Буг і інш. [6, с. 214 – 215].

Літаратура

1. Авдусин, Д. А. Основы археологии: учеб. для вузов по спец. «История» / Д. А. Авдусин. – М. : Высш. шк., 1989.
2. Гальперина, Г. А. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброда. – М. : Вече, 2002.
3. Звяруга, Я. Г. Сельскія паселішчы // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.) / Я. Г. Звяруга, Т. М. Карабушкіна, П. Ф. Лысенка, Г. В. Штыхаў; Навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мінск : “Беларуская навука”, 2000. – С. 110 – 132.
4. Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.
5. Рафальский, О. Русь изначальная / О. Рафальский // Родина. 2007. № 6. – С. 90 – 92.

6. Толочко, П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII вв. / П. П. Толочко. – Киев : «Наукова думка», 1980.
7. Штыхаў, Г. В. Гарады Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі / Г. В. Штыхаў // Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX – XIII стст.) / Я. Г. Звяруга, Т. М. Каробушкіна, П. Ф. Лысенка, Г. В. Штыхаў; Навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мн.: “Беларуская навука”, 2000. – С. 171–228.
8. Янин, В. Дары новгородской почвы / В. Янин // Родина. 2006. № 4. – С. 16 – 20.

Кантрольныя пытанні

1. Пералічыце першыя гарады на тэрыторыі Русі паводле летапісу.
2. Дайце харектарыстыку працэсу станаўлення пачатковага ядра Старажытнай Русі.
3. Дайце харектарыстыку працэсу змянення планіровачнай структуры вёскі ў IX – XII стст.
4. Якія агракультуры вырошчваліся на Русі? Зрабіце харектарыстыку жывёлагадоўлі.
5. Якія прылады апрацоўкі глебы былі пашыраны ў Старажытнай Русі?
6. Дайце харектарыстыку курганных паахаванняў Русі.
7. Дайце харектарыстыку гандлёвых сувязяў старажытнай Русі.
8. Раствумачце сутнасць тэрміну “дружынныя курганы”.
9. Вызначце этапы распаўсяджвання пісьменства на Русі.
10. Якую функцыю выконвалі феадальна-ўласніцкія замкі?
11. Назавіце асноўныя прыкметы ўсходнеславянскага горада.
12. Пералічыце тры шляхі станаўлення ўсходнеславянскага горада.
13. Дайце харектарыстыку тапаграфічнай структуры Полацка.
14. Дайце харектарыстыку тапаграфічнай структуры Кіева.
15. Дайце харектарыстыку тапаграфічнай структуры Ноўгарада.
16. Дайце харектарыстыку тапаграфічнай структуры Менска на Менцы і Менска на Свіслачы.
17. Якія гарады Беларусі найбольш пацярпелі ад нашэсця мангола-татараў?

МЕТАДЫЧНЫЯ РЭКАМЕНДАЦЫІ па выкананню заданняў на семінарскіх занятках

Семінар – гэта асаблівая форма групавых заняткаў па вучэбнай дысцыпліне, асноўнай харкторыстыкай якой з'яўляецца абмеркаванне праблемных пытанняў курса пры самым актыўным удзеле студэнтаў. На семінары кожны студэнт павінен найбольш глыбока засяродзіцца на вывучэнні абмяркоўвае май праблемы, пазначыць галоўныя пытанні і знайсці на іх правільныя, навукова аргументаваныя і пацверджаныя гістарычнымі крыніцамі адказы.

Семінарскія заняткі прадстаўляюць студэнтам магчымасць праявіць свае веды па найбольш складаных тэмах вучэбнага курса.

Належная падрыхтоўка да семінарскіх заняткаў – гэта шлях да паспяховага авалодання ведамі па курсу “Археалогія”. Менавіта падчас правядзення семінараў студэнты набываюць навыкі публічных выступленняў перад аўдыторыяй, вядзення дыскусіі, доказу сваіх поглядаў па шэрагу гістарычных праблем.

Падрыхтоўка да семінарскіх заняткаў прадугледжвае не толькі паглыбленае вывучэнне навуковых артыкулаў, манографій і калектывных прац, але і знаёмства пры дапамозе выкладчыка з першакрыніцамі – помнікамі археологіі: рухомымі і нерухомымі артэфактамі, якія захаваліся да нашых дзён і ў якіх адлюстраваны ступень развіцця і культура грамадства на пэўным этапе яго існавання.

Падрыхтоўку да семінарскіх заняткаў неабходна пачынаць з работы над вучэбным і лекцыйным матэрыялам па дадзенай праблеме, пасля чаго перайсці да вывучэння навуковых артыкуалаў, манографій і першакрыніц. Пры падрыхтоўцы да семінарскіх заняткаў рэкамендуецца весці кароткі канспект па найбольш важных пытаннях тэмы; гэты план-канспект можна выкарыстоўваць падчас выступлення і дыскусіі ў аўдыторыі.

Важнай формай работы з'яўляецца анатаванне манографій. Гэтая форма індывідуальных заняткаў прадугледжвае самакантроль ступені засваення гістарычнай інфармацыі. Веды, уменні і навыкі, атрыманыя падчас занатавання навуковых манографій, будуць садзейнічаць напісанню курсавых і дыпломных работ па шэрагу актуальных праблем гісторыі Беларусі. Абавязковай формай кантроля падчас гэтай працы з'яўляецца прадстаўленне і абарона самастойна распрацаванага пашыранага плана-канспекта той ці іншай навуковай манографіі.

ПРАКТЫКУМ

ТЭМА 1. ПРАДМЕТ АРХЕАЛОГІІ (2 гадзіны)

Пытанні

1. Вызначэнне археалогіі і яе месца сярод гісторычных навук.
2. Культурны пласт і захаванасць археалагічных помнікаў.
3. Стратыграфія. Паняцце адкрытага і закрытага комплексаў.
4. Заканадаўчыя палажэнні аб ахове археалагічных помнікаў.

Літаратура

Авдусин, Д. А. Основы археологии. Учеб. для вузов по спец. “История” / Д. А. Авдусин. – М. : Высш. шк., 1989.

Брей, У., Трамп Д. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.

Грыцкевіч, В. Крыніцы гістарычныя / В. Грыцкевіч // Энцыклапедыя гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Мінск : БелЭн, 1997. – С. 277 – 288.

Ісаенка, У. Ф. Стратыграфія / У. Ф. Ісаенка // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 590.

Калядзінскі, Л. У. Культурны пласт / Л. У. Калядзінскі // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 356.

Левко, О. Н. Практическая археология: учеб. пособие / О. Н. Левко. – Могилёв : МГУ им А.А. Кулешова, 2006.

Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.

Мартынов, А. И. Методы археологического исследования: учеб. Пособие / А. И. Мартынов, Я. А. Шер. – М. : Высш. шк., 2002.

Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.

Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 1: Каменный век / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1973.

Побаль, Л. Д. Археалагічна разведка / Л. Д. Побаль // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 49.

Фэйган, Б. Уводзіны ў археалогію / пер. з англ. В. Мірончык, А. Сташкевіч; Пад навук. рэд. С. Тарасава. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1996. – 272 с.

Тэмы рэфератаў

1. Вядомыя археолагі: Генрых Шліман і яго адкрыцці.
2. Вядомыя археолагі: Артур Эванс і яго адкрыцці.
3. Старожытныя Геркуланум і Пампей: гісторыя археалагічнага вывучэння.
4. Знакамітыя археалагічныя адкрыцці XX – XXI стст.

ТЭМА 2. МЕТАДЫ АРХЕАЛОГІІ (2 гадзіны)

Пытанні

1. Археалагічныя разведкі.
2. Археалагічныя раскопкі стаянак каменнага веку.
3. Раскопкі пасяленняў бронзавага веку.
4. Раскопкі паселішчаў і гарадзішчаў жалезнага веку.
5. Археалагічныя раскопкі сярэдневяковага горада.
6. Метады археалагічных раскопак могільнікаў.

Літаратура

Авдусин, Д. А. Основы археологии. Учеб. для вузов по спец. “История” / Д. А. Авдусин. – М. : Высш. шк., 1989.

Брей, У., Трамп Д. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.

Ісаенка, У. Ф. Раскопкі археалагічныя / У. Ф. Ісаенка, Г. В. Штыхаў // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 535 – 536.

Керам, К. Боги. Гробницы. Учёные: пер. с нем. / К. Керам. – СПб, Нижний Новгород : изд-во “КЭМ”, 1994.

Левко, О. Н. Практическая археология: учеб. пособие / О. Н. Левко. – Могилёв : МГУ им А.А. Кулешова, 2006.

Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.

Мартынов, А. И. Методы археологического исследования: учеб. Пособие / А. И. Мартынов, Я. А. Шер. – М. : Высш. шк., 2002.

Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.

Молони, Н. Археология / Н. Молони. – М., 1996.

Побаль, Л.Д. Археалагічна разведка / Л. Д. Побаль // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 49.

Фэйган, Б. Уводзіны ў археологію / пер. з англ. В. Мірончык, А. Сташкевіч; Пад навук. рэд. С. Тарасава. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1996. – 272 с.

ТЭМА 3. КАМЕННЫ ВЕК (4 гадзіны)

Пытанні

1. Тыпы прылад працы каменнага веку. Галечныя прылады. Ручное рубіла і калун. Тэхніка левалуа.
2. Тыпы мусцьеcкіх прылад. Нуклеусы. Аджымная і контрударная рэтуш. Першая складовая прылада. Касцяныя прылады.
3. З'яўленне мікралітаў у складовых прыладах. Шліфаванне, свідранне, пілаванне каменя.
4. З'яўленне керамікі. Тэхніка ручной лепкі керамічнага посуду. Арнаментацыя посуду.
5. З'яўленне ткацтва. Рэканструяванне кроснаў.
6. Мастацтва каменнага веку.

Літаратура:

Авдусин, Д. А. Основы археологии. Учеб. для вузов по спец. «История» / Д. А. Авдусин. – М. : Высш. шк., 1989.

Алексеев, В. П., Першиц А. И. История первобытного общества: учеб. по спец. «История» / В. П. Алексеев, А. И. Першиц. – М. : Высш. шк., 1999.

Брей, У., Трамп Д. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.

Гальперина, Г. А., Доброва Е.В. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.

Заря человечества / пер. с англ. В. Федяниной. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – (Энциклопедия «Всеобщая иллюстрированная история»).

Красковский, В. И. Древнее орудия труда. Замысел и воплощение / науч. ред. В. Ф. Исаенко. – Минск : Университетское, 1989.

Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.

Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.

Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 1: Каменный век / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1973.

Чарняўскі, М. М. Ілюстраваная гісторыя старадаўняй Беларусі: Першабытны перыяд / М.М. Чарняўскі. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2003.

Фэйган, Б. Уводзіны ў археалогію / пер. з англ. В. Мірончык, А. Сташкевіч; Пад навук. рэд. С. Тарасава. – Мінск : Беларускі Фонд Сораса, 1996. – 272 с.

Тэмы рэфератаў

1. Эвалюцыя каменных прылад у эпоху ашэль.
2. Эвалюцыя каменных і касцяных прылад мусцьеўской эпохі.
3. Эвалюцыя каменных і касцяных прылад верхняга палеаліта.
4. З'яўленне і шляхі распаўсюджвання мікралітычных тэхнік.
5. Керамічная вытворчасць у каменным веку: генезіс і эвалюцыя.
6. Мастацтва каменнага веку.
7. Рэканструкцыя тыпаў адзення і тэхналогій ткацтва каменнага веку.

ТЭМА 4. БРОНЗАВЫ ВЕК (4 гадзіны)

Пытанні

1. Этапы развіцця каляровай металургіі. Тэхніка бронзаліцейнай справы і найстаражытнейшыя вырабы з металу.
2. Паняцце энеаліта.
3. Гаспадарка бронзавага веку.
4. Пытанне аб індаеурапейскай прарадзігме. Міграцыі індаеурапейцаў па археалагічных даных.
5. Агульныя і адметныя рысы археалагічных культур Закаўказзя, Сярэдняй Азіі, лясной зоны Еўропы.
6. Крыта-мінойская цывілізацыя.
7. Мастацтва бронзавага веку.

Літаратура

Авдусин, Д. А. Основы археологии. Учеб. для вузов по спец. “История” / Д. А. Авдусин. – М. : Высш. шк., 1989.

Брей, У., Трамп Д. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.

Гальперина, Г. А., Доброва Е.В. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.

Керам, К. Боги. Гробницы. Учёные / К. Керам. – М. : «Наука», 1986.

Крывальцэвіч, М. Археалягічныя адкрыцьці съвету / М. Крывальцэвіч. – Мінск : Atheneum, 2000.

Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.

Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.

Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 1: Каменный век / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1973.

Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 2: Бронзовый и железный века / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1974.

Чарняўскі, М. М. Бронзавы век / М. М. Чарняўскі, М. М. Крывальцэвіч // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 97.

Тэмы рэфератаў

1. Праблема паходжання індаеўрапейцаў.
2. Асноўныя цэнтры металургічнай вытворчасці бронзавага веку.
3. Мастацтва бронзавага веку.
4. Бронзавы век лясной зоны і паўднёва-еўрапейскага рэгіёну: па-раўнаўчая характеристыка.

ТЭМА 5. ЖАЛЕЗНЫ ВЕК (2 гадзіны)

Пытанні

1. Сырадутны працэ атрымання жалеза. Уплыў адкрыцця жалеза на працэс грамадскага развіцця. Распаўсюджанне гарадзішчаў.
2. Адкрыцці Г. Шлімана. Археалогія гамэрскай эпохі.

3. Асноўныя прыкметы кімерыйцаў па археалагічных даных.
4. Асноўныя прыкметы скіфаў па археалагічных даных.
5. Асноўныя прыкметы сарматаў па археалагічных даных.

Літаратура

Авдусин, Д. А. Основы археологии. Учеб. для вузов по спец. “История” / Д. А. Авдусин. – М. : Высш. шк., 1989.

Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 2: Жалезны век і ранніе сярэднявечча / А. А. Егарэйчанка і інш.; пад рэд. В. І. Шадыры, В. С. Вяргей. – Мінск : “Беларуская навука”, 1999.

Брей, У., Трамп Д. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.

Всемирная история. В 10 томах / гл. ред. Е. М. Жуков. Т. 2. – М. : Государственное издание политической литературы, 1957.

Гальперина, Г. А., Доброва Е.В. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.

Граков, Б. Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы) / Б. Граков. – М. : Изд-во Московского университета, 1977.

Керам, К. Боги. Гробницы. Учёные / К. Керам. – М. : «Наука», 1986.

Максаковский, В. П. Историческая география мира: учебное пособие для вузов / В. П. Максаковский. – М. : Экопрос, 1997.

Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.

Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.

Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 2: Бронзовый и железный века / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1974.

Тэмы рэфератаў

1. Археалогія скіфаў.
2. Археалагічныя культуры лясной зоны Еўропы ў жалезным веку.
3. Археалагічныя культуры стэпавай зоны Еўропы ў жалезным веку.
4. Археалогія Старожытнага Рыма.
5. Шляхі зносін і міжнародны абмен у эпоху жалезнага веку.

ТЭМА 6. ПАХОДЖАННЕ СЛАВЯН (2 гадзіны)

Пытанні

1. Проблема месцазнаходжання праадзімы славян.
2. Характэрныя рысы першых славянскіх культур. Пражская культура.
3. Этнавызначальныя рысы славянскай керамікі. Шляхі расселення славян па археалагічных даных.

Літаратура

Авдусин, Д. А. Основы археологии. Учеб. для вузов по спец. “История” / Д. А. Авдусин. – М. : Высш. шк., 1989.

Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 2: Жалезны век і ранне сярэднявечча / А. А. Егарэйчанка і інш.; пад рэд. В. І. Шадыры, В. С. Вяргей. – Мінск : “Беларуская навука”, 1999.

Брей, У., Трамп Д. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.

Вяргей, В. Раннеславянскае паселішча Петрыкаў-2 на р. Прыпяць / В. Вяргей, В. Трымер // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2003. – № 18. – С. 151 – 187.

Гальперина, Г. А., Доброда Е.В. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброда. – М. : Вече, 2002.

Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.

Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.

Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. Ч. 2: Бронзовый и железный века / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1974.

Сядоў, В. В. Славяне / В. В. Сядоў // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; Рэдкал.: В. В. Гетаў і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – С. 567 – 574.

Тэмы рэфератаў

1. Проблема месцазнаходжання праадзімы славян.
2. Матэрыяльная культура ранніх славян (VI–VIII стст.).

ТЭМА 7. АРХЕАЛОГІЯ СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ (2 гадзіны)

Пытанні

1. Планіроўка і забудова сярэднявежных гарадоў Русі. Фартыфікацыйныя збудаванні.
2. Матэрыяльная культура старажытнарускага горада. Рамёствы.
3. Вікінгі, нарманы, варагі на Русі.
4. Гнёздаўскі археалагічны комплекс.

Літаратура

Авдусин, Д. А. Основы археологии. Учеб. для вузов по спец. “История” / Д. А. Авдусин. – М. : Высш. шк., 1989.

Брей, У., Трамп Д. Археологический словарь: пер. с англ. / У. Брей, Д. Трамп. – М. : Прогресс, 1990.

Гальперина, Г. А., Доброва Е.В. Популярная история археологии / Г. А. Гальперина, Е. В. Доброва. – М. : Вече, 2002.

Мартынов, А. И. Археология: учебник / А. И. Мартынов. – М. : Высш. шк., 1996.

Матюшин, Г. Н. Археологический словарь / Г. Н. Матюшин. – М. : Просвещение: АО «Учеб. лит.», 1996.

Тэмы рэфератаў

1. Сярэднявечны Ноўгарад паводле археалагічных даных.
2. Сярэднявечны Кіеў паводле археалагічных даных.
3. Вікінгі, нарманы, варагі на Русі.
4. Рамёствы ўсходнеславянскага горада XI – XIII стст.

ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ СЛОЎНІК

А

Абсідыян – вулканічнае шкло, горная парода пераважна чорнага, чырвонага, карычневага і шэрага колераў.

Айкумена (ад гр. *oikeo* – насяляю) – заселеная чалавекам частка зямнога шара.

Амфара – керамічнае начынне для захоўвання запасаў ежы, звычайна вялікага памеру, з шырокім тулавам і вузкім рыльцам.

Анамастыка – раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем асабістых імёнаў.

Ангоб – тонкі пласт высокаякаснай гліны на кераміцы.

Антропаген – апошні перыяд геалагічнай гісторыі, час існавання чалавека.

Антропаморфны (ад гр. *anthropos* – чалавек і *morphe* – форма) – чалавекападобны.

Артэфакт (ад лац. *artefactum* – штучна зроблены) – кожны прадмет не прыроднага, а штучнага паходжання.

Архантрап (ад гр. *archaios* – старажытны і *anthropos* – чалавек) – старажытнейшы чалавек.

Археалогія – вывучэнне мінулага на падставе матэрыяльных рэшткаў жыццядзейнасці чалавека.

Архітэктура – мастацтва праектаваць і узводзіць будынкі, збудаванні і іх комплексы.

Арийцы – плямёны, якія трапілі ў Іран і Індыю напрыканцы II тыс. да н. ч. і размаўлялі на мове, якая з'яўлялася ранній формай санскрыта, самай усходній індаеўрапейскай мовы.

Аўтахтон (ад грэч. *Autochthon*) – мясцовы, карэнны, супрацьпастаўленне аллахтону.

Аўстралапітэкті (ад лац. *australis* – паўднёвы і гр. *pithekos* – малпа) – падсям’я сям’і чалавечых (*гамінід* – (гл.)), старажытнейшы і найбольш прымітыўны від чалавека.

Б

Балты – народнасць, якая ўпершыню апісана ў VI ст. гоцкім гісторыкам Іарданам.

Броўка – паласа некранутай зямлі паміж квадратамі ці больш значнымі часткамі раскопа, пакінутая для того, каб больш дакладна вызначыць стратыграфію раскопа.

Г

Галацэн – апошні этап геалагічнага мінулага, сучасная геалагічная эпоха.

Галечныя прылады – старажытнейшыя прылады чалавека, зробленыя з галькі, з'явіліся каля 2,6 млн. г.

Гамініды (ад лац. *homo* – чалавек) – падсям’я ўсіх, па другой класіфікацыі, сям’я людзей.

Гарпун – у археалогіі наканечнікі з косці ці рога, якія прывязваюцца да драўлянага дзяржання.

Глінабітны – збудаванні, пабудаваныя з гліны і гразі, шырока распаўсюджаныя на Блізкім Усходзе ў неаліце.

Гомо сапіенс неандартальскі (лац. *homo sapiens neandartalensis*) – чалавек разумны неандартальскі.

Гомо сапіенс сапіенс (лац. *homo sapiens sapiens*) – чалавек двойчы разумны, у археалогіі – краманьёнец.

Гомо хабіліс (лац. *homo habilis*) – чалавек умелы.

Гомо эрэктус (лац. *homo erectus*) – чалавек выпрамлены, пра-маходзячы.

Д

Даместыкацыя (ад лац. *domesticus* – дамашні) – адамашненне раслін і жывёл.

Дыфузія – распаўсюджванне культурных прыкмет за межы цэнтра яго ўзнікнення за кошт міграцый ці абмену.

Ж

Жвір – рэшткавая парода, якая складаецца з кавалкаў каменю меней 1 см у дыяметры.

З

Зачыстка – зразанне вострымі рыдлёўкамі ўсіх нажамі тонкіх пластоў зямлі для высвятлення зменаў колеру пласта і выяўлення рэшткаў жытлаў, ям, могілак, вогнішчаў і г. д.

Земляробства – апрацоўка зямлі з мэтай атрымання прадуктаў харчавання.

Зернацёрка – камень для расцірання зерня.

Зруб – ў драўляным дойлідстве канструкцыя з бярвенняў, пакладзеных гарызантальна і шчыльна дапасаваных адно з другім пры дапамозе сякеры і пілы.

I

Ідэаграфія (ад гр. *idea* – ідэя і *grapho* – пішу) – пісьменнасць, знакі якой (ідэаграмы, ці *іерогліфы* – (гл.) перадаюць цэлыя слова-паяніці. Сіnonім – лагаграфія.

Іерогліфы (ад гр. *hieros* – свяшчэнны і *glipho* – вырэзываю, г. зн. выразаны на камені свяшчэнны знак) – назва, якую грэкі далі егіпецкай *ідэаграфії* (гл.).

Інгумацыя – пахаванне нябожчыка у супрацьвагу крэмациі і пакідання цела на паверхні зямлі.

Індустрывія – у археалогіі сукупнасць звязаных тыпаў артэфактаў, якія выкананы з аднаго матэрыяла ці з аднаго рэчыва.

K

Канібалізм – людаедства, якое магло выкарыстоўвацца ў магічных мэтах і дзеля харчавання.

Кап'еметалка – прыстасаванне для кідання кап'я, якое складаецца з дошчачкі ці палкі з крукам на канцы, якое павялічвае даўжыню рычага пры кіданні кап'я.

Катакомба – падземныя могілкі, зробленыя ў скальнай пародзе ці цвёрдай глебе.

Кераміка – абпалены гліняны выраб, звычайна посуд.

Крыца – шлакападобны прадукт плаўлення жалезнай руды, пасля коўкі становіцца паўнавартасным жалезам.

Крэмация – трупаспаленне.

Крэмень – кварц з асобай мікраструктурай, цвёрды камень, які лёгка расчапляецца на кавалкі пласцін ці адшчэпаў.

L

Летапіс – запіс важнейшых падзей па гадах.

M

Малахіт – карбанат медзі зялёнага колеру, у старажытнасці выкарыстоўваўся як камень для упрыгожвання ці матэрыял для атрымання

Мамант – вымершае млекакормячае сямейства сланоў, пражываў на тэрыторыі Еўропы, Паўночнай Азіі і Паўночнай Амерыкі ў ледавіковы перыяд.

Мамантавая фаўна – мамант, аўцэбык, пячорны мядзведзь, алень, шарсцісты насарог і іншыя жывёлы, якія жылі ў эпоху позняга зледзянення (плейстацэна).

Матрыярхат (ад лац. *mater* – маці і гр. *arche* – улада) – панаванне жанчыны ў сям'і і грамадстве, тое ж, што і гінекакратыя ці мацярынскае права.

Мацярык – у археалогіі пласт зямлі і іншых парод, які залягае пад культурным пластом.

Міграцыі – перамяшчэнне груп насельніцтва на вялікія адлегласці.

Музей – установа, якая займаецца збіраннем, захоўваннем і экспанаваннем рэчаў.

H

Неаантрап (ад гр. *neos* – новы і *anthropos* – чалавек) – чалавек сучаснага віду.

Нівеліраванне – фіксацыя глубіны залягання знаходак на раскопках ад умоўнага нуля з дапамогай прыстасаванняў нівеліра ці тэадаліта.

P

Паганства – агульная назва рэлігійных вераванняў і рэлігій дамонатэістычнага харектара, тое ж што і язычніцтва.

Палеаантрап (ад гр. *palaios* – старажытны і *anthropos* – чалавек) – старажытны чалавек.

Патрыярхат (ад лац. *pater* – бацька і гр. *arche* – улада) – панаванне мужчыны ў сям'і і грамадстве, тое ж, што і бацькоўскае права.

Пахаванне – размяшчэнне цела нябожчыка ці яго рэшткаў у зямлю.

Петрогліф (ад гр. *petra* – камень, скала і *glyphe* – вырэзываю) – высечанае на скале слаба ўглубленое адлюстраванне.

Піктаграфія (ад лац. *pictus* – намаляваны і гр. *grapho* – пишу) – прымітыўнае маляванае пісьмо, прызначанае галоўным чынам для запамінання.

Плейстацэн – эпоха зледзяненняў, якая папярэднічае сучаснай геагічнай эпосе галацэну.

Помнік археалагічны – асобнае спалучэнне артэфактаў ці збудаванняў з адкладамі.

Прагісторыя (ад лац. *prae* – да і гр. *historia* – гісторыя) – дагісторыя, прынятае ў заходніх аўтараў абазначэнне гісторыі першабытнага грамадства, часта ў адрозненне ад *протагісторыі* (гл.).

Праселка – круглы махавік з гліны, косці ці каменю для прадзення, замацоўваўся на верацяне.

Протагісторыя (ад гр. *protos* – прасцейшы, першы і *historia* – гісторыя) перадгісторыя, прынятае ў заходніх аўтараў абазначэнне тых першабытных грамадстваў, якія могуць даследавацца па пісьменных помніках суседніх цывілізацый.

P

Рэтуш – падпраўка рабочага краю ці ўсёй паверхні каменных прылад шляхам аддзялення дробных лустак ад паверхні каменю пры дапамозе націскання ці лёгкіх удараў па нарыхтоўцы прылады.

C

Свастыка – крыж, прамяні якога сагнуты пад прымым вуглом у адным накірунку, адзін з найбольш распаўсюджаных сімвалаў сонца (агню).

T

Тапаніміка (ад гр. *topos* – месца і *onoma* – імя) – раздзел *анамастыкі* (гл.), які вывучае геаграфічныя назвы.

Тэрасы рачныя – ступені рэльефа ўздоўж берагоў рэк, пакінутыя даўнім руслам ракі.

Тэль – штучны пагорак, утвораны на месцы працяглага пражывання неалітычнага насельніцтва з дамамі, зробленых з цэглы-сырца. Тэрмін “тэль” мае арабскае паходжанне, сінанімічныя значэнні вядомы ў персідской і турэцкай мовах: “тэпе” і “хююк”.

Дадатак 1

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ
АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ

Дзяржаўная навуковая ўстанова
ІНСТИТУТ ГІСТОРЫИ

220072 г. Мінск, вул. Акадэмічна, 1
тэл./факс (017) 284-18-70

НАЦИОНАЛЬНАЯ
АКАДЕМИЯ НАУК БЕЛАРУСИ

Государственное научное учреждение
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

220072 г. Минск, ул. Академическая, 1
тел./факс (017) 284-18-70

23.01.07 № 01-01/70

Форма № 4

ДАЗВОЛ № 1757

Сапраўдны да 31 снежня 2007 г.

Выданы ДНУ «Інстытут гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі»
Дуку Дзянісіу Уладзіміравічу, загадчыку кафедры айчыннай і
(прозвішча, імя, імя па бацьку)
ўсеагульной гісторыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэту

(пасада, установа)

Спадару (спадарыні) Дуку Д.У. дазволена праводзіць
археалагічныя даследаванні, разведкі на тэрыторыі:

раскопкі на помніках: выратавальныя археалагічныя даследаванні ў ахоўнай зоне
«Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага запаведніка» у г. Полацке

у дзве тысячи семым годзе.
(прапіснымі)

Ён (яна) упаўнаважаны праводзіць тапаграфічную здымку планаў, фатаграфаванне, замалёўкі
гісторыка-культурных каштоўнасцей (стаянак, селішчаў, гарадзішчаў, курганоў, могільнікаў), прымаць
меры па ахове помнікаў. Усім органам улады, дзяржаўным установам, грамадскім арганізацыям
ды прыватным асобам належыць усяляк садзейнічаць Дуку Д.У. у
выкананні ўскладзеных на яго (яе) абавязкаў.

ПАДСТАВА: «Закон Рэспублікі Беларусь ад 9 студзеня 2006 года «Аб ахове гісторыка-
культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь» (Национальны реестр правовых актов Республики
Беларусь, 2006 г., № 9, 2/1195); «Палажэнне аб ахове археалагічных аб'ектаў пры правядзенні земляных
і будаўнічых работ» (Пастанова СМ РБ ад 22 мая 2002 г. № 651).

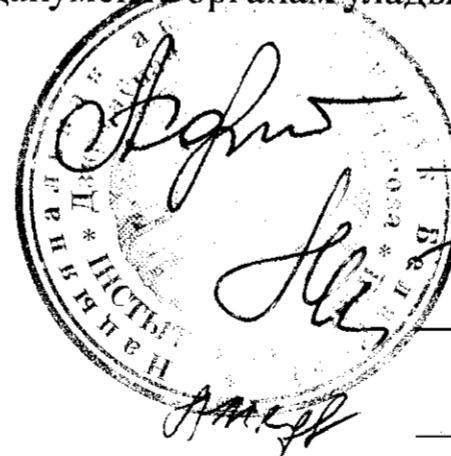
Адказнай за захаванасць гісторыка-культурнай каштоўнасці (усіх яе адметных вартасцей) у
працэсе работ, а таксама здабытых археалагічных матэрыялаў і адпаведнасць даследаванняў навукова-
метадычным патрабаванням з'яўляецца асоба, атрымаўшая «Дазвол».

Перадача ўказаных вышэй правою іншай асобе забараняецца. Дазвол сапраўдны толькі пры
адначасовым прад'яўленні пашпарта ці іншага дакумента органам улады на месцы правядзення работ.

Дырэктар Інстытута гісторыі
Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі

Кіраўнік Цэнтра гісторыі дайндуstryяльнага
грамадства (загадчык аддзела)

Старшыня Палявога камітэта

Каваленя А. А.

Ляўко В. М.

Лысенка П. Ф.

Дазвол зарэгістраваны ва Ўпраўленні па ахове гісторыка-культурнай спадчыны і рэстаўрацыі
Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь (рэгістрацыйны № 1793)

Калюжнічук О. М.
(подпіс)

Узор Дазвола па форме № 4

Дадатак 2

ЗАЦВЕРДЖАНА
Пастанова Бюро Прэзідыума
Нацыянальнай акадэміі навук
Беларусі
12.05.2006 № 246

ІНСТРУКЦЫЯ
аб парадку выдачы Дазволаў на
выкананне археалагічных разведак
і раскопак, іх правядзенні,
састаўленні справаздач па
праведзеным работам

1. АГУЛЬНЫЯ ПАЛАЖЭННІ

1.1. Дадзеная інструкцыя распрацавана ў адпаведнасці з Законам Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны”, Палажэннем аб ахове археалагічных аб’ектаў пры правядзенні земляных і будаўнічых работ ад 22 мая 2002 г. № 651.

1.2. Інструкцыя вызначае парадак выдачы Дазволаў на выкананне археалагічных разведак і раскопак (далей – Дазволы), парадак іх правядзення і парадак падрыхтоўкі справаздачы аб іх выкананні.

1.3. У адпаведнасці з Законам Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны” усе археалагічныя помнікі – гарадзішчы, курганы, рэшткі старажытных паселішчаў, умацаванняў, свяцілішчы, старажытныя месцы пахаванняў, каменныя выявы (валуны, крыжы і т.д.), старажытныя прадметы, участкі гістарычнага культурнага слою старажытных населеных пунктаў, рэшткі архітэктуры – складаюць гісторыка-культурную спадчыну Беларусі і з’яўляюцца ўсенародным багаццем. Яны знаходзяцца пад аховай дзяржавы.

1.4. Згодна з палажэннем аб ахове археалагічных аб’ектаў пры правядзенні земляных і будаўнічых работ размяшчэнне археалагічных аб’ектаў фіксуецца ў кожым раёне краіны на раённых картах землекарыстання. Інфармацыя, якая атрымана у ходзе правядзення работ па Дазволу ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, прадстаўляецца навуковымі арганізацыямі археалагічнага профілю (у tym ліку кафедрамі археалогіі вышэйших навучальных установ) і музеямі, размешчанымі на тэрыторыі раёна. Дадзеная інфармацыя ўключае ў сябе ілюстраваныя і тэкставыя матэрыялы, якія распрацоўваюцца на аснове сучасных картографічных матэрыялаў, візіруюцца ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” і Упраўленнем па ахове гісторыка-культурнай спадчыны і рэстаўрацыі Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь, пасля чаго зацвярджаюцца дзяржаўнымі органамі землекарыстання.

1.5. Палявыя даследаванні археалагічных помнікаў (разведкі ці раскопкі) могуць выконвацца толькі ў навуковых, ахойных і ўліковых мэтах спецыялізаванымі навуковымі і навукова-рэстаўрацыйнымі ўстановамі, вышэйшымі навучальными ўстановамі і музеямі, якія маюць кафедры археалогіі ці спецыялістаў-археолагаў.

1.6. Кіраўніцтва палявымі даследаваннямі можа выконвацца толькі спецыяльна падрыхтаванымі асобамі, якія маюць адпаведны Сертыфікат і могуць забяспечыць выкананне ўсіх неабходных методык, што можа гарантаваць высокі навуковы ўзровень даследаванняў і фіксацыі іх вынікаў у форме навуковай справаздачы.

1.7. Правядзенне разведак і раскопак помнікаў археалогіі можа праводзіцца толькі пры наяўнасці ў даследчыка дакумента – Дазволу на правядзенне разведак і раскопак, і ў межах, вызначаных формай гэтага дакумента.

1.8. Самавольныя раскопкі археалагічных помнікаў без Дазволу, разглядаюцца як знішчэнне ці псанне помнікаў гісторыі і культуры. Абвінавачаныя ў гэтым асобы, а таксама кіраунікі ўстаноў і арганізацый (дзяржаўных, кааператыўных ці прыватных) падлягаюць прысягненню да крымінальнай ці адміністрацыйнай адказнасці па дзеячаму заканадаўству.

2. ДАЗВОЛЫ НА ПРАВЯДЗЕННЕ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ, ІХ ФОРМЫ І ПАРАДАК ВЫДАЧЫ

2.1. Дазволы на права выканання археалагічных разведак і раскопак на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь выдаюцца ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” па даручэнню Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і рэгістрыруюцца Упраўленнем па ахове гісторыка-культурнай спадчыны і рэстаўрацыі Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь.

2.2. Дазволы ў залежнасці ад харектару даследаванняў маюць чатыры формы:

Форма № 1 – на права выканання раскопак і разведак.

Форма № 2 – на права выканання разведак з абмежаваным ускрыццём невялікіх участкаў паселішчаў і грунтовых могільнікаў (да 24 кв. м на помніку).

Форма № 3 – на права правядзення разведак без якіх-небудзь земляных работ.

Форма № 4 – на права ахойных даследаванняў (назіранне і тэрміновая раскопкі) помнікаў, якія знаходзяцца ў аварыйным стане ці ў зоне будаўнічых работ.

Дазволы па формах 1 і 4 выдаюцца на раскопкі канкрэтных помнікаў археалогіі, Дазволы на разведкі – з указанием адміністрацыйных раёнаў.

2.3. Дазволы выдаюцца па заяўках дзяржаўных ўстаноў і арганізацый, якія праводзяць археалагічныя раскопкі, на імя даследчыка. Установа, якая патрабуе Дазвол, нясе адказнасць за якасць выканання работ, сваечасовае прадстаўленне, паўнату і якасць справаўдачи аб даследаваннях, а таксама захаванне здабытых матэрыялаў да перадачы іх на пастаяннае захоўванне ў адпаведным Закону парадку.

2.4. Заяўка на выдачу Дазволу паступае ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” не пазней, чым за два тыдні да пачатку работ. Выключэнні могуць быць толькі ў выпадку неабходнасці тэрміновага вывучэння помнікаў, якія разбураюцца ці трапляюць у зону неўзгодненага будаўніцтва.

2.5. У заяўцы на выдачу Дазволу трэба ўказаць:

2.5.1. прозвішча, імя і імя па бацьку, службовае становішча і навуковую ступень выканаўцы археалагічных работ;

2.5.2. форму Дазволу;

2.5.3. пералік помнікаў, на якіх павінны быць праведзены раскопкі, і раёнаў, дзе будуецца праводзіцца разведкі, згодна з сучасным адміністрацыйным падзелам;

2.5.4. магчымы харектар разведак (суцэльнае абледаванне раёну, пошук помнікаў якой-небудзь катэгорыі і т.д.), тэрмін прац;

2.5.5. аргументація неабходнасці правядзення работ (вырашэння канкрэтнай навуковай проблемы, складанне археалагічнай карты, улік і пашпартацыя помнікаў, выратаванне аб'ектаў, што разбураюцца і т.д.);

2.5.6. аб'ём работ, іх сувязь з раней праведзенымі раскопкамі;

2.5.7. кропкі фінансавання;

2.5.8. установы, куды будуецца здадзены археалагічныя матэрыялы на тэрміновае і пастаяннае захаванне;

2.5.9. да заяўкі на Дазвол па форме № 4 трэба прыкладці даведку з харкторыстыкай стану помніка, які разбураеца, з указаннем прычын, ступені і інтэнсіўнасці яго разбурэння, альбо дакументацыю па ўзгадненню мяркуемага будаўніцтва, ці дагаворную дакumentацыю, якая пацвярджае неабходнасць працы археалагічных прац на аб'екце;

2.5.10. да заяўкі на археалагічнае даследаванне помнікаў архітэктуры, а таксама на тэрыторыі іх зон аховы патрэбна дадаць Дазвол Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь з інфармацыяй аб tym, што археалагічныя працы на помніку сікардынаваны з архітэктурна-рэстаўрацыйнымі работамі (указваеца таксама навуковы кіраўнік рэстаўрацыйных работ).

2.6. Калі Дазвол патрабуеца на імя даследчыка, які ўпершыню самастойна праводзіць палявыя работы, то да заяўкі на Дазвол патрэбна прыкладці рэкамендацыю археолага-прафесіянала, пад кіраўніцтвам якога ён ўдзельнічаў у археалагічных даследаваннях не менш, чым два палявых сезоны. Спецыяліст, які даў рэкамендацыю, павінен адзначыць у ёй узровень практычнай падрыхтоўкі і валоданне метадамі сучаснай палявой археалогіі асобы, за якую ён нясе адказнасць.

2.7. Для сікардынавання археалагічных работ на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, разгляду заявак на выдачу Дазволаў, правядзення экспертызы навуковых спраўаздач і т.д., загадам дырэктара ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” з ліку высокакваліфікованых спеціялістаў-археолагаў ствараеца Палявы камітэт, паўнамоцтвы якога зацвярджаюцца Палажэннем аб Палявым камітэце.

2.8. ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” разглядае заяўку на выдачу Дазволу ў двухтыднёвы тэрмін. Ён можа выдаць Дазвол у адпаведнасці з заяўкай, або з абмежаваным аб'ёмам работы ў парыўнанні з заяўленым, ці нават адмовіць у выдачы Дазволу.

2.9. Падставамі для абмежавання ці адмовы ў выдачы Дазволу могуць быць:

2.9.1. немэтазгоднасць работ з пункту гледжання задач археалагічных даследаванняў ці аховы археалагічных помнікаў;

2.9.2. неапраўдана вялікі аб'ем заяўленых палявых работ, што можа адмоўна адбіцца на іх якасці;

2.9.3. недастатковая археалагічная кваліфікацыя асобы, на імя якой запатрабаваны Дазвол;

2.9.4. выдача Дазволу на той жа помнік ці раён (калі супадае тэматыка даследаванняў) другой асобе;

2.9.5. выкарыстанне даследчыкам, на імя якога патрабуюць Дазвол, метадаў, што не адпавядаюць сучасным патрабаванням выканання палявых работ (вядуць да страты часткі навуковай інфармацыі і пісання помнікаў);

2.9.6 незабяспечанасць уліку і тэрміновага захавання здабытых матэрыялаў;

2.9.7. перавышэнне аб'ёмаў работ, якія былі абумоўлены папярэднім Дазволам і правядзенне работ на помніках ці ў раёнах, якія не былі ўказаны ў Дазволе і да т.п.;

2.9.8. непрадстаўленне ці дрэнная якасць справаздачы па папярэдняму Дазволу;

2.9.9. непрадстаўленне акта аб перадачы археалагічных матэрыялаў (ці іх часткі) на пастаяннае захаванне ў адпаведную ўстанову.

2.10. Па ўсіх выпадках адмовы ў выдачы Дазволу ці абмежаванняў аб'ёмаў палявых работ ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” інфармуе у пісьмовай форме ўстанову ці арганізацыю, якія падалі заяўку, з указаннем прычын ці матываў такога рашэння.

2.11. Дазволы, якія выдаюцца ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, візіруюцца ва Упраўленні па ахове гісторыка-культурнай спадчыны і рэстаўрацыі Міністэрства

культуры Рэспублікі Беларусь і прадстаўляюцца ў мясцовыя ўстановы ўлады, на тэрыторыі якіх праводзяцца археалагічныя даследаванні.

2.12. Пры завяршэнні палявых работ даследчык абавязаны прадставіць ва Упраўленне па ахове гісторыка-культурнай спадчыны Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь, дзе быў зарэгістраваны Дазвол, кароткую інфармацыю аб усіх даследаваных помніках і выніках раскопак.

2.13. Нявыкарыстаны Дазвол пасля заканчэння тэрміну яго паўнамоцнасці, вяртаецца ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” з тлумачальным лістом установы, якая яго запатрабавала, аб прычынах невыканання запланаваных работ.

3. АБАВЯЗКІ ЎСТАНОЎ, ЯКІЯ ВЯДУЦЬ ПАЛЯВЫЯ АРХЕАЛАГІЧНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ

3.1. Установа, якая арганізуе археалагічныя даследаванні і патрабуе Дазвол на іх правядзенне, нясе адказнасць за якасць выканання палявых работ.

3.2. Установа, якая праводзіць палявым даследаванні, нясе адказнасць за своечасовасць прадстаўлення і якасць справаздачы аб выкананых работах.

3.3. Навуковыя справаздачы аб выніках палявых даследаванняў павінны быць завераны подпісам і пячаткай кіраўніка ўстановы, якая іх праводзіла.

3.4. Установе, якая праводзіла археалагічныя раскопкі і разведкі, належыць выключнае права на выкарыстанне навуковай справаздачы аб іх выніках, паколькі яна з'яўляецца творам, выкананым у якасці службовага задання (Закон Рэспублікі Беларусь аб аўтарскім праве, дадатак 1). Але пры гэтым павінны захоўвацца права аўтара справаздачы (гл. п. 4.7. дадзенай інструкцыі).

4. АБАВЯЗКІ, ПРАВЫ І АДКАЗНАСЦЬ ДАСЛЕДЧЫКА, ЯКІАТРЫМАЎ ДАЗВОЛ

4.1. Даследчык, які атрымаў Дазвол, абавязаны:

4.1.1. кіраваць палявым даследаваннямі, не пакідаючы месца работ на працягу ўсяго часу (магчыма толькі кароткачасовая адсутнасць даследчыка па важных прычынах), перадавер кіраўніцтва раскопкамі іншай асобе забараняеца;

4.1.2. пры правядзенні археалагічных даследаванняў па гаспадарчых даговорах прысутнасць кіраўніка на помніку патрэбна па неабходнасці пад час земляных работ;

4.1.3. калі Дазвол не быў выкарыстаны і работы не праводзіліся вярнуць Дазвол у ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” з азначэннем прычын невыкарыстання;

4.1.4. забяспечыць захаванне даследуемых помнікаў пад час працы і спрыяць іх захаванасці пасля завяршэння раскопак;

4.1.5. садзейнічаць ахове археалагічных помнікаў у раёнах правядзення работ, разам з мясцовымі дзяржаўнымі органамі аховы прымаць меры па прадухіленню самавольных раскопак.

4.2. Пры выяўленні ў працэсе археалагічных разведак раней не вядомых помнікаў даследчык абавязаны пісьмова паведаміць аб гэтым дзяржаўны орган па ахове гісторыка-культурнай спадчыны, на тэрыторыі якога знаходзіцца гэты помнік. Копія гэтай інфармацыі размяшчаецца ў навуковай справаздачы.

4.3. Пасля завяршэння палявых работ і камеральнай апрацоўкі рэчавых матэрыялаў даследчык абавязаны падрыхтаваць навуковую справаздачу па выніках палявых даследаванняў і прадставіць яе у ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” не пазней 30 красавіка наступнага года у адпаведнасці з патрабаваннямі Інструкцыі, а таксама кароткую анатацыю (каля 1 стар.) дзеля ўключэння ў інфармацыйную базу дадзеных.

4.4. Да 10 лютага наступнага за даследаваннямі года даследчык павінен прадставіць інфармацыйны артыкул на справаздачную канферэнцыю (друкуеца у Гісторыка-археалагічным зборніку).

4.5. Матэрыялы, выяўленыя падчас археалагічных раскопак і разведак мінулага года, даследчык павінен перадаць ў дзяржаўны музей ці ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” для пастаяннага захоўвання у адпаведнасці з устаноўленымі правіламі.

4.6. Аўтару навуковай справаздачы аб археалагічных даследаваннях належыць аўтарскае права на гэты твор, які быў выкананы у якасці службовага задания (Закон Рэспублікі Беларусь аб аўтарскім праве).

4.7. Аўтар даследаванняў і навуковай справаздачы мае права:

4.7.1. надрукаваць справаздачу ці яе частку, а таксама матэрыялы, якія атрыманы пры палявых даследаваннях, пад сваім прозвішчам;

4.7.2. запрасіць сааўтараў для надрукавання матэрыялаў са справаздач;

4.7.3. дазволіць іншым асобам друкаваць матэрыялы справаздачы ці іх частку, а таксама асобныя знаходкі рэчаў ці іх серыю.

4.8. Аўтарскае права на навуковую справаздачу аб палявых даследаваннях дзейнічае пастаянна. Выключнае права аўтара на публікацыю матэрыялаў раскопак дзейнічае на працягу 10 год пасля завяршэння яго работ на помніку.

4.9. З моманту паступлення справаздачы аб археалагічных даследаваннях на захоўванне ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, яна павінна быць даступнай для азнаямлення з пісьмовага дазволу аўтара.

4.10. Выкарыстанне справаздач аб археалагічных даследаваннях, якія захоўваюцца ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”, дазваляецца яго дырэкцыяй на аснове заяўкі афіцыйнай установы па ўзгадненню з аўтарам справаздачы. На справаздачы робіцца адзнака аб часе і характары выкарыстання.

4.11. Пры любым выкарыстанні ў навуковай працы матэрыялаў справаздач абавязкова адпаведная спасылка на справаздачу.

4.12. Даследчык, які атрымаў Дазвол, нясе персанальную адказнасць за:

4.12.1. захаванне гісторыка-культурнай спадчыны (усіх адметнасцей даследуемага помніка);

4.12.2. навукова-метадычнае абаснаванне прымаемых і рэалізуемых праектных рашэнняў;

4.12.3. якасную падрыхтоўку навуковай справаздачы і сваечасовае прадстаўленне яе ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”;

4.12.4. фіксацыю і захаванне знаходак ў адпаведнасці з палявым вопісам да іх перадачы на пастаяннае захоўванне ў музей ці навуковыя археалагічныя фонды ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”.

5. ПАРАДАК ПРАВЯДЗЕННЯ АРХЕАЛАГЧНЫХ РАЗВЕДАК

5.1. Разведкі – навуковае абледаванне помнікаў археалогіі з мэтай выяўлення і першаснага вывучэння новых, а таксама асэнсавання на сучасным узроўні ужо вядомых аб іх літаратурных і архіўных звестак.

5.2. Палявым даследаванням павінна-папярэднічаць знаёмства з літаратурнымі і архіўнымі матэрыяламі, якія маюць дачыненне да помнікаў і тэрыторый, на якіх будуць праводзіцца даследаванні.

5.3. У час разведкі на кожны помнік трэба:

5.3.1. даць поўную характарыстыку помніка (яго назва, апісанне геаграфічнага размяшчэння, суадносіны з суседнімі вадаёмамі і населенымі пунктамі, рэльеф і тапаграфічныя асаблівасці, формы, параметры, наяўнасць на іх пабудоў, дрэў, ямаў ці ін-

шых пашкоджанняў, тэрыторыя распаўсюджвання знаходак, звесткі пра помнік у літаратуры, сучаснае выкарыстанне і захаванасць помніка, а таксама магутнасць і насычанасць культурнага пласта (у выпадку шурфоўкі ці пры наяўнасці агаленняў, ямаў);

5.3.2. скласці сітуацыйны план і план помніка (у маштабе 1:500 і т.д.) у залежнасці ад памераў помніка, з абазначэннем гарызанталалямі ці другімі спосабамі рэльефу, з дакладнай прывязкай помнікаў да арыенціраў, абазначэннем усіх шурфоў (памерам 2×2 м, ці 1×1 м), зачыстак, а таксама з пазначэннем месцаў пашкоджання культурнага пласта (кар'ер, ямы і інш.);

5.3.3. зрабіць фатаграфічную фіксацыю помніка з улікам таго, што фотаздымак павінен поўна і дакладна адлюстраваць асаблівасці рэльефа і тапаграфічную сітуацыю. Пры фатаграфаванні дэталяў помніка неабходна выкарыстоўваць масштабную рэйку;

5.3.4. сабраць археалагічны матэрыял з паверхні глебы і скласці яго воліс з дакладнай пашпартызацыяй кожнай знаходкі.

5.4. Даследчык, які працуе па Дазволу па форме № 2, мае права з мэтай пазначэння магутнасці, пашырэння і харектару культурнага пласта адкрылага помніка правесці на ім невялікія земляныя работы, зачыстку агаленняў, закладку шурфоў ці траншэй. На раней даследаваных помніках мэтазгоднасць ускрыцця глебы трэба абгрунтаваць.

5.5. Закладка разведковых шурфоў ці траншэй дапускаецца на паселішчах, гарадзішчах і ў месцах верагодных грунтовых могільнікаў. Шурфоўкі курганоў ці іншых бачных археалагічных комплексаў забараняюцца. Нельга закладваць шурфы на западзінах ад жытлаў, на старажытных пахаваннях ці сходных аб'ектах, калі яны бачны на паверхні.

5.6. Пры выкананні земляных работ у час разведак неабходна імкнуцца да мінімальнага разбурэння культурнага слою (пазбягаць ускрыцця плошчы і аблікоўвацца зачысткай, фіксацыяй агаленняў: адхоны, сценкі ямаў і іншыя пашкоджанні). У выпадку парушэння аб'екта пад уздзеяннем прыродных альбо тэхнагенных з'яў, яго, па магчымасці, неабходна даследаваць цалкам.

5.7. У выпадку закладання разведковых шурфоў ці траншэй, іх колькасць для аднаго помніка не павінна перавышаць трох, з агульнай плошчай да 24 кв. м. Неабходнасць закладкі вялікай колькасці шурфоў павінна быць спецыяльна абгрунтавана. Памеры шурфоў вызначаюцца мэтамі даследавання і харектарам помніка. Шурфы павінны мець плошчу не менш чым 1×1 м.

5.8. Пры знаходжанні ў шурфах рэштак жытлаў і другіх старажытных пабудоў нельга парушаць іх комплекснасць, таму раскопкі на гэтым месцы трэба прыпыніць і рэшткі пабудовы закансерваваць (засыпаць шурф глебай). Пры знаходжанні ў шурфе часткі пахавання неабходна пералічыць памеры шурфа і даследаваць пахаванне цалкам.

5.9. Усе шурфы, траншэі, зачысткі павінны быць нанесены ў масштабе на план вывучаемага помніка. Абавязковым з'яўляецца складанне планаў і стратыграфічных профіляў усіх аб'ектаў (у масштабе не менш 1:40), незалежна ад наяўнасці ці адсутнасці культурнага пласта. Стратыграфія ўсіх зробленых агаленняў павінна дакладна фіксавацца як у дзённіку, так і на фотаздымках.

5.10. Пасля завяршэння разведковых работ усе шурфы і траншэі павінны быць засыпаны, што фіксуецца на фота.

5.11. Знаходкі, якія выяўлены падчас разведак і харектарызуецца помнік, павінны быць сабраны, занесены ў палявы воліс і мець этыкеткі з дакладным абазначэннем месца і ўмоў знаходжання.

5.12. Павінна быць праведзена картаграфаванне вынікаў разведкі. Пры суцэльнym абследаванні на карце замкнутай лініяй фіксуецца ўчастак разведкі і рознымі адзнакамі пазначаюцца ўсе абследаваныя і раней выяўленыя помнікі археалогіі. Пры

маршрутнай разведцы на карце паказваецца фактычны маршрут абследавання і ўсе помнікі археалогіі пад нумарамі. Расшыфроўка нумароў даецца асобна ў легендзе да карты.

6. ПАРАДАК ПРАВЯДЗЕННЯ АРХЕАЛАГЧНЫХ РАСКОПАК

6.1. Археалагічныя раскопкі з'яўляюцца асноўнай і важнейшай формай навуковага вывучэння помніка. Яны маюць мэтай усебаковае вывучэнне, дакладную фіксацию і навуковую ацэнку помніка, яны патрабуюць поўныя характеристыстыкі тапаграфіі і стратыграфіі помніка, яго культурнага пласта, пабудоў, выяўленых знаходак і г.д.

6.2. Першаснай мэтай палявой археалогіі ў сучасных умовах з'яўляеца захаванне археалагічных каштоўнасцей для будучых пакаленняў даследчыкаў, што зафіксавана “Міжнароднай хартыяй па ахове і выкарыстанню археалагічнай спадчыны” (1990 г.) і “Еўрапейскай канвенцыяй па археалагічнай спадчыне” (1992 г.).

6.3. Для правядзення раскопак выбіраюцца помнікі, якія могуць даць значныя вынікі, неабходныя для распрацоўкі планавых навуковых тэм і проблемных пытанняў па гісторыі Беларусі. Раскопваць належыць, перш за ёсё, помнікі, якія будуць разбурацца ў час запланаваных гаспадарча-будаўнічых прац, а таксама помнікі, якія разбураюцца ад прыроднага ўздзеяння.

6.4. Правядзенню стацыянарных раскопак павінна папярэднічаць дэталёвае абследаванне як самога помніка, так і навакольнай мясцовасці, складанне інструментальнага плана помніка і яго ўсебаковая фотафіксацыя.

6.5. Выбар месца для закладкі раскопа на помніку і акрэсленне яго памераў вызначаюцца мэтамі даследавання, тэхнічнай магчымасцю раскопак на tym ці іншым месцы і іншымі фактарамі. Пры гэтым абавязкова павінна ўлічвацца захаванне помніка і прыярытэтнасць першачарговага даследавання аддаецца tym участкам, якім у найбольшай ступені пагражае пашкоджанне ці разбурэнне ў выніку прыродных працэсаў ці гаспадарчай дзейнасці.

6.6. Раскопкі паселішчаў і грунтовых могільнікаў павінны весціся дастаткова вялікімі плошчамі, што гарантует магчымасць яснай характеристыкі помніка, яго частак і істотных дэталяў. Раскопкі археалагічных помнікаў толькі пры дапамозе шурфоў ці траншэй катэгарычна забараняюцца. Забаранеца закладваць невялікія ізаляваныя раскопы над асобнымі аб'ектамі, жытловымі западзінамі, пляцоўкамі ад жытлаў, магіламі і т.д. Усе такія аб'екты павінны ўваходзіць у межы агульнага раскопа, які ахоплівае таксама прастору паміж аб'ектамі.

6.7. Трэба імкнуцца да закладкі на адным помніку мінімальнай колькасці раскопаў. Павеліченне колькасці раскопаў трэба весці, па магчымасці, шляхам прырэзак да існуючых раскопаў. Забаранеца пакідаць паміж раскопамі невялікія участкі невывучанага культурнага слоя, якія потым непазбежна разбураюцца.

6.8. Пры неабходнасці закладкі некалькіх раскопаў у розных частках помніка трэба размяшчаць іх па адзінай каардынацыйнай сетцы для дакладнага стыкавання раскопаў у далейшым. Такую сетку рэкамендуеца накладаць на ўесь помнік у пачатку работ. Неабходна таксама ўвязка адзнак вышынъ на ўсіх раскопах. Для гэтага на помніку павінен быць адзін рэпер, ад якога робіцца нівеліроўка ўсіх раскопаў.

6.9. Калі даследаванні праводзяцца у горадзе, альбо сельскай мясцовасці і іх размяшчэнне ахоплівае вялікую плошчу, магчыма прывязка да балтыйскай сістэмы.

6.10. Помнікі, на якіх магчыма атрымаць дадатковую інфармацыю з дапамогай прыродазнаўчых метадаў, пажадана вывучаць з прыцягненнем спецыялістаў гэтих галін ведаў.

6.11. Раскопкі курганоў праводзяцца толькі са здыманнем усяго насыпа і вывучэннем усей прасторы пад насыпам, а таксама прылеглай плошчы, на якой могуць

знейсція ровікі, прысыпкі, сляды трызыны і г.д. Вывучэнне курганных могільнікаў з кепска вылучальнымі, задужа прыплюшчанымі, узаемна перакрываальнымі насыпамі павінны весціся суцэльнай плошчай, як пры даследаванні грунтовых могільнікаў.

6.12. Пры даследаванні насыпаў курганоў павінны быць забяспечаны выяўленне і інструментальная фіксацыя ўсіх аб'ектаў у іх (упускныя пахаванні, трызыны, асобныя находкі і інш.), асаблівасцей канструкцыі і складу самога насыпу, узроўню пахавання і глебы, наяўнасці падсыпкі, накідаў, выкладак і іншых збудаваняў унутры насыпа, пад ім ці вакол яго.

6.13. Вывучэнне культурнага слоя ці пахаванняў вядзеца толькі ручным інструментам. Выкарыстанне ў гэтых мэтах земляройных машын і механізмаў катэгарычна забараняеца. Гэтыя машыны могуць выкарыстоўвацца толькі для баластных работ (транспарціроўка перабранага грунта, зняцце перакрываючага помнік стэрыльнага слою і т.д.).

6.14. Раскопкі старажытных паселішчаў усіх відаў (стаянак, селішчаў, гарадзішчаў) праводзяцца паслонна і паквадратна з дакладным выяўленнем усіх асаблівасцей, якія мае слой і паселішча ў цэлым. У культурным слое інструментальная фіксуюцца ўсе рэшткі аб'ектаў, а таксама размяшчэнне находак на плошчы раскопак і іх судносіны са слаямі і пабудовамі.

6.15. Пры раскопках помнікаў са шматслойнымі культурнымі напластаваннямі паслядоўнае паглыбленне ў ніжэйшыя слоі мае быць толькі пасля дэталёвага вывучэння верхніх слоёў на дастаткова шырокай плошчы і вычарпальнай іх фіксацыі.

6.16. Вывучэнне культурных адкладаў павінна быць зроблена да матэрыка, калі гэтаму не перашкаджаюць знайдзеныя будаўнічыя і архітэктурныя рэшткі першаступенна га значэння, якія патрэбна захаваць.

6.17. Пры правядзенні ахоўных раскопак даследчык мае права у выпадку навуковай неабходнасці зрабіць прырэзку да раскопа па-за межамі будаўнічага участка.

6.18. Пры раскопках помнікаў, дзе прысутнічаюць архітэктурныя рэшткі, працу трэба весці так, каб яны не парушыліся і не разбуралися да поўнага іх выяўлення і ўсебакай фіксацыі. У выпадку правядзення сістэматычных шматгадовых раскопак на адным помніку з захаваннем знайдзеных архітэктурных рэшткаў у адкрытым выглядзе павінны быць прыняты меры для іх аховы і кансервацыі.

6.19. Для стратыграфічных назіранняў унутры вялікіх раскопаў пакідаюць некранутымі папярочныя броўкі. Пры раскопках кургана (калі ён не даследуецца па сектарах) таксама пакідаюць дзве і болей (калі курган падоўжаны) перпендыкулярныя броўкі. Броўкі абавязкова разбіраюцца пасля іх чарцёжной і фатаграфічнай фіксацыі.

6.20. Падчас раскопак помнікаў усіх тыпаў абавязкова праводзіцца нівеліроўка паверхні (раскопа, кургана) і ўсіх аб'ектаў (пабудоў, узроўня падлогі, прапласткаў, вогнішчаў, пахаванняў, рэшткаў трывн і інш.), а таксама найважнейшых находак ад адзінага нулявога рэпера. Пры вымярэнні глыбінь ад паверхні, ад узроўня пахаванай глебы ці ад іншых узроўняў выконваецца пералік дадзеных нівеліроўкі адносна нулявой адзнакі.

6.21. Пры вывучэнні выяў на камянях неабходна ахопліваць усю паверхню іх знаходжання. Нельга абмяжоўвацца рэгістрацыяй і апісаннем найбольш эффектных фігур і кампазіцый.

6.22. Даследчык абавязаны штодзённа весці палявы дзённік, у які заносяцца ўсе назіранні падчас раскопак. Дадзеныя дзённіка з'яўляюцца асновай для складання навуковай справаздачы. Дзённік лічыцца абавязковым і асноўным афіцыйным палявым дакументам і не можа быць заменены іншымі запісамі.

6.23. Акрамя запісаў у дзённіку, усе вынікі работ знаходзяць адлюстраванне ў чарцёжной і фатаграфічнай дакументацыі. Усе чарцяжы-планы: разрэзы раскопаў, стра-

тыграфічныя профілі, планы і профілі курганоў, планы і разрэзы пахаванняў і інш. павінны складацца на месцы работ і ў максімальнай ступені адлюстроўваць усе назіранні даследчыка і, перш за ўсё, такія факты як узаемнае размяшчэнне слаёў і пабудоў, іх адносіны да вышынных адзінак; склад, структура і колер слаёў; наяўнасць грунтowych, попельных, вугальных і іншых плямаў; распаўсюджванне знаходак на плане раскопа, умовы і глыбіні іх залягання; паклад памерлага і рэчаў у магіле і г.д. Планы, разрэзы і профілі раскопаў павінны выконвацца ў адным маштабе (не менш 1:40). Планы і разрэзы пахаванняў складаюць у маштабе не менш 1:20. На планах павінны быць адлюстраваны асноўныя дэталі, якія зафіксаваны ў профілі. Калі фіксуюцца будаўнічыя траншэі, дапушчальны маштаб 1:40 (і больш дробны) пры адсутнасці культурнага пласта, ці яго нязначнасці. Але трэба даваць у адпаведным (1:40 ці 1:20) маштабе месцы, дзе прысутнічаюць ямы, будаўнічыя канструкцыі і складаная стратыграфія.

6.24. Абавязковай з'яўляецца фотафіксацыя працэса раскопак і ўсіх ускрытых аб'ектаў пахавання, стратыграфічных профіляў і інш.

6.25. Знойдзеныя падчас раскопак рэчавыя знаходкі: будаўнічыя матэрыялы, астэалагічныя, палеабатанічныя і іншыя рэшткі павінны фіксавацца ў дзённіковых запісах, а таксама знаходзіць адлюстраванне на чарцяжах.

6.26. Большую частку знаходак належыць узяць для далейшай апрацоўкі і музейнага захавання. Вызначэнне тых матэрыялаў, якія павінны быць узяты, і тых, якія застаюцца на месцы, выконваецца ў залежнасці ад ступені вывучанасці помніка і матэрыялаў, ад магчымасці дакладнай фіксацыі гэтых матэрыялаў на месцы, ад ступені іх захаванасці і г.д.

6.27. Пры ўсіх умовах павінны быць узяты:

6.27.1. інвентар пахавальных комплексаў цалкам;

6.27.2. усе матэрыялы закрытых комплексаў-пабудоў;

6.27.3. усе цэльыя ці складаныя рэчы;

6.27.4. усе індывідуальныя знаходкі;

6.27.5. усе нумізматычныя і эпіграфічныя знаходкі;

6.27.6. знаходкі, якія маюць мастацкае значэнне;

6.27.7. знаходкі, па якіх можна датаваць раскоп, пласт і т.д.;

6.27.8. знаходкі, якія паказваюць культурную прыналежнасць помніка, яго гаспадарчу харкторыстыку і т.д.;

6.27.9. усе невядомыя да гэтага рэчы;

6.27.10. усе знаходкі, атрыманыя пры раскопках помнікаў каменнага і бронзавага веку;

6.27.11. усе выяўленыя археалагічныя матэрыялы павінны быць занесены ў палярныя воліс і мець пашпарты з адзнакай дакладнага месцазнаходжання кожнай рэчы ці фрагмента (помнік, раскоп, квадрат, пласт, глыбіня залягання, зямлянка, яма, пахаванне).

6.28. У залежнасці ад ступені вывучэння і захавання помніка і самога матэрыялу даследчык мае права адабраць частку знаходак, якая можа быць пакінута на месцы палявых работ. Пры гэтым адбор астэалагічных, антрапалагічных знаходак і рэшткаў металургічнай вытворчасці павінен праводзіцца пры ўдзеле спецыялістаў, а пры адсутнасці такіх узяты поўнасцю.

6.29. Застаўлены на месце раскопа матэрыял павінен быць асабліва падрабязна зафіксаваны ў дзённіку. Яго трэба сабраць у адным месцы і закапаць. Точнае месца закопвання адзначаецца на плане помніка.

6.30. Пасля завяршэння археалагічных раскопак даследчык абавязаны засыпаць усе зробленыя раскопы, прыбраць выкіды глебы, узнавіць глебавы пласт і існаваўшы да пачатку раскопак ландшафт. У выпадку незавяршэння раскопу па аб'ектыўных прычи-

нах патрэбна выканаць кансервацыю катлавана і асобных выяўленых аб'ектаў, што павінна быць усебакова задокументавана і адлюстравана ў навуковай справаздачы.

6.31. Пры вывучэнні раскопкамі каменных могільнікаў і да таго падобных аб'ектаў трэба па магчымасці пасля раскопак узnavіць гэтыя збудаванні ў першапачатковым стане. Гэта датычыцца таксама і старажытных каменных крыжоў, культавых камянёў і т.д., каменных кладак. Даследчык абавязаны прыняць меры для іх кансервацыі. Узноўлены пасля раскопак помнік павінен фіксавацца фотаздымкам, адпаведная дакументацыя павінна быць змешчана ў справаздачы.

6.32. Падчас раскопак даследчык абавязаны строга выконваць правілы тэхнікі бяспекі, прадугледжаныя для земляных работ спецыяльнымі інструкцыямі.

7. СПРАВАЗДАЧЫ ПА ПАЛЯВЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ

7.1. Навуковая справаздача аб палявой рабоце бягучага года павінна складацца даследчыкам дакладна па ўмовах “Правіл прадстаўлення справаздач па Дазволах” і павінна быць здадзена ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” пасля заканчэння палявых работ не пазней 30 красавіка наступнага года.

7.2. Справаздачы, якія паступаюць у ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” пазней указанага тэрміну, разглядаюцца аддзеламі і Палявым камітэтам толькі пасля завяршэння палявога сезону.

7.3. За своеасовую здачу справаздачы ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” сумесна з аўтарам адказнасць нясе і ўстанова, якая з'яўляецца арганізатарам археалагічных даследаванняў і па заяўцы якой быў выдадзены Дазвол.

7.4. Копіі навуковой справаздачы прадстаўляюцца ва ўстанову, якая арганізавала археалагічныя разведкі ці раскопкі, а ў выпадку правядзення археалагічных работ на сродкі будаўнічых ці гаспадарчых арганізацый – у гэтыя ўстановы па іх патрабаванню.

7.5. З навуковой справаздачай у ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” здаюцца:

7.5.1. даведка аб здачы на пастаяннае захоўванне калекцый, ці аб часовым захаванні іх часткі, патрэбнай для паглыбленай апрацоўкі (тэрмін не больш за 2 гады);

7.5.2. выкарыстаны і завізіраваны ва Упраўленні па ахове гісторыка-культурнай спадчыны і рэстаўрацыі Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь Дазвол.

7.6. Пасля атрымання справаздачы ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” разглядае яе на працягу двух тыдняў і дае сваё заключэнне. Пры гэтым справаздача, у залежнасці ад яе зместу і афармлення можа прымецца без заўваг ці с практычнымі заўвагамі, аб якіх інфармуюць даследчыка, можа вяртацца на дапрацоўку альбо прызнаецца незадавальняючай (аб чым паведамляецца ўстанове, якая запатрабавала Дазвол).

7.7. ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” можа запатрабаваць ад аўтара справаздачы дапоўніць яе іншымі матэрыяламі (апісаннямі, чарцяжамі, фотаздымкамі і т.д.), а ў выпадку неабходнасці запатрабаваць для прагляду і палявую дакументацыю (дзённікі, палявыя чарцяжы і т.д.). Асобы, якія праводзяць самастойныя даследаванні (раскопкі) упершыню, абавязаны здаваць палявую дакumentацыю на прагляд.

7.8. Калі справаздача вернута аўтару на выпраўленне ці дапрацоўку, то яна павінна прадстаўляцца ў археалагічны аддзел ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” ў другі раз праз два тыдні.

7.9. Да выпраўленай справаздачы прыкладаецца тлумачальная запіска, у якой аўтар павінен адзначыць, як ён выправіў указаныя ў водгуку недахопы, чым дапоўніў справаздачу (указанне старонак, нумароў табліц і т.д.). Па тых крытычных заўвагах,

якія аўтар не палічыў неабходным улічваць, неабходна прадставіць аргументаваныя тлумачэнні.

7.10. Заключэнне ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” аб якасці праведзеных работ і прадстаўленай справаздачы даводзіцца да ведама іх аўтара, а ў нездавальняючых выпадках і да ведама кіраўніцтва установы, якая арганізавала палявыя даследаванні.

7.11. Нездавальняючая ацэнка справаздачы можа быць падставай для адмовы аўтару ў атрыманні новага Дазволу.

7.12. Пры паўторнай здачы нездавальняючай па якасці справаздачы новы Дазвол не можа быць выдадзены.

8. ПРАВІЛЫ ПРАДСТАЎЛЕННЯ СПРАВАЗДАЧ ПА ДАЗВОЛАХ

8.1. Кожны даследчык, які ажыццяўляў археалагічныя раскопкі ці разведкі па Дазволу, які быў выдадзены ДНУ “Інстытута гісторыі НАН Беларусі”, павінен прадставіць навуковую справаздачу аб праведзеных палявых работах у тэрміны, прадугледжаныя пунктам 4.3, дадзенай Інструкцыі.

8.2. Навуковая справаздача аб палявых даследаваннях з’яўляецца індывідуальнай навуковай працай археолага, атрымаўшага Дазвол, і ствараецца ў час выканвання службовых абавязкаў. Таму за якасць справаздачы і своечасовае яе прадстаўленне ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” нясе адказнасць і ўстанова ці арганізацыя, якая праводзіла археалагічныя даследаванні.

8.3. Якасць справаздачы з’яўляецца крытэрыем магчымасці прадстаўлення ў далейшым аўтару права на самастойныя археалагічныя разведкі і раскопкі.

8.4. У тых выпадках, калі ў стварэнні справаздачы прымалі ўдзел і іншыя супрацоўнікі экспедыцыі (акрамя асобы, якая атрымала Дазвол), то іх удзел павінен быць адзначаны ў тэксле. На тытульным аркушы прозвішчы гэтых асоб адзначаюцца па прапанове даследчыка помніка, атрымаўшага Дазвол.

8.5. Справаздача павінна цалкам адлюстроўваць усе разведкавыя і раскопачныя работы, якія праводзіліся ў палявым сезоне.

8.6. Калі раскопкі ці разведкі ў некаторых раёнах альбо на некаторых помніках, якія былі пералічаны ў Дазволе, па якіх-небудзь прычынах не праводзіліся, то пра гэта неабходна згадаць у тэксле справаздачы.

8.7. Справаздача павінна ўключаць наступныя даныя:

8.7.1. аб мэтах і задачах, якія ставіў перад сабой даследчык і аб ступені іх выканання ў сезоне;

8.7.2. аб сувязі работ, што выконваліся, з папярэднімі даследаваннямі тых самых помнікаў ці раёнаў;

8.7.3. аб арганізацыі работ і іх фінансаванні;

8.7.4. аб асноўных удзельніках палявой экспедыцыі і іх функцыях;

8.7.5. аб прынятай методыцы працы;

8.7.6. аб планах (калі яны маюцца) далейшых даследаванняў тых жа помнікаў ці раёнаў.

9. СПРАВАЗДАЧА АБ АРХЕАЛАГІЧНЫХ РАЗВЕДКАХ

9.1. У справаздачы аб археалагічных разведках павінны абавязкова знаходзіцца:

9.1.1. апісанне маршрута ці раёна разведак з пералікам усіх абследаваных помнікаў;

9.1.2. карты разведкі з абазначэннем геаграфічных арыенціраў (рэкі, азёры, населеные пункты і інш.), маршрута разведкі і ўсіх даследаваных помнікаў;

9.1.3. поўнае апісанне кожнага вывучанага помніка з адлюстраваннем яго назвы, геаграфічнага месца знаходжання, захаванасці, стану паверхні, тапаграфічных асаблівасцей, яго формы і памераў (калі яны вызначаюцца візуальна), ці мяжаў распаўсюджвання знаходак, харкторыстыкі культурнага пласта (пры правядзенні разведачнай шурфоўкі) і ўсяго знайдзенага матэрыялу;

9.1.4. інфармацыя аб тым, адкрыты ці абследаваны помнік упершыню, альбо быў вядомы раней, кім і калі абследаваўся і вывучаўся;

9.1.5. указанне памераў усіх шурфоў, траншэй, зачыстак з адлюстраваннем іх стратыграфіі;

9.1.6. планы і стратыграфічныя профілі ўсіх аб'ектаў незалежна ад наяўнасці ці адсутнасці на іх культурнага пласта.

9.2. Абследаваныя помнікі павінны быць пранумераваны адпаведным нумарам на карце.

9.3. Кожны даследаваны помнік павінен прадстаўляцца ў справаздачы планамі, інструментальнымі ці візуальнымі, які складаецца ў пэўным маштабе і адлюстроўвае асаблівасці рэльефу і тапаграфічную сітуацыю. Для гарадзішчаў і іншых помнікаў з адмысловым рэльефам яна павінна давацца яшчэ і ў разрэзе ў тым жа маштабе, што і план помніка.

9.4. План помніка павінен мець добрую тапаграфічную прывязку да пастаянных арыенціраў на мясцовасці: указанне адлегласці і напрамку да населеных пунктаў, дарог, мастоў, геадэзічных пунктаў і т.д.

9.5. Пры адлюстраванні на плане рэльефу пры дапамозе гарызанталей павінен указвацца берг-штрыхамі напрамак схілу і адзначацца вышыня сячэння гарызанталей.

9.6. Пры закладцы на помніку разведковых раскопаў, траншэй, шурфоў і зачыстак усе яны павінны быць дакладна зафіксаваны.

9.7. Палявыя фотаздымкі павінны рабіцца з тым улікам, каб найбольш поўна і падрабязна перадаць асаблівасці рэльефу і тапаграфічнае становішча даследаваных помнікаў.

9.8. Знайдзеныя ў час разведак археалагічныя матэрыялы павінны быць апісаны ў тэксле і прадстаўлены ў альбоме ў малюнках і фатаграфіях.

10. СПРАВАЗДАЧА АБ АРХЕАЛАГІЧНЫХ РАСКОПКАХ

10.1. Справаздача аб археалагічных раскопках павінна ўключаць:

10.1.1. поўнае апісанне помніка, які вывучаецца і адлюстроўваецца яго назву, геаграфічнае становішча, форму і памеры, тапаграфічныя асаблівасці, магутнасць і склад культурнага пласта і інш.;

10.1.2 план помніка з дакладным абазначэннем у маштабе ўсіх раскопаў, траншэй, шурфоў і т.д., тых якія закладваюцца аўтаром у годзе справаздачы і ў папярэдняй гады, а таксама зробленыя ў выніку раскопак іншымі археолагамі.

10.2. У справаздачы ўказваецца методыка і падаецца аргументаванне выбару гэтай методыкі.

10.3. Апісанне вынікаў раскопак паселішчаў рабіцца на раскопках (участку) па слаях ці пластах. Кожны раскоп прадстаўляецца планам і профілямі сценак раскопа, бровак. Пры значнай глыбіні раскопа і даследаванні шматслойнасці паселішчаў на кожны будаўнічы гарызонт (ці слой, пласт) павінен рабіцца асобны план.

10.4. На плане раскопа наносяцца нівеліровачныя адзнакі (ці прадстаўляецца асобны план нівеліроўкі паверхні). Гэтыя дадзеныя павінны паўтарацца на профілях.

10.5. На планы раскопак наносяцца ўсе знайдзеныя пабудовы (пабудовы, ямы, канайкі і інш.), грунтовыя плямы, вогнішчы і інш., а таксама важнейшыя знаходкі з адзнакамі іх месцазнаходжання і з адзнакамі глыбінь.

10.6. Планы і профілі раскопа павінны выконвацца ў адным маштабе, на профілях адзначаюцца межы квадратаў, якія прадстаўлены на плане. У выпадку значнага памяншэння агульнага плана раскопа ў справаздачы мэтазгодна рабіць планы асобных комплексаў (пабудовы, вогнішчы) у больш буйным маштабе.

10.7. Пры даследаванні ў раскопе каменых, цагляных ці драўляных архітэктурных пабудоў, акрамя іх дэталёвага апісання, планаў і профіляў раскопаў, прадстаўляюцца дэталёвыя планы пабудоў, разрэзы, фасіроўкі і іншыя архітэктурныя чарцяжы.

10.8. Профілі сценак раскопа ці бровак павінны дакладна адлюстроўваць стратыграфічную сітуацыю, якую назірае даследчык. Нельга даваць абагульненаю стратыграфію (па некаторых профілях) ці стратыграфічныя калонкі, якія адлюстроўваюць толькі частку профіля.

10.9. Усе сустрэтыя пры праскопках рэшткі пабудоў (падмуркі, ямы, зямлянкі, канайкі і інш.) падрабязна апісваюцца ў тэксле з адзнакамі іх месцазнаходжання, памераў, формы, запаўнення і інш.

10.10. На чарцяжах прадстаўляюцца разрэзы ўсіх ям, зямлянак і іншых грунтовых пабудоў, а на планах раскопаў указваюцца лініі, па якіх зняты разрэзы гэтых пабудоў.

10.11. Пры раскопках грунтовых могільнікаў пасля агульнага апісання археалагічнага становішча (размяшчэнне, зношнія прыкметы, захаванасць, гісторыя знаходкі і вывучэння, тэхніка раскопак і інш.) павінна ісці падрабязная харкторыстыка кожнага даследаванага пахавання ці магілы, без залежнасці ад захаванасці і зместа комплексаў.

10.12. На плане могільніка наносяцца ўсе знайдзеныя пахаванні з дакладным адлюстрраваннем формы, памераў і арыентыроўкі шкілетаў у магілах.

10.13. Апісанне кожнага пахавальнага комплексу павінна ўключаць поўную харкторыстыку магільнага збудавання з адлюстрраваннем усіх памераў (пры паказе глыбінь неабходна указаць, ад якога ўзору праводзілася вымярэнне – ад сучаснай ці старажытнай паверхні, ад ўзору мацерыка і т.д.), формы канструкцыйных асаблівасцей і дэталей, а таксама запаўнення магільнай ямы.

10.14. Абавязкова апісанне палажэння кожнага шкілета ў могільніку, пералік усяго інвентара пахавання з дакладным месцазнаходжаннем кожнай рэчы ў адносінах да шкілета.

10.15. Кожнае пахаванне прадстаўляецца планам, на якім даюцца контуры магільнай ямы (калі яны праглядаюцца), выявы шкілета і ўсіх рэчаў, якія выяўлены пры раскопках, а таксама ўсе элементы пахавальнага абраду (падсыпкі, вогнішчы, рэшткі трунаў і інш.).

10.16. Пры даследаванні пахавання ў простай яме павінен рабіцца папярочны разрэз магілы, пры гэтым разрэз выконваецца ў tym жа маштабе, што і план магілы. Пры даследаванні складаных пахавальных пабудоў такіх разрэзаў павінна быць некалькі. Лініі разрэзаў адлюстроўваюцца на планах магіл.

10.17. Усе рэчы пахавальнага інвентара нумаруюцца на плане, а ў подпісе да плана ўказваецца, што знайдзена пад кожным нумарам.

10.18. Кожнае пахаванне павінна прадстаўляцца на фотаздымках. Пры раскопках курганоў справаздача павінна ўключаць харкторыстыку кожнага кургана як пахавальнага комплексу з указаннем паслядоўнасці асноўных і ўпускных пахаванняў, гісторыю стварэння насыпу і інш.

10.19. Абавязкова прадстаўляеца план і не менш чым 2 профілі кожнага кургана з адзнакай на плане ўсіх пахаванняў, усіх паўкурганых пабудоў, канструкцыйных элементаў насыпаў – каменных і іншых абкладак, накідаў, ровікаў і інш. На профілі адзначаюцца толькі тыя пахаванні, якія бачны ў броўцы. План і профілі кургана выконваюцца ў адным маштабе.

10.20. На плане і профілях кургана абавязкова прыводзяеца дадзеная нівеліроўкі ў адносінах да рэпера, месца якога таксама абавязкова адзначаеца на чарцяжах.

10.21. Абавязкова апісваеца склад курганага насыпу і ўсіх яго элементаў – прысыпкі, магільных выкідаў, рэшткаў трывалы, асобных знаходак і інш. Гэтыя элементы павінны быць адлюстраваны на плане і профілях кургана.

10.22. Кожнае пахаванне ў кургане апісваеца і дакументуеца таксама, як і пахаванні грунтовага могільніка. У выпадку змяшчэння ў спрэваздачу паменшанага плана курганоў з пахаваннямі мэтазгодна прыкладаць план пахаванняў ў больш буйным маштабе.

10.23. Спрэваздача павінна мець інфармацыю аб кансервацыі раскопаў ці аб іх засыпцы, аб харкторы рэкультывацыі глебы на месцы раскопак, аб узнаўленні надмагільных пабудоў і іншых археалагічных аб'ектаў. Гэтыя дадзеная павінны быць пацверджаныя фотаздымкамі помнікаў пасля завяршэння работ.

11. ПАРАДАК АФАРМЛЕННЯ СПРАВАЗДАЧЫ

11.1. Справаздача здаеца ў ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі” ў адным экземпляры (дадатак 2). Ён прадстаўляеца ў выглядзе перадрукаванага тэкста (першы экземпляр). Усе калекцыйныя вопісы, карты, чарцяжы, фотаздымкі і малюнкі прыкладаюцца да спрэваздачы пасля тэксту ці зведзенымі ў асобны альбом, які аддаеца сумесна са спрэваздачай. Фармат альбома не павінен перавышаць 45×32 см (пажадана ў фармаце А4).

11.2. На тытульным аркушы ўказваеца ўстанова, дзе выконвалася праца, прозвішча і імя даследчыка, месца і харктар работ у гэтым годзе.

11.3. Пасля тытульнага аркуша прыкладаеца Дазвол, а затым аглаўленне спрэваздачы, асноўны тэкст і дадаткі (вопісы, ілюстрацыі, фотаздымкі і т.д.). Справаздача павінна быць падрыхтавана для перапляцення і мець агульную нумерацыю старонак.

11.4. Чарцяжы ў спрэваздачы выконваюцца тушшу на паперы, кальцы ці міліметроўцы, альбо прадстаўляюцца ў выглядзе света – ці ксеракопіі і г.д.

11.5. Пры фатаграфаванні ці другіх метадах памяншэння чарцяжкоў трэба звяртаць увагу на тое, каб усе дэталі, подпісы, лічбы і інш. былі добра бачны. Трэба не дапускаць празмернае памяншэнне і недастатковую выразнасць копій.

11.6. Буйнафарматныя чарцяжы, якія нельга паменшыць, павінны складацца да памераў альбома ці тэкста спрэваздачы. Прадстаўленне чарцяжкоў у рулонах недапушчальна.

11.7. Кожны чарцёж (карта, план, профіль і інш.) павінны мець расшыфроўку ўсіх умоўных абазначэнняў. Можна вынесці гэту расшыфроўку на асобны ліст (пры ўмове выкарыстання ў спрэваздачы адзінай сістэмы ўмоўных абазначэнняў).

11.8. Усе чарцяжы (карты, планы, профілі, разрэзы і інш.) і малюнкі ці фатаграфіі знаходак павінны мець лінейны паказальнік маштабу.

11.9. На ілюстрацыях прадстаўляюцца важнейшыя знаходкі (пажадана ўсе індывідуальныя знаходкі) з указаннем калекцыйных нумараў, для масавага матэрыялу – найбольш харктэрныя рэчы). Індывідуальныя знаходкі падаюцца ў маштабе 1:1, а масавыя – 1:2, ці 1:4.

11.10. Малюнкі і фотаздымкі знайдзеных рэчаў кампанующа ў табліцы, прычым кожная реч у табліцы павінна мець свой індывідуальны нумар, на які робіцца спасылка ў тэксле справаздачы пры апісанні матэрыялу.

11.11. Паміж тэкстамі справаздачы і дадаткамі (вопіс, альбом ілюстраций) павінна існаваць цесная сувязь у выглядзе адсылак у тэксле на ўсе ілюстрацыі.

11.12. Усе ілюстрацыі павінны мець тлумачальныя подпісы. Спіс ілюстрацыйнага матэрыялу ня можа замяніць тлумачальных подпісаў.

11.13. У тлумачальных подпісах да рэчаў павінны давацца іх дакладныя пашпартныя дадзенія (альбо нумар у калекцыйным вопісе).

11.14. У подпісах пад фотаздымкамі раскопаў і аб'ектаў пажадана ўказваць, з якога боку фатографаваўся раскоп ці аб'ект.

11.15. Справаздача павінна быць здадзена ў пераплётце (акрамя пластыковага), альбо у папцы, падрыхтаванай да пераплёту з двума тытульнымі лістамі.

ЗМЕСТ

Уводзіны.....	3
Вучэбна-метадычна карта дысцыпліны	4
Прыкладныя тэмы контрольных работ для студэнтаў завочнага аддзялення	7
Прыкладныя пытанні да экзамену	7
1. Археалогія як наука, яе прадмет, метады і ўзаемасувязь з сумежнымі дысцыплінамі.....	9
1.1. Вызначэнне археалогіі як науки.....	9
1.2. Гісторыя археалогіі	9
1.3. Помнікі археалогіі як гістарычна крыніца. Віды археалагічных помнікаў	12
1.4. Заканадаўчыя палажэнні аб ахове археалагічных помнікаў	15
1.5. Археалагічныя разведкі і раскопкі.....	16
1.6. Культурны пласт і стратыграфія.....	20
1.7. Камеральная апрацоўка археалагічнага матэрыялу	20
1.8. Археалагічна культура	21
1.9. Метады датавання ў археалогіі	22
1.10. Тэорыі развіцця грамадства ў археалогіі.....	24
2. Палеаліт	29
2.1. Агульная харектарыстыка палеаліту	29
2.2. Алдувайская эпоха	33
2.3. Ашэльская эпоха	34
2.4. Эпоха мусцье	37
2.5. Верхні палеаліт	39
2.6. Верхні палеаліт на Беларусі	43
2.7. Мастацтва верхняга палеаліту	44
3. Мезаліт	47
3.1. Агульная харектарыстыка мезаліту	47
3.2. Культуры мезаліту	49
3.3. Мезалітычныя індустрый	50
3.4. Мастацтва мезаліту	51
4. Неаліт.....	53
4.1. Агульная харектарыстыка неаліту	53
4.2. Прылады, асноўныя катэгорыі рэчаў і рамёствы неалітычнай эпохі	58
4.3. Жытлы і пасяленні неалітычнай эпохі	59
4.4. Гаспадарка неаліту	60
4.5. Асаблівасці неаліту Еўропы	61
4.6. Асаблівасці пахавальных помнікаў неаліту	63
4.7. Мастацтва неаліту	64
5. Энеаліт і бронзавы век	67
5.1. Агульная харектарыстыка энеаліту і бронзавага веку	67
5.2. Індаеўрапейская проблема. Першыя індаеўрапейскія культуры Еўразіі	69
5.3. Каўказскі цэнтр бронзаліцейнай металургіі	72
5.4. Культуры вытворчага энеаліту і бронзавага веку Еўропы	73
5.5. Культуры бронзавага веку Сярэдняй Азіі і Закаўказзя.....	81
5.6. Мастацтва бронзавага веку	82
6. Жалезны век і сярэдневякоўе	86
6.1. Агульная харектарыстыка жалезнага веку	86
6.2. Гальштат і латэн. Паморская і пшэворская культуры	87
6.3. Культуры стэпаў Усходняй Еўропы	90

6.4. Культуры балцкіх плямён.....	93
6.5. Культуры фіна-уграў	97
6.6. Заходненароднайская сярэдневякоўе	98
6.7. Славянскія культуры жалезнага веку і ранняга сярэдневякоўя	100
7. Старожытная Русь	109
7.1. Узнікненне Русі	109
7.2. Усходнеславянская вёска	110
7.3. Гандлёвыя сувязі	112
7.4. Дружынныя курганы на Русі	113
7.5. Распаўсюджванне пісьменства	115
7.6. Феадальна-ўласніцкая замкі	116
7.7. Гарады ўсходніх славян	117
Метадычныя рэкамендацыі па выкананню заданняў на семінарскіх занятках	125
Практыкум	126
Тэрміналагічны слоўнік	134
Дадатак 1	139
Дадатак 2	140

Вучэбнае выданне

ДУК Дзяніс Уладзіміравіч

АРХЕАЛОГІЯ

Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 03 01 “Гісторыя”

Рэдактар *B. B. Рудак*

Дызайн вокладкі *B. A. Вінаградавай*

Падпісана да друку 30.03.09. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Рызографія. Ум. друк. арк. 9,04. Ул.-выд. арк. 8,92. Тыраж 60 экз. Заказ № 534.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі “Полацкі дзяржаўны універсітэт”

ЛИ № 02330/0133020 ад 30.04.04   ЛП № 02330/0133128 ад 27.05.04

211440 г. Наваполацк, вул. Блахіна, 29